

Kulturstudier

NR. 1 / MAJ 2012

*Peter Agerbo Jensen / Christian IV's tugt- og børnehus /
Hanne Jørndrup / Journalistik om et bebudet historisk
øjeblik / Bertel Nygaard / Arbejderpolitik i 1848 / Ning de
Coninck-Smith / "Tusinder af vingeskudte Trækfugle" /
Anne Mia Steno / Parallelle verdener / Finn-Einar Eliassen
/ "Tenke det, ønske det, ville det med – men gøre det! ..."
/ Carsten Porskrog Rasmussen / Sundby Mors mellem dyna-
mik og tradition / Karl-Erik Frandsen / Landsbyens anatomi*

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, Maj 2012
© 2012 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Mads Breddam (*redaktionssekretær*), *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Søren Bitsch Christensen, *Aarhus Stadsarkiv*
Else Marie Kofod, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*
Astrid Pernille Jespersen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Bobo Krabbe Magid, *Kulturstyrelsen*
Sniff Andersen Nexø, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Annette Vasström, *Nationalmuseet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen
Abstracts: Jørgen Peder Clausager

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point
i "den bibliometriske forskningsindikator"

DESIGN

Depot 1

TYPGRAFISK OPSÆTNING

Anne Slot Frandsen

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:
Tidsskriftet Kulturstudier
att.: Mads Breddam
Europæisk Etnologi
Københavns Universitet
Njalsgade 76, 2300 København S

Kulturstudier udgives af
Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminder

Driften af Kulturstudier finansieres af
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation.
Udviklingsarbejdet er støttet af
Farumgaard Fonden og Lilian og Dan Finks Fond

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og
er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.
Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.

Hjemmeside: www.tidsskriftetkulturstudier.dk

ISSN 1904-5352
Printed in Denmark

Indhold

- Peter Agerbo Jensen
6 Christian IV's tugt- og børnehus
- Hanne Jørndrup
28 Journalistik om et bebudet historisk øjeblik
- Bertel Nygaard
55 Arbejderpolitik i 1848
- Ning de Coninck-Smith
78 "Tusinder af vingeskudte Trækfugle"
- Anne Mia Steno
111 Parallele verdener
- 134 TRADITION OG MODERNISERING PÅ LANDET
I DANMARK 1660-1800**
Oppositionsindlæg mod Steen Buscks disputats
- Finn-Einar Eliassen
135 "Tenke det, ønske det, ville det med – men gøre det! ..."
- Carsten Porskrog Rasmussen
147 Sundby Mors mellem dynamik og tradition
- Karl-Erik Frandsen
175 Landsbyens anatomi
- 189 Anmeldelser**

CHRISTIAN IV'S TUGT- OG BØRNEHUS

– social institution eller merkantilistisk foretagende?

Var etableringen af Christian IV's tugt- og børnehus udtryk for en social og præventiv foranstaltning mod datidens løsgængeri, eller var den baseret på datidens merkantilistiske økonomiske strømning? Det er denne artikels overordnede problemstilling. Denne vil blive undersøgt efter en beskrivelse af tugthusfænomenet og den befolkningsmæssige situation. Det er artiklens tese, at begge forhold kan anvendes til at karakterisere anstalten i de forskellige faser, den gennemløb frem til lukningen i efteråret 1649.

Indledning

I årene fra 1606 og frem til 1649 lå det særlige bygningskompleks *tugt- og børnehuset* i området mellem det nuværende Gråbrødre Torv og Helligåndskirken i København. Ved selve grundlæggelsen af foretagendet året før, havde det gamle farveri i Farvergade imidlertid været taget i anvendelse som et foreløbigt tugthus, men denne facilitet blev i de kommende år udfaset til fordel for området ved Helligåndskirken, som allerede blev taget i brug i juni 1606. Denne ejendom mellem Gråbrødre Torv og Helligåndskirken gennemgik i løbet af sin levetid en række markante ændringer, og på flere punkter var foretagendet påvirket af nogle af de politiske, økonomiske og sociale tendenser, som gennemsyrede datidens danske

samfund.¹ Hvad var baggrunden for og intentionerne med dette tugt- og børnehus? Hvordan og hvorfor var samtidens strømninger vævet ind i dette foretagende? Hvordan udviklede tugt- og børnehuset sig igennem dets 44-årige levetid? Det er nogle af de spørgsmål, som vil blive afdækket i denne artikel.

Danske historikere har traditionelt fortolket tugthuset som udslag af en merkantilistisk, erhvervspræget tankegang. Det var således den danske historiker M.H. Nielsens opfattelse, at kongens motiv for at grundlægge tugthuset i 1605 var, at løsgængernes arbejdskraft for kongemagten ville være en "endnu mere frugtbringende Maade end ved Fæstningsarbejde og lignende".² Nielsen støttedes af historikeren Aksel E. Christensen, som fremhævede tugt- og børnehusets produktionsmæssige betydning for kongeriget.³ Christensen nedtonede endvidere foretagendet som en social foranstaltning samt dets funktion mod løsgængeriet.⁴

Disse to eksempler understreger opfattelsen af tugt- og børnehuset som et led i en merkantilistisk erhvervspolitik. I det første eksempel indgår overvejelserne om, hvad der gavner kongemagten bedst. Denne stræben efter at forbedre samfundet var karakteristisk for merkantilismen, og dens konstante forsøg på at skabe den ideelle stat.⁵ Christensens overvejende betoning af foretagendets produktion må ligeledes anses for at være et udtryk for en merkantilistisk betragtning.

Tugthusenes oprindelse

I 1605 etablerede den danske konge Christian IV et tugthus i København. Tugthuset var det første af sin art i Skandinavien. Ideen havde fra sin oprindelse i England i midten af det 16. århundrede spredt sig til det europæiske fastland i slutningen af århundredet. Nederlandene var det første sted her, tugthuset opstod, hvorefter Lübeck fulgte efter i 1601.

Den danske variant afveg på flere punkter fra de engelske og kontinentaleuropæiske tugthuse. Til forskel fra de engelske eksempler, der var administreret på lokalt plan, var det danske tugthus administreret centralt af kongemagten.⁶ Det var det kongelige kontor, Rentekammeret,⁷ som bl.a. varetog rigets udgifter og

1 Det skal i denne sammenhæng pointeres, at begrebet "institution" bevidst er anvendt til at karakterisere tugthuset i perioden 1605–1619. Dette skyldes den sociale betoning af tugthusets foranstaltende funktion mod løsgængeriet. I perioden 1620–1649 er begrebet "foretagende" anvendt til at karakterisere tugt- og børnehuset. Årsagen til anvendelsen af dette begreb er, at det var økonomisk og produktionsmæssige betingede forhold, der var centrale for anstaltens funktion.

2 Nielsen 1897, s. 109.

3 Christensen 1975, s. 44.

4 Ibid., s. 39 og 44.

5 Ellehøj 1985, s. 228.

6 Olsen 1978, s. 12.

7 Engberg 1972, s. 37.

Tiggertegn af bly med Københavns byvåben, 1605. Tiggertegnet var udstedt af de lokale myndigheder, og dets geografiske autorisation var derfor begrænset til den pågældende udstedelseslokalitet. Tegnet af Peter Linde, Nationalmuseet. Her fra Olaf Olsens bog *Christian 4.s tugt- og børnehus*.

indtægter, der stod for tugt- og børnehusets administration.⁸ Selve tugt- og børnehusets produktionsmæssige grundlag var baseret på kongemagten som både initiativtager, investor og hovedaftager. I modsætning hertil havde det været almindelig praksis for de hidtidige europæiske tugthuse, at produktionen foregik for private.⁹

Tugthuset var en opdragelsesanstalt for de såkaldte løsgængere, hvor de indsatte blev sat til at fremstille tekstiler. I sidste halvdel af 1500-tallet havde kongemagten intensiveret de juridiske tiltag mod det voksende antal løsgængere, der udgjorde et stigende socialt problem. Løsgængeriet blev betragtet som et udtryk for modvilje mod at arbejde,¹⁰ og løsgængerne blev samtidig kategoriseret som kriminelle. For at komme dette problem til livs valgte kongemagten at indsætte de indfangede løsgængere i det nyoprettede tugthus.

Formelt set var tugthuset forbeholdt voksne løsgængere, men allerede få år efter grundlæggelsen var tilstedeværelsen af børn i foretagendet tilsyneladende så stor, at der i september 1607 blev etableret et mindre oplæringsprojekt for små piger i at spinde, hvilket kort tid efter blev udvidet med andre, lignende initiativer.¹¹ Anstaltens yngre indsatte, børn og unge, skulle udover at arbejde således også læres op i tekstilhåndværket. Tugthuset udviklede sig derfor i løbet af de første 14 år til at blive en håndværksskole inden for tekstilfremstilling.¹² I løbet af de første fem år gennemgik tugthuset flere omstruktureringer, bl.a. flyttede fore-

⁸ Ibid., s. 60 og 98.

⁹ Olsen 1978, s.13.

¹⁰ Ladewig Petersen 1981, s. 296.

¹¹ Olsen 1978, s. 30.

¹² Christensen 1975, s. 39.

tagendet til et større og mere omfattende kompleks mellem Helligåndskirken og Gråbrødretorv.

Antallet af håndværksmestre med tilknytning til tugthuset voksede betydeligt fra to håndværksmestre i 1606 til 26 håndværksmestre i 1609.¹³ Da tekstilfremstillingen ikke var særlig udbredt i landet, var det nødvendigt at hente ekspertise til landet i form af håndværksmestre, der kom fra både Tyskland og Nederlandene.¹⁴ Anstalten fik flere værksteder og fremstillede flere tekstiltyper, og dens produktion fik voksende betydning i form af spirende selvforsyning i landet.¹⁵

Efter at have været lukket i 1619 åbnede tugthuset igen i 1620. Udover det hidtidige tugthus, der formelt set var forbeholdt voksne fanger, blev institutionen udvidet med et børnehus, der var skarpt adskilt fra tugthusets voksne indsatte. Heraf navnet *tugt- og børnehuset*. Børnehuset fungerede herefter også som en håndværksskole for fattige og forældreløse børn, der ved siden af undervisningen deltog i fremstillingen af tekstiler.¹⁶ Det var børnene, der nu kom til at dominere anstalten, da erfaringerne siden 1605 viste, at de var langt bedre arbejdskraft end deres ældre medindsatte.¹⁷ Tugt- og børnehuset udviklede sig i retning af et stormanufaktur med en omfattende produktion, men var ikke økonomisk rentabelt. Anstalten havde underskud, og for kongemagten betød det en fast, voksende udgift frem til dets ophør i november 1649.¹⁸ Eller som den sidste prosaiske bemærkning, som er anført i børnehusets regnskaber fra november 1649, anskueliggør: "Hermed beløber udgiften større end indtægten".¹⁹

Det befolkningsmæssige grundlag for tugthusene

For at anskueliggøre tugt- og børnehusets befolkningsmæssige baggrund er det hensigtsmæssigt at sætte Christian IV's foretagende i et historisk perspektiv og betragte befolkningsforholdene i tiden op til tugthusets grundlæggelse. Befolkningsmæssigt var 1500-tallets Europa karakteriseret af vækst, også i Nordeuropa.²⁰ Dette bevirkede, at det store befolkningsoverskud havde vanskeligheder med at finde beskæftigelse, og folk var derfor dømt til en tilværelse som hjemløse, ofte med tiggeriet som eneste mulighed for at opretholde eksistensen.²¹ Blandt

13 Ibid., s. 39-40.

14 Olsen 1975, s. 12.

15 Christensen 1975, s. 43.

16 Ibid., s. 44.

17 Olsen 1978, s. 35.

18 Engberg 1972, s. 126; Ladewig Petersen 1988, s. 199. Der er flere eksempler på de mange udgifter til tugt- og børnehuset i f.eks. KONG, bind III, s. 313 og bind IV, s. 212 og 238.

19 Rigsarkivet, "Regnskaber for Børnehuset 1643-49", sidste bind, s. 43.

20 Feldbæk 1993, s. 28.

21 Ladewig Petersen 1981, s. 246.

skarerne af disse hjemløse udgjorde børn en forholdsvis stor procentdel, da de også udgjorde en betydelig del af befolkningen (35-40 %).²²

Der var også andre årsager til, at flere hjemløse mennesker vandrede omkring og tiggede til det daglige brød. Reformationen havde resulteret i, at opgaver inden for fattigplejen, som kirken tidligere havde varetaget, blev overtaget af staten.²³ De forskellige katolske institutioner (eksempelvis de såkaldte St. Jørgensgårde, hellegårdshuse og klostre), der hidtil havde taget sig af de nødlidende, blev afskaffet og erstattet af nye, men større hospitaler. De tidligere institutioners omfang havde været begrænset, men de var hyppigere end de nye hospitaler.²⁴ Hospitalernes kapacitet var begrænset. Ligeledes var den katolske betydning af almissen et afgørende element for de nødlidendes eksistensgrundlag før reformationen.²⁵

De befolkningsmæssige omstændigheder for at indsætte tvangsarbejdere i tugt- og børnehuset har derfor været til stede ved det store antal af løsgængere. Men tugthuset må betragtes som en slags kulmination på en række af forsøg fra kongemagtens side på at begrænse antallet af løsgængere. Forud for grundlæggelsen i 1605 havde kongemagten således siden reformationen forsøgt, igennem retslige tiltag, at regulere de sociale forhold for landets fattige, herunder også løsgængerne.

Lovgivningsmæssige foranstaltninger mod løsgængeriet

Fra kongemagtens side blev der løbende i 1500-tallets sidste halvdel gjort forskellige tiltag i forsøget på at reducere det voksende antal af løsgængere, der var tidens største sociale problem.²⁶ I Danmark havde kongemagten til forskel fra andre lande, der også havde taget opgøret med den katolske kirke (f.eks. England), straks inddraget de af kirkens ejendomme, der inden 1536 havde været anvendt til sociale og humanitære formål.²⁷ Med kirkeordinansen fra 1539 blev det besluttet, at disse ejendomme fortsat skulle drives med de samme formål, men under kongemagtens ledelse.²⁸

Disse godgørende institutioner fik, som en ekstra indtægt, bemyndigelse til at udsende en almisesamler, en *termebroder*. Dette embede ophørte dog og blev senere overtaget af præsterne.

22 Ladewig Petersen 1988, s. 195.

23 Nielsen 1897, s. 69.

24 Ibid., s. 70.

25 Olsen 1978, s. 14.

26 Ladewig Petersen 1981, s. 296.

27 Ladewig Petersen 1988, s. 197.

28 Nielsen 1897, s. 72.

De "værdigt trængende" og "de uværdige"

Kongemagten sondrede skarpt mellem, hvilke personer disse "nye" sociale institutioner under verdslig administration var forbeholdt. Ved recessen fra 1537 cementerede man den hidtidige sondring mellem personer, der blev kategoriseret som "værdigt trængende" (eksempelvis syge og gamle), som var berettiget til at tigge i deres lokalområde og, hvis der var mulighed for det, kunne få en af de begrænsede pladser på rigets hospitaler. Over for de "værdigt trængende" stod "de uværdige", løsgængere, som enten skulle bortvises fra lokalsamfundet eller tvinges i arbejde.²⁹ I recessen blev to udvalgte borgere i hver købstad beordret til at kontrollere byens tiggere og varetage udstedelsen af tiggertegn til de "værdigt trængende". På landet var det herredsfogderne og sognepræsternes opgave at varetage disse funktioner. "De uværdige" fik ikke tildelt tiggertegn og var dermed afskåret fra at modtage nogen form for hjælp fra lokalsamfundet.³⁰ Tiggeriet var af afgørende betydning, da indehaverne af tiggertegnene ved at tigge kunne opretholde deres eksistens. Med lokalsamfundets afvisning var løsgængerne i sidste ende dømt til en tilværelse på landevejene.³¹

Det var forskellige befolkningsgrupper, der udgjorde de omvandrende løsgængere. Eksempler på løsgængerne var blinde, krøblinge, psykisk syge, tidligere soldater, rømte fanger, prostituerede, utro kvinder samt børn.³²

Sondringen mellem "værdigt trængende" og "uværdige" havde sin oprindelse tilbage i Christian II's fattiglovgivning fra begyndelse af 1500-tallet. Med den koldingske reces fra 1558 fortsatte denne sondring.³³ På købstadsniveau blev det nu borgmesteren, der skulle stå for udstedelsen af tiggertegn til de personer, der blev rubriceret som "værdigt trængende". Disse fik så lov til at "bede och samle guds almisser".³⁴ Intentionen var, at omsorgen for de "værdigt trængende" skulle foregå på lokalt plan, og på landet skulle denne funktion varetages af fattigforstanderen.³⁵ Til forskel var "de uværdige" ikke berettiget til at modtage almisser og kunne i yderste konsekvens forvises fra lokalsamfundet. På trods af kongemagtens påbud er der adskillige eksempler på, at folk forbarmede sig over disse forhutlede mennesker og på en eller anden måde hjalp dem.³⁶ I yderste konsekvens kunne "hver mand" "...fange denom och holle denom til at arbejde och trelle [...]"³⁷ Det

29 Ladewig Petersen 1988, s. 197f.; Olsen 1978, s. 15f.

30 Nielsen 1897, s. 92.

31 Ellehøj 1985, s. 150.

32 Bang 1976 (1906), s. 28-33.

33 FRB, I, 1887-1888, s. 42-44.

34 Ibid., s. 42.

35 Fattigforstanderen var den lokale embedsmand i landdistrikterne, der ligesom borgmesteren i byerne havde til opgave at udstede tiggertegn, men også indsamle almisser.

36 Bang 1976 (1906), s. 26-36.

37 FRB, I, s. 43.

er i den forbindelse vigtigt at pointere, at hvis en løsgænger allerede én gang var blevet forvist fra samme lokalitet, kunne ”hver mand” indfange løsgængereren, hvis løsgængereren endnu engang befandt sig i området. ”Hver mand” kunne så lægge bånd på vedkommendes arbejdskraft. I praksis har denne båndlæggelse af arbejdskraften ikke haft den store betydning, da det antageligt var problematisk for en enkelt person at tvinge en løsgænger til at arbejde for sig.³⁸

I forlængelse af recessen fra 1558 følger den betydelig mere omfattende og detaljerede reces fra december 1587.³⁹ Heri beskrives mere udførligt, hvilke retningslinier der skulle følges ved behandling af løsgængere. Eksempelvis hvordan registreringen af tiggere på lokalt plan, suspendering af tiggertegn, *stodderkongens* funktion, obstruktion af løsgængernes færden i landet m.m. skulle organiseres. De administrative forhold, der beskrives i recessen, vidner om en begyndende kontrol og overvågning fra kongemagtens side af også samfundets fattige og forhulede individer. Ligeledes er der i recessen 1587 flere indikationer på en mere systematisk benyttelse af løsgængernes arbejdskraft.⁴⁰

Christian IV og løsgængeriet

Allerede i et brev fra 2. oktober 1566 forekommer det første eksempel på tvangsarbejde.⁴¹ Heri beordres lensmændene på Sjælland til at sende 100 ”stærke og ledige karle” til at arbejde på Holmen i København. Udover at karlene beskrives som ”ledige”, giver befalingen ingen indikationer om, at karlene skulle være løsgængere.

I et brev fra august 1576 adresseret til landets lensmænd samt købstæderne fortsatte denne tendens. I brevet opfordres lensmænd og købstæderne til at indfange løsgængere for derefter at ”sla udi jern och forskicker til vort slot Kiøbnehavn”.⁴² Her nævnes for første gang en mere systematisk pågribelse af løsgængere. Hidtil havde dette foregået sporadisk (jf. recessen 1558). På trods af disse befalinger om tvangsarbejde var Christian IV den konge, der mest ihærdigt arbejdede for at drage fordel af løsgængernes arbejdskraft.⁴³ Det var også under Christian IV, at tilfangetagelsen af løsgængere blev mere systematisk.⁴⁴

Fra kongens tronbestigelse i 1596 til tugthusets grundlæggelse forekommer adskillige eksempler på befalinger om at indfange ”føre og stærke” løsgængere

38 Nielsen 1897, s. 95.

39 FRB, II, 1889–1890, s. 497–508.

40 Ibid., s. 498 og 504 (§ 14).

41 FRB, I, s. 314f.

42 FRB, II, s. 20f.

43 Nielsen 1897, s. 108.

44 Ved at sammenligne FRB, II, s. 715f. (før Christian IV's kroning) med FRB, III, 1891–1894, s. 754 (tiden efter kroningen) fremgår tendensen tydeligt.

Helligåndshuset, efteråret 2011. Helligåndshuset ved Strøget er den sidste eksisterende bygning af det kompleks, som i første halvdel af 1600-tallet udgjorde Christian IV's Tugt- og børnehuset. De resterende af foretagendets bygninger blev enten nedbrudt ved gadereguleringen til den nuværende Valkendorfs-gade, Niels Hemmingsens Gade og Gråbrødre Torv eller gik til i den voldsomme brand, som hærgede København i 1728. I dag anvendes bygningen bl.a. til antikvariske bogmarkeder og kunstudstillinger. (Foto: Peter Agerbo Jensen).

til bygningsarbejde på eksempelvis Koldinghus,⁴⁵ Københavns Slot⁴⁶ og i Blekinge.⁴⁷ Eksemplet i Blekinge afviger fra de resterende ved, at løsgængerne modtog "en rimelig dagløn" for deres arbejde. Pågribelsen af løsgængere foregik både på regionalt og nationalt plan og med lensmændene som ansvarlige for løsgængerne deportation til det pågældende bestemmelsessted. Der er også eksempler på, at "føre og stærke" løsgængere skulle sendes til København uden nærmere detaljer om, hvor de skulle beskæftiges, udover at de "skulle blive sat til andet Hændernes Arbejde".⁴⁸

Løsgængerne opgaver inden for tvangsarbejde i København var mange, enten ved bygnings- eller fæstningsarbejde, flådebyggeri på Bremerholmen eller på

45 KB 1596-1602, 1913, s. 238f.

46 Ibid., s. 387 og s. 717.

47 Ibid., s. 390.

48 Ibid., s. 645.

”Jagter eller Galejer”.⁴⁹ Som de kongelige befalinger viser, har iværksættelsen af projekter, hvor løsgængerne blev anvendt som arbejdskraft, ikke kun været begrænset til København, men foregik over det meste af det nuværende Danmark samt de gamle østdanske områder.

Tendensen med at sætte løsgængere til tvangsarbejde (vel og mærke ikke i tugthusregi) efter tugthusets grundlæggelse i 1605 fortsatte i løbet af den første merkantilistiske fase.⁵⁰ Løsgængerne fik gradvist en marginaliseret situation i samfundet i sidste halvdel af 1500-tallet. Kongemagtens optrapning af lovgivningsmæssige tiltag mod dem forringede deres eksistensbetingelser, og deres eksistensgrundlag skred langsomt under dem.

Merkantilismen

På det sociale område og dermed for tugt- og børnehusets vedkommende blev tidens socialpolitik vævet ind i den merkantilistiske erhvervspolitik.⁵¹ Som led i denne var det et udbredt fænomen, at der blev grundlagt tugthuse, hvor fattige blev indsat til at udføre tvangsarbejde og samtidig forsøgt resocialiseret til at blive nyttige samfundsborgere.⁵²

Der eksisterer adskillige og modstridende opfattelser af 1600-tallets europæiske merkantilisme. På den ene side fremstår den opfattelse, at de forskellige stater var underlagt og påvirket af et overordnet økonomisk system. På den anden side fremstår en opfattelse, hvor benægtelsen af dette økonomiske systems eksistens er det centrale.⁵³

Der var stor variation i, hvordan merkantilismen udviklede sig i de enkelte stater i 1600-tallets Europa.⁵⁴ På trods af variationer i, hvordan merkantilismen i praksis blev realiseret i de respektive lande, så forekommer der nogle fælles gennemgående og overordnede principper, som kan sammenfattes i en præcisering af dette økonomiske fænomen.

Merkantilismen kan defineres som en praktisk politik (eksempelvis toldreguleringer), hvor konge- eller statsmagten var den afgørende initiativtager. Merkantilismen var centreret omkring staten og et ideal om at stræbe efter at forbedre samfundet.⁵⁵ Det skulle foregå ved, at statsmagten styrkede sin egen position

49 Nielsen 1897, s. 98.

50 Blandt de mange eksempler på tvangsarbejde kan nævnes: KB 1609-1615, 1916, s. 576, KB 1648, 1991, s. 62, KB 1649, 1993, s. 80, s. 120 og s. 270 samt FRB, III, s. 205, s. 224f. og s. 403.

51 Hansen 1898, s. 64.

52 Riis 1981, s. 17.

53 Glamann 1983, s. 7.

54 Hansen 1998, s. 66f.

55 Christensen 1975, s. 46.

udadtil såvel som indadtil, militært såvel som økonomisk.⁵⁶ Udadtil fokuserede statsmagten på at styrke sin militære position ved hurtigt at kunne benytte lejevære, men fik af samme grund behov for likvider. Dette behov skulle realiseres ved at fremme landets akkumulering af penge og råstoffer (i høj grad metaller). I praksis skulle denne forøgelse bl.a. foregå ved oprettelsen af forskellige produktionsenheder samt handelsforetagender. Dette foregik i takt med, at statsmagten intensiverede sine forsøg på at opnå uafhængighed af udenlandske varer og råstoffer. Indadtil blev der arbejdet på at skabe en økonomisk enhed for den pågældende stat med forsøg på at forbedre infrastrukturen og harmonisere eksempelvis lovgivningen samt mål- og vægtenheder.

Ifølge den danske historiker Albert Olsen bestod den merkantilistiske erhvervspolitik i Danmark af tre faser, hvor den første fase for alvor slog igennem omkring år 1600 og varede frem til 1640'erne.⁵⁷ Endvidere er det Olsens opfattelse, at årsagerne til fænomenets opståen ikke skyldtes noget teoretiske system, der havde påvirket den danske kongemagt. Der var derimod tale om en ændring af den vesteuropæiske, økonomiske og handelsmæssige situation med England og Nederlandene som omdrejningspunkter.

I Christian IV's regeringsperiode kulminerede den merkantilistiske erhvervspolitik i årene omkring 1620.⁵⁸ Udover at kongemagtens position skulle forstærkes, var en af bestræbelserne, at landet skulle være selvforsynende samt uafhængigt af udenlandske varer.⁵⁹ Det skulle i praksis realiseres ved, at kongemagten bl.a. tog initiativ til at oprette små produktionsenheder, de såkaldte værker og manufakturer, der specialiserede sig i fremstilling af bl.a. tekstiler. Det skal understreges, at disse foretagender ikke skal opfattes som produktionsenheder i moderne og industriel forstand.⁶⁰ Industrialiseringen var på daværende tidspunkt ikke begyndt. Manufakturerne skal tværtimod opfattes som store værksteder, hvor der blev fokuseret på selve fremstillingsprocessen og de færdigfremstillede genstande.⁶¹ Manufakturernes fremstilling var ikke begrænset til tekstiler, men omfattede en lang række af effekter som søm, tobakspiber og forarbejdning af jern og messing m.m. Til forskel fra manufakturerne blev der for *værkernes* vedkommende lagt langt større vægt på de tekniske installationer i det pågældende foretagende. Af disse produktionsenheder kan eksempelvis nævnes silkeværket, der blev grundlagt i foråret 1620,⁶² metalmanufakturerne ved Helsingør⁶³ (bl.a. fremstilling af kanoner) samt selvfølgelig tugt- og børnehuset.

56 Hansen 1898, s. 62f.

57 Glamann 1983, s. 12.

58 Ellehøj 1988, s.152.

59 Ellehøj 1985, s. 228.

60 Christensen 1975, s. 12f.

61 Ibid., s. 12.

62 Scocozza 2000, s. 144.

63 Christensen 1975, s. 35.

Selvforsyning og protektionisme

Opnåelsen af så høj en grad af selvforsyning som overhovedet muligt blev søgt realiseret ved toldrestriktioner, hvor kongemagten forsøgte at regulere forholdet mellem import og eksport.⁶⁴ Intentionen var på længere sigt at opbygge en omfattende eksport, samtidig med at selvforsyningsgraden voksede, så importen i sidste ende ville blive minimeret.

Det skulle opnås ved en fastsættelse af lave toldsatser for import af redskaber og maskiner samt lave toldsatser eller direkte toldfrihed for import af råstoffer, som blev anvendt i fremstillingen af indenlandske varer (f.eks. tråd, der indgik i fremstillingen af klæder).⁶⁵ Med hensyn til udenlandske færdigvarer var forholdet, sammenlignet med de udenlandske råstoffers toldsatser, omvendt proportional, idet der blev indført høje toldsatser for import af disse.⁶⁶ Til forskel fra kongemagtens interesse i at importere råstoffer blev landets egen eksport af råstoffer enten forbudt eller beskattet for at forhindre, at udenlandske magter fik gavn af disse.⁶⁷ Samtidig blev tolden fjernet på de danskproducerede færdigvarer, så afsætningsforholdene i både ind- og udlandet kunne forbedres.

Ved at føre denne protektionistiske handelspolitik forsøgte kongemagten at fremme eksistensgrundlaget for de danske manufakturforetagender. Som kompensation for de manglende varer, som det enkelte land ikke selv var i stand til at fremstille i selvforsyningsbestrebelse, blev der ydermere oprettet handelskompagnier samt kolonier.⁶⁸ Handelskompagnierne havde monopol på handelen med et specifikt geografisk område; som eksempel herpå kan nævnes det ostindiske kompagni, der blev oprettet i 1616. Også på dette felt var det kongemagten, som var drivkraften bag.

Undersøgelse

Efter at have redegjort for den lovgivningsmæssige udvikling frem til tugt- og børnehusets grundlæggelse samt merkantilismen er det næste skridt at undersøge, om der i perioden fra 1605 til 1649 var kontinuitet i institutionens oprindelige funktion som en præventiv foranstaltning mod løsgængeriet, eller om der forekom en ændring i en mere merkantilistisk og økonomisk orienteret retning. Det ville være nærliggende at opstille to hypoteser, der undersøger institutionens funktion. Den første hypotese vil således understøtte opfattelsen af institutionen

64 Petersen 1981, s. 296.

65 Glamann 1983, s. 13.

66 Ladewig Petersen 1981, s. 299.

67 Ellehøj 1985, s. 230.

68 Ellehøj 1988, s. 155.

som et socialt forsøg på at løse tidens alvorligste sociale problem, løsgængeriet. Den anden hypotese understøtter opfattelsen af foretagendet som et merkantilistisk projekt.

Tugt- og børnehuset som en præventiv, social foranstaltning

Som skitseret i det foregående afsnit om merkantilismen er der flere faktorer, der umiddelbart peger på Christian IV's tugt- og børnehus som et led i en overordnet merkantilistisk erhvervspolitik. Denne opfattelse af tugt- og børnehuset som udelukkende et merkantilistisk foretagende må dog anfægtes, da der forekommer flere indikationer på, at andre forhold kan anvendes til at beskrive anstalten.

Anstaltens historie kan betragtes som bestående af flere perioder. Eksempelvis de første 15 år fra 1605 til dets kortvarige lukning omkring 1619, hvor tugthusets primære og væsentlige funktion var at aftage nogle af de mange løsgængere. Ved at iagttage intensiteten af de lovgivningsmæssige foranstaltninger mod løsgængeriet i sidste fjerdedel af 1500-tallet kan tugthuset betragtes som en kulmination af de juridiske tiltag i forsøget på at komme dette sociale problem til livs. Intensiveringen af de lovgivningsmæssige foranstaltninger var forårsaget af, at løsgængeriet blev anset for at være datidens alvorligste sociale problem.⁶⁹

Tugthuset var således ikke den eneste af datidens institutioner, der skulle forsøge at reducere antallet af løsgængere. De mange befalinger fra kongemagtens side om tvangsarbejde rundt i riget vidner om dette. Udover eksempelvis Københavns Slot og Koldinghus var det kongelige orlogsværft, Bremerholmen, i København også en institution, som blev anvendt for at komme løsgængeriet til livs allerede fra omkring 1570. Det var ikke kun løsgængere, men også andre direkte kriminelle, der blev interneret på Bremerholmen til tvangsarbejde.⁷⁰ Med inspiration fra Nederlandene og deres erfaringer med tugthusfænomenet har tugt- og børnehuset i København været et enkelt eksempel i en række af forskellige tiltag fra den danske kongemagts side på at løse det voksende løsgængerproblem i de første årtier af 1600-tallet.⁷¹

Manglende indikationer på merkantilisme i første fase

På trods af at tugthuset blev grundlagt i 1605 og dermed i merkantilismens første fase, er der ingen direkte indikationer på, at institutionen i de første 14 år kan betragtes som et udslag af langsigtet og velovervejet merkantilistisk politik.

69 Ladewig Petersen 1981, s. 296.

70 Ellehøj 1988, s.198.

71 Olsen 1978, s.13.

For det første var merkantilismen ikke for alvor slået igennem i begyndelsen af det først årti i 1600-tallet. Det var først omkring årene 1615-1620, at de merkantilistiske tiltag, i takt med de gode konjunkturer, for alvor fandt fodfæste i Danmark.⁷² For det andet kan etableringen af tugthuset – som påpeget af den danske historiker Olaf Olsen – snarere henføres til en kombination af kongens ”impulsive og virkelystne” natur samt dennes intention om, at institutionen skulle have social betydning, hvilket var afgørende for tugthusets eksistens frem til det merkantilistiske gennembrud omkring 1620.⁷³ For det tredje er der blandt samtidens kildemateriale en del indikationer, der understøtter antagelsen om, at institutionen ikke var et merkantilistisk udslag i dens første periode fra grundlæggelsen og frem til dets første lukning i 1619. Indholdet i Christian IV's befaling til statholderen Brede Rantzau i København fra 7. oktober 1605 må anses for at være en særdeles egnet kilde til at understøtte denne antagelse.⁷⁴ I befalingen fremgår det, at intentionen med løsgængerne var, at de skulle ”lere en handwerck, huor med de thieris brødt och ophold kunde fortunene”.⁷⁵ Ifølge befalingen skulle tugthuset modvirke plagen af løsgængere i København og andre steder i landet.⁷⁶

Ganske vist nævnes, at løsgængerne skulle oplæres i et håndværk, men herudover er der ingen indikationer i befalingen på, at statsmagten skulle profitere af institutionen eller af løsgængernes arbejdsindsats. Desuden fremgår det ikke af befalingen, at løsgængerne skulle fremstille varer, eller at løsgængerne skulle udføre et specifikt stykke arbejde for kongemagten. Det skal dog ikke udelukkes, at udnyttelsen af løsgængernes arbejdskraft kan have været et ”uofficielt” motiv.⁷⁷ Kongemagten kunne ved at koncentrere løsgængernes arbejdskraft og anvende den til forskelligt tvangsarbejde reducere antallet af vagabonderende løsgængere og samtidig få gavn af deres arbejdskraft.

De lovgivningsmæssige tiltag fra kongemagten fortsatte. Eksempelvis en opfordring fra juni 1609 til rigets lensmænd om at sende ”leddiggengere, løse kvindfolk och drenge” til tugthuset.⁷⁸ Deporteringen skyldtes sociale årsager, idet løsgængerne ”icke til ringe besvering omløbe, trygle och ingen gafn vil giøre”.⁷⁹ På trods af at løsgængerne skulle være ”føre och sterke”, hvilket vidner om, at de tilsendte personer skulle udføre tvangsarbejde, er der intet i opfordringen, der antyder, at institutionen var merkantilistisk motiveret. Denne lovgivningsmæssige tendens i indsatsen mod løsgængeriet fortsatte, da kongemagtens officielle

72 Ladewig Petersen 1981, s. 299f.

73 Olsen 1978, s. 27.

74 KD, Bind V, 1882, s. 4f. Forekommer også i KB 1603-1608, 1915, s. 345.

75 Ibid., s. 5.

76 Ibid., s. 4.

77 Nielsen 1897, s. 108.

78 FRB, Bind III, s. 260.

79 Ibid., s. 260.

intentioner med institutionen enten var af socialiserende art⁸⁰ eller ment som en foranstaltning mod løsgængeriet.⁸¹

Det kan ud fra de forskellige befalinger fra kongemagtens side om at sende løsgængere fra hele riget (også fra Norge) til tugthuset i København fra 1605 og frem til dets første lukning konkluderes, at incitamentet for tugthusets grundlæggelse og dets drift i årene frem til omstruktureringen i 1620 var socialt betinget. Tugthusets betydning som et element i den merkantilistiske erhvervspolitik blev derfor kraftigt nedtonet frem til dets omstrukturering, hvor institutionens funktion ændrede sig.

Tugt- og børnehuset som et merkantilistisk eksperiment

Som skitseret i afsnittet om merkantilismen, er der en del faktorer, som bekræfter opfattelsen af tugt- og børnehuset som et merkantilistisk foretagende. På trods af denne opfattelse kan anstalten ikke betragtes udelukkende som et merkantilistisk tiltag fra grundlæggelsen i 1605, til det udvidedes med børnehuset i 1620 og frem til dets endelige lukning i 1649. På trods af institutionens sociale betydning indtil 1619 er der flere forhold, som efter genåbningen sætter anstalten i et andet perspektiv i forbindelse med de gode konjunkturer og den efterfølgende merkantilistiske projektering.⁸² Det kan antages, at det skete i takt med, at den danske konge, efter nederlandsk forbillede, grundlagde flere handelskompagnier, eksempelvis Ostindisk Kompagni i 1616, samt iværksattes af forskellige manufakturer i årene omkring 1620.

Tugthusets økonomiske situation havde ikke været særlig rentabel på trods af den voksende fremstilling af klæde, og institutionens eksistens var usikker i årene op til anstaltens omstrukturering i 1620.⁸³ Nogle af årsagerne til disse usikre forhold skyldtes epidemier (eksempelvis pestudbruddet i 1619), afsætningsproblemer med de fremstillede varer samt en blandt befolkningen udbredt opfattelse af, at klæderne var af en forringet kvalitet.

Merkantilistiske forhold efter genåbningen

Ved genåbningen i 1620 blev tugthuset udvidet med et børnehus, som udelukkende husede fattige og forældreløse børn. Denne omstrukturering, der havde afgørende betydning for sammensætningen af foretagendets indsatte, betød en

80 KB 1603–1608, s. 759; KD, V, 1882, s. 26.

81 KB 1609–1615, s. 256.

82 Christensen 1975, s. 45–47.

83 Ibid., s. 44.

effektivisering af tugthuset. Børn og kvinder fik præference som arbejdskraft i foretagendet, da de tidligere års erfaringer viste, at de var langt mere kvalificerede til det finmotoriske arbejde ved vævene end de voksne mandlige løsgængere.⁸⁴

Det forekommer derfor plausibelt, at samtidig med etableringen af handelskompagnier, metalværker, manufakturforetagender med flere, havde kongemagten bevidst foretaget strukturelle ændringer af tugt- og børnehuset for at tilpasse foretagendet de nye merkantilistiske tendenser.⁸⁵ Effektiviseringen indebar også en skarp opdeling af foretagendet efter 1620 i et decideret stormanufaktur samt en håndværkerskole.⁸⁶ Foretagendet kan efter omstruktureringen betragtes som et led i en merkantilistisk strategi, hvor kongemagten arbejdede for at fremme det danske erhvervsliv.⁸⁷ Kongens dynamiske engagement for at fremme erhvervslivet kom bl.a. til udtryk på rigsrådsmødet mellem kongen og rigsrådet i foråret 1620, hvor forhandlingernes centrale emne var den merkantilistiske erhvervspolitik og i denne sammenhæng særligt manufakturerne.⁸⁸

I kildematerialet er der en del eksempler, der bekræfter den større merkantilistiske betydning. Et eksempel herpå er, som tidligere nævnt, kongemagtens første forsøg i juli 1621 på at begunstige tilførelsen af udenlandske råstoffer samt forbedre vilkårene for landets eksportvarer.⁸⁹ Et eksempel på et vigtigt udenlandsk råstof var ulden, der indgik i foretagendets tekstilfremstilling. Ulden skulle importeres, da den hjemlige uldproduktion ikke i tilstrækkelig omfang kunne forsyne den indenlandske efterspørgsel.⁹⁰

En anden indikation, som underbygger opfattelsen af tugt- og børnehuset som et merkantilistisk foretagende, er den omfattende forordning fra 1621.⁹¹ Forordningen er en detaljeret gennemgang af foretagendets reglement og drift. Eksempelvis nævnes rentemesterens rutinemæssige inspektion (artikel 1), fogdens driftsmæssige og administrative opgaver (eksempelvis artikel 2 og 20) samt skriverens bogføring af eksempelvis institutionens råstoffer til tekstilfremstilling (artikel 12-15). Det fremgår tydeligt i forordningen, at foretagendets sociale funktion blev nedtonet til fordel for mere økonomisk og produktionsorienterede funktioner.

Denne forordning blev udvidet yderligere med en forordning fra marts 1622 bestående af en række artikler, der omhandler børnehuset.⁹² Artiklerne indeholder udover driftsmæssige anliggender (artikel 3) også retningslinier for de indsat-tes arbejdsvilkår (artikel 8).

84 Olsen 1978, s.31.

85 Ibid., s. 27.

86 Ellehøj 1988, s.153.

87 Dybdahl, II, 1983, s. 71.

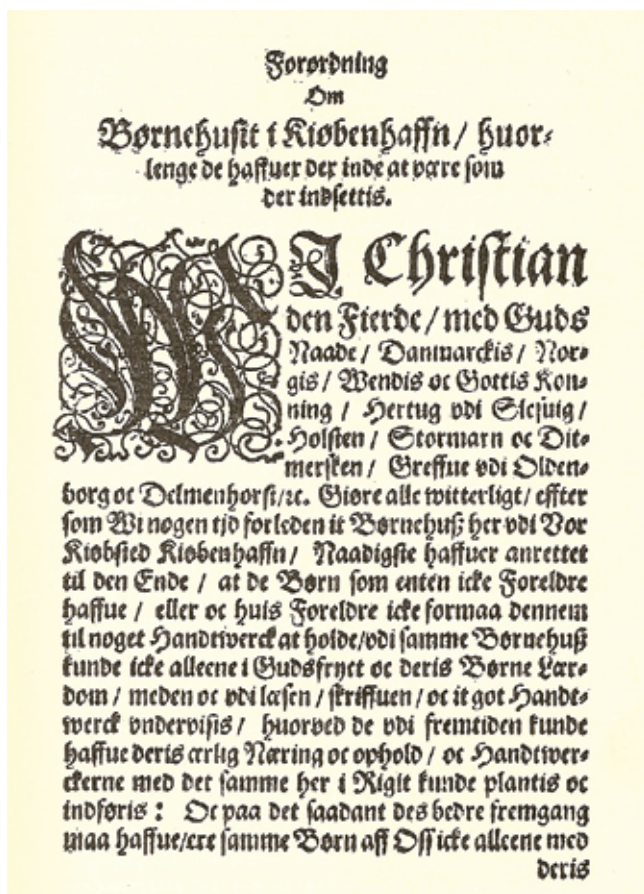
88 Christensen 1975, s. 47.

89 Ibid., s. 65; FRB, III, s. 659, art. II.

90 Christensen 1975, s. 43.

91 FRB, III, s. 713.

92 FRB, VI, 1897, s. 5-7.

Forsiden til forordningen af 2. november 1622 om forholdene for de indsatte børn i Børnehuset.

De to forordninger understreger, at det var driften af foretagendet, som nu var i fokus. Ligeledes vidner forordningerne om en øget effektivisering af dets produktionsmæssige funktion. Denne tendens fortsatte.⁹³

Af andre eksempler kan nævnes forordningen for børnehuset fra november 1622.⁹⁴ Den består af en række artikler, der udførligt skitserer de indsatte børns uddannelsesforløb. I forordningen gøres der meget ud af at fremstille forholdene på en positiv måde: Børnene skulle "udi læsen, skrifven och it got haandverk undervisis" samt fik "en half hvile- eller legetime".⁹⁵ Intentionen med undervisningen og uddannelsen af de yngre indsatte skal ikke betragtes som et udtryk for sociale eller moralske hensyn fra kongemagtens side. Det skal nærmere opfattes som en intention om på længere sigt at fremme grundlaget for en omfattende udvidelse af rigets erhvervsliv, som i sidste ende ville gavne staten og dermed kongen selv. Forordningen må betragtes som et reklamefremstød med det formål

93 Ibid., s. 67.

94 Ibid., s. 38-41.

95 Ibid., s. 39.

at få flere børn til foretagendet.⁹⁶ Dette forsøg skal ses i lyset af, at tendensen med at rekvirere voksne, mandlige løsgængere til anstalten havde været aftagende allerede under institutionens første periode fra 1605 til 1619.

Det er således toldpolitiske foranstaltninger, drifts- og effektiviseringsmæssige forhold samt kombinationen af uddannelsesprojekt og arbejdsanstalt, der kendetegner tugt- og børnehuset udadtil i begyndelsen af 1620'erne. Det kan derfor fastslås ud fra de mange tiltag fra kongemagtens side, der direkte omhandlede foretagendet, at der fra genåbningen i 1620 var foregået en forskydning i retning af øget fokus på økonomiske forhold.⁹⁷ Tugthusets hidtidige sociale funktioner viger således til fordel for mere økonomiske interesser.⁹⁸

Sammenfatning

Som det fremgår af de foregående afsnit, forekommer der en markant forskel i indholdet af de forordninger og befalinger fra kongemagten, som omhandler tugt- og børnehuset i henholdsvis den første periode, 1605-1619 og den anden periode 1620-1649.

Indholdet i materialet fra den første periode er forholdsvis kortfattet, imens materialet fra den anden periode er betydelig mere omfattende og detaljeret. Meget af materialet fra den første periode omhandler primært korte befalinger om deportationer af løsgængere og andre personer til institutionen. Et af hovedformålene var, at de indsatte skulle lære et håndværk. Motivet for at sende disse personer til tugthuset var at forhindre dem i at vagabondere, tigge og være ubeskæftigede.

Materialet fra den anden periode er derimod langt mere uddybende og præget af merkantilistiske tendenser. Det kommer bl.a. til udtryk i kongemagtens regulering af toldsatser med det konkrete formål at begunstige leverancerne af råstoffer til tugt- og børnehuset samt foretagendets færdigfremstillede varer. Intentionen var dermed at fremme foretagendets eksistensgrundlag.

Også de driftsmæssige betragtninger vidner om en ændring af anstaltens funktion mod mere merkantile forhold. Det var bestræbelserne på at opnå en højere grad af effektivisering og fremstilling samt en større betydning af foretagendet som manufaktur, der kom i fokus.

Det er i den henseende hensigtsmæssigt at karakterisere tugt- og børnehuset som en manufaktur fra genåbningen i 1620, da tyngdepunktet i højere grad blev uddannelse og tekstilfremstilling. Endvidere må det faktum, at der blev taget hen-

⁹⁶ Ibid., s. 39.

⁹⁷ Ellehøj 1985, s. 229.

⁹⁸ Olsen 1978, s. 27.

Helligåndshuset set fra modsatte side ved Helligåndskirkens tilstødende have. Efteråret 2011.
(Foto: Peter Agerbo Jensen).

syn til fremstillingsprocessen af tekstiler ved brug af toldsatser, betragtes som en ændring af anstaltens kurs i en mere manufakturpræget retning.

Opfattelsen af foretagendet som en manufaktur kan yderligere understøttes af kongens forhandlinger med rigsrådet i foråret 1620, hvor manufakturerne var et af de afgørende diskussionsemner. Tidspunktet for disse forhandlinger var ikke uvæsentligt, da det var omkring 1620, at den merkantilistiske projektering kulminerede bl.a. på manufakturområdet.

Der forekommer også en ændring af anstaltens fremgangsmåde i bestræbelserne på at rekvirere arbejdskraft. Dette hænger givetvis sammen med en ændring i opfattelsen af løsgængerne, da de nu i langt højere grad end hidtil blev anset for en potentiel arbejdskraft end forhutlede eksistenser, der skulle være "føre och sterke".⁹⁹ Deportationerne af voksne løsgængere til anstalten veg til fordel for nye og mere systematiske forsøg på at rekruttere de yngre løsgængerbørn samt børn af fattige forældre (der ikke havde status som løsgængere). Børn var allerede i løbet af den første periode blevet en mere attraktiv arbejdskraft, og i den anden periode fik de forrang i foretagendet. Ved genåbningen indgik de indsatte i mere langsigtede planer, hvor børnene udover at være regulær arbejdskraft samtidig blev undervist i at læse og skrive. Undervisning og uddannelse havde efter genåbningen fået en langt større betydning end hidtil.

På trods af at datidens socialpolitik indgik i den merkantilistiske erhvervs politik, er der ganske lidt, som understøtter opfattelsen af tugthuset som et merkantilistisk foretagende i den første periode. I den anden periode har foretagendet ændret karakter og havde funktion af en manufaktur, som var vævet ind kongens merkantilistiske planer.

99 Ladewig Petersen 1981, s. 297.

I lyset af henholdsvis den sociale og merkantile funktion, tugt- og børnehuset havde, kan de to opstillede hypoteser anvendes til at karakterisere anstalten i løbet af årene 1605-1649, hvor den eksisterede.

Vurdering af børne- og tugthusets virke

Tugt- og børnehuset kan fra kongemagtens side betragtes som et tentativt projekt. For det første fordi anstalten var det første af sin art i Skandinavien, og for det andet fordi det bl.a. i sin driftsform (fremstilling baseret på staten som aftager) afveg fra de hidtidige eksempler på tugthuse i udlandet (private aftagere). For det tredje havde den danske konge ingen erfaring om eller ekspertise i driften af sådanne manufakturforetagender. Desuden forsøgte kongemagten at kombinere flere elementer i tugt- og børnehusets funktion som en foranstaltning mod løsgængeriet, regulær undervisning i skrivning og læsning for de yngste indsatte, håndværksuddannelse og fremstilling af tekstiler. Med disse nævnte faktorer forenet må institutionen betragtes som et nyskabende og særegent fænomen i Norden.¹⁰⁰ Et fænomen, der må anses som et spædt skridt på vejen mod vor tids velfærdssamfund.

På trods af den omfattende produktion var tugt- og børnehuset på længere sigt urentabelt, selv med den kongelige favorisering i form af aftagning, økonomiske tilskud samt monopol- og toldbegunstigelser. Forhold, der ellers bidrog til, at foretagendet blev begunstiget. Tugt- og børnehusets underskud var ikke odiøst, tendensen var stort set den samme andre steder i begyndelsen af 1600-tallets Europa, hvor samtidens tugthuse havde økonomiske problemer, og derfor havde kortvarig levetid.¹⁰¹ At tugt- og børnehuset på længere sigt hverken var økonomisk rentabelt eller bidrog til at reducere antallet af løsgængere, kan ikke anfægte kongemagtens intention. Manglende viden, erfaring, organisation, konkurrenceevne og kapital var nogle af de faktorer, der var medvirkende til, at de merkantilistiske tiltag ikke slog igennem i første halvdel af 1600-tallet.¹⁰²

Afslutning

Det er således blevet undersøgt, hvorvidt Christian IV's tugt- og børnehus var en foranstaltning mod løsgængeriet eller et merkantilistisk eksperiment. Selve tugthusets grundlæggelse må anses som en kulmination af kongemagtens lovgivningsmæssige tiltag mod løsgængeriet samt som en ny mulighed for at løse

¹⁰⁰ Olsen 1978, s. 96 og 115.

¹⁰¹ Riis 1981, s. 17.

¹⁰² Ibid., s. 17; Christensen 1975, s. 11.

løsgængerproblemet. På trods af at tugthusfænomenet var et element i den merkantilistiske erhvervspolitik, forekommer det tvivlsomt, at kongen havde haft overvejelser allerede fra 1605 om at integrere tugthuset i en overordnet merkantilistisk erhvervspolitik. Den markante indholdsmæssige forskel i kildematerialet fra før og efter 1620 og det merkantile gennembrud omkring 1620 understøtter denne antagelse.

Tugthusets primære funktion var af social karakter i perioden 1605 til 1619. Intentionen med oprettelsen af tugthuset var at etablere en institution, der skulle have en forebyggende funktion i kampen mod det omfattende løsgængereri. Indtil tugthuset på ny blev åbnet igen i 1619, var den produktions- og driftsmæssige betydning stærkt neddæmpet og veg for sociale hensigter. Da institutionen blev åbnet igen i 1620 med en udvidet afdeling, børnehuset, var institutionskomplekset for alvor vævet ind i kongemagtens merkantilistiske planer, indtil foretagendets ophør i november 1649. Det forekommer derfor åbenlyst at karakterisere tugt- og børnehuset som en decideret manufaktur efter genåbningen.

Det skal pointeres, at tugt- og børnehuset fortsatte efter 1620 med at fungere som en foranstaltning mod løsgængeriet, dog i mindre omfang end tidligere. Den spirende funktion af håndværkerskole for de yngre indsatte, som allerede var startet i årene lige efter tugthusets grundlæggelse, blev i høj grad udvidet.

På trods af tugt- og børnehusets erhvervspolitiske betydning kan anstalten betragtes som et af de første, spæde skridt i retningen af at opbygge et uddannelsessystem for fattige børn med henblik på at uddanne dem inden for håndværksfagene. I den sammenhæng må tugt- og børnehuset anses som et tidligt forstadium i udviklingen af velfærdsmæssige forhold for samfundets udstødte og forhutlede. Forhold, som i dag er dybt forankrede i vort samfund og vor bevidsthed.

Litteraturliste

- Bang, Gustav 1976 (1906): *Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede*. København.
- Christensen, Aksel E. 1975.: *Industriens historie i Danmark*, bind I. København.
- Degn, Ole og Inger Dübeck 1983: *Håndværkets kulturhistorie*, bind II. København.
- Ellehøj, Svend 1988: "Borgere og byerhverv i Christian IVs politik" i: Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*. København, s. 146-169.
- Ellehøj, Svend 1985.: "Christian IV's tidsalder 1596-1660", *Politikens Danmarks-historie*, bind VII. København.
- Engberg, Jens 1972: *Dansk finanshistorie i 1640'erne*. Aarhus.
- Feldbæk, Ole 1993.: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. Herning.

- Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1887-1897*, red. af V.A. Secher, bind I-IV. København. (Cit.: FRB).
- Glamann, Kristof 1983: "*Studier i dansk merkantilisme*". København.
- Hansen, Ejvind Damsgård 1998: *Europæisk økonomisk historie. Fra merkantilisme til Maastrich*, bind I. København.
- Kancelliets Brevbøger, vedrørende Danmarks indre Forhold, 1596-1602*, samme hhv. 1603-1608, og 1609-1615, red. af L. Laursen, København 1913-1916; samme 1648 og 1649, red. af Jens Holmgaard, 1991-1993. København. (Cit.: KB).
- Kjøbenhavns Diplomatarium* 1882, red. af O. Nielsen, bind V. København. (Cit.: KD).
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, bind III-IV og VI-VII, 1969-1970, red. af C.F. Bricka og J.A. Friedericia. København. (Cit.: KONG).
- Nielsen, M.H. 1897: "Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708", *Årbog for dansk kulturhistorie*.
- Olsen, Albert 1975: *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid*. København.
- Olsen, Olaf 1978: *Christian 4.s tugt- og børnehus*. Holstebro.
- Petersen, E. Ladewig 1981: "Fra standssamfund til rangssamfund, 1500-1700", *Dansk socialhistorie*, bind III. København.
- Petersen, E. Ladewig 1988: "Vredens dag. Christian IV og fattigdommen efter Kejserkrigen", i: Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*. København, side 193-213.
- Riis, Thomas 1981: "Poverty and Urban Development in Early Modern Europe (15th-18th/19th)", i: Thomas Riis (ed.): *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*. Firenze.
- Scocozza, Benito 2000: "Christian 4.s Silkeæventyr", i: Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske: studier i Danmarks historie 1500-1800: tilegnet Karl-Erik Frandsen*. Ebeltoft, s. 141-154.

Utrykt kildemateriale

"Regnskaber for Børnehuset 1643-49", sidste bind, Rigsarkivet, s. 43.

The Gaol and Orphanage of Christian IV - Social Institution or Mercantilist Enterprise?

In 1605, the Danish King Christian IV founded a gaol after English and Northern European models. The purpose of the gaol was that the inmates, the vagrants, should be taught textile making. In contrast to contemporary foreign examples the Danish gaol was founded by the king himself, just as it was the crown that both owned the institution and was the purchaser of its textile products. In 1620, the institution was extended with an orphanage as well as various workshops for textile handicrafts. The gaol and orphanage was closed in 1649.

The basic question posed in the present article is: Was the foundation in 1605 and the subsequent operation of the gaol and orphanage of Christian IV in the years until its closure in 1649 a manifestation of mercantilism, the predominant economic theory of the age, or should the institution rather be seen as a social and preventive measure in the fight against vagrancy?

In order to answer this question, an examination is made of various contemporary sources, including legislative material, in order to determine the character of the gaol undertaking.

It is the conclusion of the present article that the gaol and orphanage was a combination of mercantilist policy and a socially preventive measure. From being at the outset in 1605 a predominantly social institution with a certain element of mercantilism, it developed into a predominantly mercantilist enterprise whose previous social function was toned down and receded into the background.

JOURNALISTIK OM ET BEBUDET HISTORISK ØJEBLIK

Danske avisers blik på præsident Obamas indsættelse

"Vi er netop nu vidne til et historisk øjeblik", bliver det fra tid til anden udråbt af medierne. Et udsagn der indeholder en forventning om, at vi stopper op og yder ekstra opmærksomhed til den begivenhed, det historiske øjeblik er udsprunget af. Men hvad er det for øjeblikke, der påkalder sig samtidens interesse som 'historiske', hvordan behandler journalistikken disse begivenheder, og hvad kan påberåbelsen af historien bruges til? Barack Obamas indsættelse som USA's 44. præsident i januar 2009 blev om noget udråbt til et historisk øjeblik. Nærværende artikel analyserer den journalistiske praksis omkring denne mediebegivenhed for at få blik for, hvordan historien gøres i journalistikken, og hvilke strategier det tjener.

Et historisk øjeblik ... på tirsdag kl.12.00

I dagene op til indsættelsen af den 44. præsident i USA blev det adskillige gange i tv, radio og aviser annonceret, at vi snart skulle bevidne et historisk øjeblik, nemlig når Barack Obama tirsdag d. 20. januar 2009 ville blive indsat i præsidentembedet. Den vedvarende insisteren på, at vi skulle være særlige opmærksomme på denne begivenhed og allerhelst skubbe andre gøremål til side for at bevidne dette øjeblik i live-transmissioner fra Washington, må tolkes som tegn på, at det fra den journalistiske praksis blev anset som en begivenhed af overordentlig stor betydning – og at mediedækningen heraf også spillede en afgørende rolle. Brugen af vendingen, det *historiske*, er stærkt medvirkende til at signalere denne væsent-

lighed, men spørgsmålet, der trænger sig på, er, hvori præcist det historiske er i spil? Og for hvem spiller det historiske en betydning? Denne artikel sætter fokus på, hvordan journalistikken håndterer det historiske element i dækningen af præsidentindsættelsen i januar 2009 og diskuterer, hvorfor det historiske bliver så centralt i fortællingen om den 44. amerikanske præsidents indsættelse.

Artiklens analytiske blik er derved både forankret i kulturanalysen og journalistisk- og medieforskningen samt krydsfelter mellem disse traditioner. Et krydsfelt, der er udsprunget af, at jeg som uddannet etnologi de sidste ti år har arbejdet med såvel undervisning af kommende journalister som forskning i journalistikkens kulturelle og samfundsmæssige betydning. Derfor vil jeg først opridse et par centrale punkter, hvor kulturanalytiske og medieanalytiske pointer kan mødes og understøtte hinanden i at forstå såvel kulturhistorie som journalistisk praksis i et nyt lys.

Centralt for min kulturanalytiske vinkel på journalistikforskningen har været spørgsmål om journalistikkens betydning for, hvordan samfundets normer og fællesskaber skabes og opretholdes, hvilket har været en etableret del af forskningsfeltet for såvel medieforskning som kulturhistoriske fag.

Et fælles udgangspunkt findes bl.a. i Benedict Andersons klassiske nationalismestudie, hvor han argumenterer for, hvordan selve mediebrugen – at læse den daglige avis – er med til at skabe forestillingen om et nationalt fællesskab med alle de medborgere, der andre steder i landet samtidig læser samme nyheder om fælles samfundsanliggender.¹ James Carey har på samme måde argumenteret for opgøret med *transport-modellen* i kommunikationsforskning, hvor medier og journalistik ikke blot skal ses som transportører af informationer fra en del af samfundet til en anden. Derimod ser Carey medier og kommunikation som en rituel praksis, hvor bl.a. samfundets grundlæggende normer og indretning bekræftes. Sat på spidsen er hans tese, at man principielt set ikke slår op i sin daglige avis for at lære nyt om verdenen, men for at blive bekræftet i, at verdenen af i dag er den samme som i går.² Herved beskrives journalistikken som en rituel praksis, der virker samfundsunderstøttende og normkonserverende.

Andre kulturanalytiske studier har haft blik for, hvordan konkrete elementer i nyhedsmediernes praksis kan medvirke til at forme og fastholde fællesskaber og nationale identiteter. Michael Billig har således argumenteret for, hvordan journalistikkens vante opdeling af stofområder efter indenrigs- og udenrigsstof, samt den kontinuerlige italesættelse af nationen og et nationalt 'vi' på kryds og tværs af nyhedsgenrer, stofområder og medietyper kan ses som tegn på *banal nationalism*, der dagligt bekræfter det nationale tilhørsforhold.³

1 Anderson 1983.

2 Carey 1989.

3 Billig 1995.

Flyttes fokus fra det kulturanalytiske til det journalistikfaglige, så spiller teorier om journalistikken som instrument i en national, konserverende samfundsorden meget dårligt sammen med den journalistiske ideologi og selvforståelse, der netop ser sig selv som den kritiske, uafhængige udfordrer af magtens logik og institutioner. At blive beskyldt for at støtte snævre nationale interesser eller bliver grebet i nationalistisk bias er ikke i overensstemmelse med den herskende journalistiske ideologi. Den professionaliseringsproces, der har frigjort journalistikken og nyhedsmedier fra tidligere tiders partipolitisk afhængighed, har frembragt en journalistik praksis, der er bundet i forestillingen om den uvildige, uafhængige reporter, som gennem strategiske hverdagsrutiner operationaliserer objektivitetskravet i produktionen af nyheder fra verdens gang. I den daglige journalistik omsættes objektivitetskravet derfor til indlærte rutiner om bl.a. at skelne nyheder fra holdninger gennem genrekonventioner og regler for citatbrug, at bruge autoritative kilder til fakta, samt at efterleve kravet om altid at høre begge parter i en konflikt.⁴ Men den journalistiske selvforståelse udfordres på mange måder af forskning i, hvilke konsekvenser den journalistiske selvpositionering som objektiv og kritisk i forhold til det politiske system, rent faktisk afføder. Bliver målet – at udøve uafhængig kritik af magten – umuliggjort af midlet hertil; nemlig den objektive journalistiks rutiner?⁵

Dette dilemma kan også diskuteres i samspil med spørgsmålet om det nationale fællesskab. Det 'vi', journalistikken ifølge Billig m.fl., medvirker til at fastholde og udvikle, er selvsagt ikke et hvilket som helst fællesskab eller en arbitrær fortolkning af fællesskabets oprindelse, normer og mål. Tesen om, at journalistikkens verdensbillede i stor udstrækning er i tråd med samfundets herskende logik, diskurs eller ideologi, har i årtier været i fokus for store dele af journalistik- og medieforskningen. Her gives den journalistiske indflydelse på den politiske dagsorden og mulighed for at bedrive kritisk journalistik dog vidt forskellige råderum. Fra marxistiske studier, der udelukkende ser journalistikkens rolle som et propagandaorgan, der deltager i en "manufacturing consent" for de politiske eliter⁶, over forskellige bud på såkaldte *indexteorier*,⁷ hvor graden af journalistisk uafhængighed og evne til at spille en magtkritisk rolle ses som direkte afhængig af graden af politisk konsensus omkring en given problemstilling til teorier om, hvordan massemediernes gennem deres kontinuerlige og konstante tilstedeværelse (den såkaldte *CNN-effect*) omvendt også kan influere på magthavernes beslutning.⁸

4 Tuchman 1972.

5 Se f.eks. Hallin 1986; Tuchman 1978.

6 Herman & Chomsky 1988.

7 Se f.eks. Bennett 1989; Hallin 1986; Robinson 2001.

8 Robinson 2002.

I nærværende artikel er denne diskussion forankret og situeret i en konkret undren over den særlige del af den journalistiske 'vi-fortælling', der er knyttet til journalistikkens brug af historie. Nyhedsjournalistikkens samfundsrolle og journalisternes selvforståelse baserer sig i udgangspunktet på at bringe nyt fra verdenen og 'være først med det sidste'. Ser man nærmere på det daglige journalistiske udbud, er der dog også et hav af nyhedshistorier, der omhandler meget andet end det dagsaktuelle. En del nyheder, analyser og kommentarer omhandler begivenheder fra sidste uge, måned, år eller århundrede. Andre dele af det journalistiske stof har blik for fremtiden: Hvad vil der ske i morgen, om en uge og i 2050. Forventninger og profetier om såvel den nære som fjerne fremtid er til stede i større eller mindre grad i den daglige journalistiske produktion. Men også i det klassiske nyhedsstof om de seneste begivenheder er der relationer til såvel fortid som fremtid til stede, idet det nutidige og samtidige placeres i et historisk forløb, som nyheden skal tolkes og forstås indenfor.⁹ Det er de forskellige former for historiefortælling, -fortolkning og – konstruktion, der praktiseres i journalistikken, som er i fokus for min forskningsinteresse.

Men hvordan gør journalistikken brug af historien, hvad kan fra en journalistisk praksis overhovedet anskues som historie og på hvilken måde knyttes historie, nutid og fremtid sammen i den daglige nyhedsproduktion? Og hvordan knyttes historien sammen med nationen eller det journalistiske "vi"?

Journalistik som historieskrivning

At journalistik handler om at skrive historie er en indlejret selvfølgelighed i journalistisk praksis. Man diskuterer historie-ideer, strategier til at få historien hjem, alternativer til hvordan historien kan vinkles, hvordan historien kan skabe nærvær osv.¹⁰ I den journalistiske praksis tales der med andre ord rigtigt meget om historie, men der menes i hovedsagen noget ganske bestemt hermed, nemlig det konkrete narrativ som udgør en journalistisk tekst. Med *historie* forstås her den centrale fortælling, som den enkelte artikel er bygget om omkring: Historien om madsminkedirektivet, historien om ministerrokaden, historien om fodboldlandsholdets sejr m.v.

I nærværende tekst er det dog en anden betydning af ordet *historie* som er i spil, nemlig historie som refererende til det fortidige eller til den sammenhæng mellem elementer, forløb og retning, som binder tendenser, personer og tider sammen i en historie. Forskellen i de to forståelser af ordet *historie* kan måske

9 Edy 1999; Zelizer 1992; Zelizer 2008.

10 For danske studier se: Gravngaard 2010; Meilbye 1996; Schultz 2006.

bedst illustreres i de engelske betegnelser, hvor den journalistiske praksis arbejder med *the story* mens fortiden betegnes *history*.

Selvom det narrative element og en sammenhængende fortælling er til stede i såvel den journalistiske hverdagsforståelse af historie (story) og i forståelsen af historie som relateret til fortiden (history), så er det sidstnævnte form for historieskrivning, der har min interesse her. Den journalistiske praksis er på flere niveauer del af en historiefortælling, og netop fordi journalistikken i høj grad er en skrivende og reporterende praksis, er det indlysende at anskue det som en historieskrivende praksis. Hermed forstås, at den journalistiske historieskrivning er integreret i den journalistiske praksis og følgelig bør analyseres i relation hertil.

Spørgsmålet kan undersøges fra mange retninger, men her vil jeg vælge at slå ned på det allermest åbenlyse, nemlig *Det Historiske Øjeblik*, forstået som de øjeblikke, hvor journalistikken tydeligt artikulerer, at den beskæftiger sig med historie, og at historien åbenlyst gør noget ved nutiden, hvorved journalisterne kan udråbe en bestemt begivenhed til at være *et historisk øjeblik*.

Og hvad vil det så sige – et historisk øjeblik? I journalistikkens italesættelse var det, i tilfældet Obama, tydeligvis noget stort og godt, som vi med spænding skulle se frem til og allerhelst bevidne direkte via tv-stationernes live-sendinger fra indsættelsesceremonien i Washington. En glædelig begivenhed kunne man ligefrem kalde det. Men inden vi kaster blikket på, hvilke elementer denne begivenhed ifølge de journalistiske beskrivelser indeholdt, vil jeg stoppe op ved begrebet historie for at indfange, hvordan dette kan forstås indenfor den journalistiske praksis. I Den Store Danske Encyklopædi står der om *historie*:

”(af gr. **historia**, opr. ’undersøgelse, viden’, siden også ’fremstilling, fortælling’, af histor ’vidne, vidende, kyndig’), dels viden og fortælling om menneskers fortid, dels selve fortiden”.¹¹

I denne allermest basale udlægning handler historie om det fortidige, det der har været i tiden før den nutid, vi befinder os i. Hvordan kan man så forudsige et fremtidigt øjeblik som historisk og endog forankre det i et specifikt tidspunkt? Hvis man overværer indsættelsen via tv’s live-sendinger vil man jo strengt taget ikke overvære historie, men nutid, hvis begreber som ”live” og ”direkte transmission” ellers skal have nogen mening. Obamas indsættelse som præsident vil altså, ifølge denne simple skelnen mellem fortid, nutid og fremtid, tidligst kunne blive et historisk øjeblik tirsdag kl. 13 eller deromkring alt efter ceremoniens længde.

Det er derfor tydeligt, at der er noget andet på spil end rod i tidskategorierne, når nyhedsmedierne i fællesskab bebuder et nært forestående historisk øjeblik, og til at belyse det, må man søge andre forståelser af, hvad ”historie” er for en

11 <http://www.denstoredanske.dk/>.

størrelse. I forlængelse af den basale definition på historie som fortid var netop forståelsen af historie som "viden og fortælling om fortiden", hvilket implicerer den menneskelige erkendelse af og tale om det fortidige i det nutidige. I journalistikkens profeti om det historiske øjeblik er det indlysende, at denne viden og talen om det fortidige ikke anses som tilfældig og løsrevet. Tværtimod ses der en sammenhæng i de fortidige begivenheder, og det er netop erkendelse heraf, der muliggør, at man kan forudsige et øjeblik som historisk - her forstået som et *betydningsfuldt* øjeblik i historien.

Og det er måske netop i dette lys, at profetien om Obamas historiske øjeblik skal forstås. Det øjeblik, hvor Obama skal indsættes som præsident, indskrives i en større udviklingsproces bagud i tid, der medvirker til at give det fremtidige øjeblik mening og relevans. Den historiske logik, der ligger bag, ser altså en sammenhæng mellem fortidige og fremtidige begivenheder, hvor selve sammenhængen benævnes *historien*. Et historisk øjeblik er derfor at betragte som et moment i denne udviklingsproces, hvor et vigtigt aspekt ved selvsamme proces træder synligt frem. Og følger man logikken videre, vil dette øjeblik også kvalificere sig som *historisk* (forstået som betydningsfuldt), for kommende generationer. Profetien om det historiske øjeblik implicerer en forventning om, at fremtidens historiebøger også vil anskue selvsamme øjeblik som et vigtigt øjeblik i tilværelsens udviklingsproces – i historiens gang. Hvilke aspekter, det så helt præcist er ved Obamas indtrædelse, som journalistikken anser for vigtige, må den nærmere analyse vise. Indtil videre må jeg konstatere, at der er en historieopfattelse i spil, som knytter fortid, nutid og fremtid sammen i en udviklingsproces, der bygger på logiske og deraf delvist forudsigelige sammenhænge. Historieforståelsen opsummeres i denne journalistiske introduktion til en analyse af Obamas indsættelsestale:

"Nogle gange ved vi først mange år senere, at et øjeblik skriver historie, men kun de villede blinde og døve kunne i går ikke se og høre historiens kanon-salut. Ikke blot i de letgenkendelige forskelle mellem før og nu, men også i begivenhederne, i billederne og ordene, der fejrede en ny dag".¹²

Heraf ses, at det historiske øjeblik også indeholder forestillingen om tilstedeværelsen af noget *nyt* og *forandret* til forskel fra det fortidige. En lederartikel i Information, der diskuterer forventninger til Obama, er inde på samme problematik i formuleringen: "Aldrig er så meget historie skrevet, før den har fundet sted".¹³

12 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.13.

13 Information 20/01/2009, s.2/3.

Mediebegivenheder

Når jeg til denne artikel har valgt en præsidentindsættelse som case, fremtræder en ganske bestemt medieteoretisk position, som den indlysende ramme at analysere og forstå den journalistiske dækning gennem, nemlig at se det som en mediebegivenhed, et *Media Event*. Ifølge Dayan & Katz' banebrydende studie defineres disse bl.a. ved at være live-sending af begivenheder, der oftest er organiseret af statslige organisationer (eksemplificeret ved bl.a. Dronning Elizabeths kroning, Charles og Dianas bryllup og General Mountbattens begravelse). Disse begivenheder er ikke spontane, men forberedte, hvor også medierne er blevet givet rum og plads til at organisere mediedækningen – ofte i tæt samarbejde med de organiserende institutioner.¹⁴

I forhold til mediernes normale prioriteringer markerer mediebegivenheder et brud med de faste rutiner og programlægning, idet live-dækningen af begivenheden skubber alle andre programmer og nyheder til side. Ligeledes kan der findes markante brud med vante journalistiske kriterier, så fokus på konfliktelementer (der traditionelt er styrende i journalistikken) f.eks. udskiftes med et fokus på national forsoning, ligesom journalisterne opgiver den kritiske indstilling til fordel for en respektfuld til tider salvesfuld attitude overfor begivenheden og dens centrale aktører. Med relevans for denne artikel fremhæver Dayan & Katz også, hvordan disse mediebegivenheder henter legitimitet i en historisk betydning.

”Thus, all such events are hailed as historic; they strive to mark a new record, to change an old way of doing or thinking, or to mark the passing of an era(...) the turning-point character of the event is central”.¹⁵

Bruddet med den vante medieplanlægning og de journalistiske rutiner i mediebegivenheder påkalder også publikum på en ganske bestemt måde.

”They[Media Events] are characterized by a norm of viewing in which people tell each other that it is mandatory to view, that they must put all else aside”.¹⁶

Anskuet gennem disse karakteristika ville mediedækningen af de sidste års forskellige begivenheder (bryllupper, barnedåb, fødselsdage osv.) i det danske kongehus kunne indplaceres som klassiske eksempler på *Media Events*, mens en præsidentindsættelse i USA også falder helt i tråd hermed. De mange appeller til at tænde for fjernsynet tirsdag d. 20. januar 2009 er netop tegn på, at her er noget historisk, noget vigtigt på spil.

14 Dayan & Katz 1992.

15 Ibid. s. 12.

16 Ibid. s. 8f.

Dayan & Katz opererer med tre forskellige kategorier af mediebegivenheder; *Contest*, *Coronation* og *Conquest*¹⁷, hvor såvel begivenheder i kongehuset som præsidentindsættelser falder ind under kategorien *Coronations*, der spiller en ganske særlig funktion for det nationale fællesskab:

“Coronations remind societies of their cultural heritage, provide reassurance of social and cultural continuity, and invite the public to take stock”.¹⁸

Den overordnede konklusion er, at disse live-sendinger fra store begivenheder er med til at integrere samfundet og forny såvel autoriteternes legitimitet som borgernes loyalitet overfor fællesskabet.

Teorien om Media Events har selvsagt også mødt kritik, bl.a. for den stærkt funktionalistiske grundtanke om, at disse mediebegivenheder indtager en ganske bestemt funktion i opretholdelsen af samfundets normer og værdier, ligesom det også er anfægtet, hvorvidt de værdier, der hyldes i den ceremonielle mediedækning, er stabile, eller hvorvidt de kan være til forhandling eller forandres gennem netop mediebegivenhedernes mellemkomst.¹⁹

I det videre vil jeg tage nogle af de centrale karakteristika af mediebegivenheder med mig, men må gentænke dem i forhold til min empiri, der netop ikke er selve live-sending fra indsættelsen, men derimod danske avisers dækning af begivenheden i dagene før og efter. Hvor den klassiske definition af mediebegivenheder er knyttet til tv-mediet og muligheden for live-sending, så fandt jeg det interessant at se nærmere på avisernes dækning, som i høj grad deler mange af de andre karakteristika herfra.

Endelig udfordrer avisernes dækning af præsidentindsættelse logikken i Dayan & Katz definition af mediebegivenheder, da det jo netop ikke er en dansk præsident, der indsættes. Hvad betyder det for den journalistiske dækning? Kan der lokaliseres en hyldest af samfundets centrale værdier gennem denne mediebegivenhed, og hvilket samfunds værdier er det da? Det danske eller det amerikanske?

17 Kategorierne er funderet i de tre weberske autoritetstyper, hvor *Contest* er kendetegnet ved *rationalitet* og eksemplificeres i f.eks. mediebegivenheder om sport og politik, så som OL eller præsidentdebatter; *Conquest* støtter sig til *karisma* og eksemplificeres ved mediebegivenheder af signifikant betydning for menneskeheden, som f.eks. månelandingen. *Coronations* støtter sig til *tradition* og er grundlæggende set ceremonielle begivenheder så som bryllupper, begravelser og kroninger (eller præsidentindsættelser).

18 Dayan & Katz 1992, s. 37.

19 Se f.eks. Cottle 2006; Couldry 2003.

Analyseobjekt

Denne analyse bygger på et ganske enkelt udpluk af artikler fra danske dagblade omkring Obamas indsættelser. Ved at søge på søgeordet *Obama* i BT, Berlingske Tidende, Ekstra-Bladet, Politiken, Jyllands-Posten, Kristeligt Dagblad og Information fandt jeg for dagene 19-21. januar 2009 i alt 206 enheder på Infomedia. Her var alle mulige artikeltyper repræsenteret fra ledere, over baggrundsartikler, nyhedsanalyser til reportager og interviews til noter, listestof, tv-anmeldelser og debatindlæg. En del af artiklerne havde kun en meget perifer relation til Obama og oftest ingen til selve indsættelsen, da de f.eks. handlede om konflikten i Gaza eller lign, hvor Obama kort nævnes i forhold til en afventning af den nye amerikanske regerings position. Fokuseres der udelukkende på artikler om selve indsættelsen, er der en 10-15 artikler fra hver avis²⁰ fordelt på de tre dage, med den kraftigste dækning d. 21. januar, hvor reportager, analyser og kommentarer fra gårsdagens indsættelse er markant tilstede i alle aviser. Ligeledes har jeg lavet punktnedslag i de samme aviser i 1993 & 2001, for at sammenligne beskrivelsen af Obamas indsættelse med præsident Clintons i 1993 og præsident Bush' i 2001.

I Dayan & Katz beskrivelse af mediebegivenhederne kaldet *Coronations* understreges det, hvordan medierne indtager en særlig rolle overfor seerne.

“In the case of Coronations, television rehearses the audience in the ceremony they are about to witness, carefully spelling out the meaning of the symbols, framing the event by separation it from daily life, monumentalizing it, upholding its official definition, and offering a story line and commentary to shape its interpretations”.²¹

En meget stor del af avisernes dækning, særligt i dagene før indsættelsen, kan siges at efterleve denne beskrivelse og disse træk genfindes ved hver ny præsidentindsættelse. Præsidentindsættelsen beskrives nemlig i vidt omfang indenfor en velkendt tradition med et genkendeligt og forudsigeligt forløb. Hvert 4. år afholdes der præsidentvalg i november og 20. januar indsættes eller genindsættes den nyvalgte præsident ved en udendørs ceremoni ved Kongressen på Capitol Hill i Washington. Selve indsættelsen bliver omgivet af en række festlige arrangementer i byen i dagene før og efter. Alt dette beskrives hver gang med reportager fra livet i Washington og fra selve ceremonien med mere eller mindre fyldigt referat

20 Dækningen varierer noget i form og indhold de forskellige aviser i mellem svarende til de almindelige forskelle i disses stofvalg, genre og artikellængde. Således har morgenaviserne meget fyldige reportager, analyser og baggrundsartikler, mens formiddagsbladene har flere korte artikler. I forhold til journalistikkens historieskrivende rolle er der dog ingen nævneværdige forskelle aviserne imellem.

21 Dayan & Katz 1992, 37.

af præsidentens indsættelsestale, der også bliver gjort til genstand for analyser og kommentarer.²²

Endelig er der også historier tilknyttet den afgående præsident, hvor der er analyser og kommentarer på hans eftermæle og gisninger om, hvad han vil bruge tiden som ekspræsident til, som f.eks. i: "Vejen ud af Det Hvide Hus".²³

For beskrivelserne af både den tiltrædende og afgående præsident gælder, at der trækkes intensivt på referencer til tidligere præsidenter og deres bedrifter. Flere forskellige målestokke køres op og ned af præsidentrækken for at kunne indplacere Obama eller Bush som den 'bedste', 'første', 'værste' m.m. præsident gennem tiden. Til orientering i præsidenthistorikken trykker flere aviser lister over de 44 amerikanske præsidenter.

Således er historien i form af de 42 tidligere præsident også markant til stede, når skudsmålet skal gives for d. 43. præsident: Bush forlod embedet som "en af de mest upopulære præsidenter i amerikansk historie" – beretter flere aviser enslydende, dog uden nærmere angivelse af, hvordan denne upopularitet er målt.²⁴ Andetsteds udtales der om Jimmy Carter, at han, "der han gik af – var endnu mere upopulær end Bush".²⁵ Trods uenighed om graden af Bush's upopularitet, så er brugen af de historiske referencer til præsidentrækken et fællestræk ved alle beskrivelser. Og kendetegnende for den journalistiske måde at håndtere historien på, så findes der ingen kilder til disse præsidentielle rekordlister, der alle tages for givet som indiskutable historiske fakta.

Rammen for det historiske øjeblik

Obamas indsættelse er på adskillige planer indskrevet i og henter historisk betydning fra præsidentrækken og de 43 tidligere præsidenter. Indsættelsesceremonien er blot endnu én i rækken, hvor traditionen i høj grad foreskriver, hvad der skal ske, hvor og hvornår. Men gentagelsen og forudsigeligheden giver ikke journalistikken anledning til at undlade at nævne det – tværtimod. Netop i gentagelsen af ritualet finder begivenheden sin mening og historiske betydning, hvilket i høj grad også gælder for mediedækningen. Dette ses bl.a. af, at selvom indsættelsen af Præsident George W. Bush langt fra blev udråbt som et historisk øjeblik, men

22 De samme grundskabeloner findes også ved mediedækningen af både Bush's og Clintons indsættelser, om end retorikken og omfanget varierer.

23 Berlingske Tidende 20/01/2009, sek.2, s.15.

24 Berlingske Tidende 20/01/2009, sek.2, s.15; Information 21/01/2009, s. 4/5; Kristeligt Dagblad 21/01/2009, s. 5.

25 Information 20/01/2009, s.14/15.

beskrevet i mere neutrale termer som "Skiftedag"²⁶ eller "Magtskifte i USA",²⁷ så var det også i 2001 en tæt dækket nyhedsbegivenhed.

Historien er gennem indsættelsesceremonien og dennes ritualer allerede del af en etableret rammefortælling fra tidligere præsidentindsættelser, hvilket i følge Winfield m.fl.s studier af journalistikkens historiebrug kan karakteriseres som en metode til at skabe såvel *kontekst* for den nutidige begivenhed som *analogier*, nutiden kan måles op i mod.²⁸ I det følgende vil jeg prøve at analysere, hvilke historiske greb journalistikken gør brug af for at fremskrive netop Obamas indsættelse som noget særligt historisk.

Hvordan gøres historien?

Spørgsmålet for denne analyse er, hvordan netop Obama knyttes sammen med historien via forskellige journalistiske strategier. Det er dog indlysende, at det netop er Obamas status som den første sorte præsident, der oftest giver anledning til påkaldelse af det historiske øjeblik. Men også her indeholder den journalistiske dækning mere end blot konstateringen heraf, idet der konstrueres en helt særlig historiefortælling om, hvordan raceelementet skal ses i sammenhæng med fortiden. En række ting, steder, udtalelser og personer tildeles en særligt privilegeret historisk betydning og knyttes sammen med såvel Obamas gøren og talen, som handlinger og udsagn fra folket, journalister m.fl.

Også Obamas popularitet får en tur på den journalistiske rekordliste, hvor modsætningen til Bush's upopularitet sætter Obamas historiske rolle i relief. Under rubrikken "Alle tiders populære præsident" placeres Obama i præsidentkontoret med følgende replik: "USA's første sorte præsident tager fat på sit nye krævende job med en folkelig opbakning uden sidestykke i USA's nyere historie" hvorefter Obamas opbakning sammenlignes med tidligere kolleger i jobbet: "Hverken George W. Bush, Bill Clinton, George H. W. Bush eller Ronald Reagan kunne overtage magten med en så overvældende tilslutning. Kun Jimmy Carter nåede samme niveau".²⁹ Rekordbeskrivelserne af Obama som den første, største og bedste er bredt til stede i aviserne og ender i noget nær det intetsigende, når Obama bl.a. udråbes til "den femteyngste amerikanske præsident nogensinde".³⁰

I det følgende vil jeg ses på hvordan forskellige elementer spilles ind i de journalistiske fortællinger, nemlig de *materielle*, *performative* og *diskursive* relationer mellem Obama og *det historiske*. Det journalistiske narrativ kan her an-

26 Ekstra Bladet 21/01/2001, s.7.

27 Politiken, 20/01/2001, s.8.

28 Winfield, Friedman, & Trisnadi, 2001.

29 Jyllands-Posten, 21/01/2009, s.10.

30 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.13.

skues som en praksis, hvor nyheden *gøres* gennem inddragelse og beskrivelse af arenaer, aktører og citater fra og omkring begivenheden.

Det materielle – steder, bygninger og genstande

Scenen for Obamas indsættelse er Washington DC, hvor de fleste af aviserne har én eller flere korrespondenter til stede, der rapporterer om stemningen i byen: "En enorm menneskemængde har trodset den bidende kulde og fyldt den berømte »Mall« fra Lincoln-monumentet til Kongressen".³¹ Centrale bygninger og steder i Washington som Kongressen, Det Hvide Hus, Lincoln-monumentet og The National Mall er elementer, der gentagne gange indgår som betydningsfulde referencepunkter.

Indsættelsesceremonien foregår foran Lincoln-monumentet, og netop Lincoln trækkes frem som en direkte kobling fra historien til Obama selv, som det ses i artiklen: "Forbilledet Lincoln": "Han frigav millioner af slaver og lagde grundstenen til valget af den første sorte amerikanske præsident halvandet århundrede senere".³² Relationen forstærkes endvidere med: "Barack Obama lægger i dag hånden på Abraham Lincolns bibel. Præsidenten, som ophævede slaveriet, er Obamas politiske idol".³³ Denne symbolske kobling mellem historie og nutid er i udgangspunkt Obamas egen, da han netop har valgt at brug Lincolns bibel, men det fremhæves og forstærkes i de journalistiske beskrivelser.

Stedet for indsættelsen kalder også på en anden forbindelse til historien, idet den sorte borgerretsforkæmper, præsten Martin Luther King netop på samme sted, The Mall, holdt sin berømte tale om et fremtidigt Amerika uden raceopdeling, hvor de legendariske ord: 'I have a dream' blev fremsat. Forbindelse til Martin Luther King gennemsyrrer reportagerne fra indsættelsesceremonien. Der fremskrives en nærmest teleologisk historisk fortælling, hvor Lincoln sparker processen i gang med slavefrigørelsen, Luther King udformer drømmen om det raceblinde Amerika, som Obama nu endelig indfrier som den første sorte præsident. Således kan Berlingske Tidendes stort opslåede rubrik over reportagen fra indsættelsesceremonien læses i denne historieforståelse: *Drømmen blev virkelighed*.³⁴

31 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.16.

32 Jyllands-Posten 21/01/2009, s. 8.

33 Kristeligt Dagblad 20/01/2009, s. 5.

34 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.16.

[illegible]

De historiske referencer er flettet ind i både billede og rubrik i dette opslag fra Berlingske Tidende 21. januar 2009, s. 16 & 17. "Drømmen" refererer til borgerrettsforkæmperen Martin Luther Kings kendte ord "I have a dream", som Obama nu realiserer. På billederne ses folkemængderne på "The Mall" foran Kongressen, hvor indsættelsesceremonien fandt sted på selvsamme sted, som King holdt sin berømte tale.

Udskiftningen på præsidentposten betyder også flyttedag i Det Hvide Hus og en række artikler bruger derfor anledningen til at genopfriske læsernes viden om emner som: Det Hvide Hus' opbygning, hvad en præsidents arbejdsdag indeholder, og hvilken rolle præsidentfruen og familien kan få. Information opsummerer i rubrikken; "Dagligdag i det hvide hus: En hverdag som ingen andre" hvori der indgår det gode råd: "Hvis du vil have en ven i Washington, så få dig en hund", hvilket alle præsidenter efter sigende også har haft.³⁵ Andre artikler prøver at sammenligne præsidenters arbejdsdag og dagsrytme, så som i "Hvad laver Præsidenten"³⁶ eller i "Præsidentbolig: Obamas hvide hus" hvori husets historie, dets ombygninger og de enkelte rums brug knyttes til tidligere præsidenters gerninger under verdenshistoriske begivenheder.³⁷ Også for præsidentfruen bliver der flittigt henvist til de tidligere præsidentfruers rolle, påklædning, husførelse og indretningsplaner.

En stor del af artiklerne om Obamas indsættelse er derfor ikke nyhedsartikler, men i stedet baggrundsartikler, der medvirker til at genfortælle og genetablere

35 Information 20/01/2009, s.14/15.

36 Kristeligt Dagblad 20/01/2009, s. 4.

37 Ekstra Bladet, 20/01/2009, s. 18.

traditionen omkring verdens mest magtfulde embede og de tilknyttede bygninger. En historiefortælling der også indeholder elementer af genkendelse i det nære med historier om arbejdsvaner, tøjvalg, indretningsstil, hundehold og familieliv. Nok har Obama nøglerne til det amerikanske atomarsenal, men han må også – som andre præsidenter før ham – have sin svigermor med sig i Det Hvide Hus. Med udgangspunkt i det materielle, den velkendte bygning, knyttes an til tidligere præsidenters gøre i de selv samme rum, som Obama og hans familie fremover vil bebo.

Dog kan man også finde enkelte eksempler på, at den særlige vinkel på de sorte amerikaneres historie også fortælles gennem denne bygning. I en artikel i *Information* med rubrikken; "USA's første sorte præsident skal bo i et hus bygget af slaver" knyttes amerikansk slavehistorie til magtens bolig, og det refereres, hvilke tidligere præsidenter der holdt slaver i huset. Artiklen konkluderer, "Det er højst sandsynligt, at nogle af Obamas berømteste forgængere i præsidentembedet ville vende sig i deres grav, hvis de vidste, at USA i dag får en sort præsident".³⁸ Denne artikel udmærker sig desuden ved at være én af de eneste med navngivne kilder til de historiske fakta, da artiklen bygger på interview med en amerikansk journalist, der har skrevet en bog om emnet.

De centrale bygninger, steder og genstande i og omkring præsidentindsættelsen og præsidentembedet bliver på en og samme tid genfortalt som en magtens logik og indskrevet i en fortælling om et historisk brud med det raceopdelte amerikanske samfund.

Det performative – Obamas, folkets og journalisternes gøre

Nyhedsjournalistikken har traditionelt stærkt fokus på handlinger, ting der sker, og allerhelst handlinger udført af magtfulde mænd og kvinder. Derfor er Obamas handlinger, hans gøre og laden helt indlysende i centrum for en række artikler.

Obamas gøre i den rituelle del af præsidentindsættelsen, hvor han sværges ind i embedet, beskrives detaljeret i de fleste aviser, hvilket også kendetegner dækningen af tidligere præsidentindsættelser. Denne gang bød ritualet dog på lidt variation i episoden, hvor højesteretsdommeren og Obama fik kludret i ordlydens rette rækkefølge, hvilket omhyggeligt beskrives i f.eks. "Obamas smutter".³⁹ Da præsidentparret efter indsættelse steg ud af den skudsikre præsidentbil og hilste på folk på gaden, blev det også beskrevet tæt og sat i historisk lys: "Hverken Bill Clinton, Ronald Reagan eller to gange George Bush har haft nerver til den

³⁸ *Information* 20/01/2009, s.14.

³⁹ *B.T.* 21/01/2009, s. 16.

slags. Og sidste gang en præsident spadserede ned ad gaden efter sin indsættelse var i 1977, hvor Jimmy Carter tog chancen”.⁴⁰

Men en ligeså vigtigt del af det performative finder andre aktører end Obama og magtens mænd. Hele mediebegivenheden og menneskemasserne på gaderne i Washington er i ligeså høj grad handlinger og gøren, som tiltrækker sig journalisternes opmærksomhed. Handlinger som samtidigt medvirker til at legitimere journalisternes tilstedeværelser ved ceremonien, idet de via beskrivelser ad de fremmødte tilskuere kan tilbyde mere end det, alle kan se live på tv. Journalisten som øjenvidne til historiens gang og kravet om tilstedeværelse ved store begivenheder udgør en vigtig brik i den journalistiske selvforståelse.⁴¹ Set i regi af Dayan & Katz’ karakteristika for mediebegivenheder, så medvirker journalisternes tilstedeværelse ligeledes til at legitimere selve mediedækningens betydning, hvorfor mediernes performance gøres til nyhedsstof i sig selv.

Ceremonien indplaceres nemlig også i en præsidentindsættelsernes rekordliste, når bl.a. Politiken som optakt til indsættelsen d. 20. januar skriver om udviklingen i ceremoniens form: ”Den første præsident var George Washington (...) Den første, der blev indsat i Washington, var Thomas Jefferson (...) Først gang en indsættelse blev tv-transmitteret var i 1949 med præsident Harry S. Truman (...) Barack Obamas indsættelse skriver tv-historie (...her)forventes et rekordstort antal seere i hele verden at følge med”.⁴²

Ligeledes er det historiske – i den journalistiske forståelse som rekordlister – også til stede i beskrivelserne af livet på gaden i Washington. Jyllands-Posten forudser, at indsættelsen ”bliver den største folkefest i hovedstadens blot lidt mere end 200 år lange historie”.⁴³ Ekstra Bladet beskriver det med ordene: ”Folkemængden i Washington var historisk kolossal(...) Da Barack Obama tog eden klokken 12.06 lokal tid, rungede Washingtons gader af jubel”.⁴⁴

Men derudover er det i høj grad det emotionelle og det historiske, der er til stede i beskrivelserne af folkemængden: ”Der var en andægtig tavshed defineret af det historisk øjeblik, som ingen af dem nogensinde vil glemme”.⁴⁵ Under rubrikken: ”Et genfødt Amerika” forsætter en reportage i Politiken samme tråd: ”Et patchwork af mennesker græd og lod følelserne flyde, da millioner af amerikanere så Barack Obama tiltræde som USA’s første sorte præsident”.⁴⁶

Beskrivelserne af folkemængder i gaderne får flere steder religiøse undertoner, som ”de millioner af amerikanere, der havde vovet sig ud på en pilgrimsfærd

40 B.T. 21/01/2009, s.18.

41 Zelizer 2007.

42 Politiken 20/01/2009, s. 9.

43 Jyllands-Posten 19/01/2009, s. 10.

44 Ekstra Bladet 21/01/2009, s. 10.

45 Information 21/01/2009, s. 4/5.

46 Politiken 21/01/2009, s. 1.

til den tætpakkede forbundshovedstad for at opleve det skelsættende øjeblik”.⁴⁷ Folkemassernes *bevægelse* i retning mod Washington er i centrum for flere reportager og denne ‘massernes gøren’ bærer en pointe i sig selv:

”De kom fra nær, de kom fra fjern, og de kom fra alle dele af Amerika. De kom i biler, på cykler, med bus, med tog og til fods. Lige fra den tidlige morgen, før solen overhovedet stod op over et forandret USA, gik amerikanere af alle tænkelige størrelser, racer og aldre ned mod Kongressen og The Mall for at se Barack Obama blive indsat som USA’s 44. præsident. En folkevandring og en folkefest, som USA’s hovedstad aldrig har set mage til. (...) »Det er som at se Israels Stammer forlade Egypten«, sagde Kevin Kelly, mens han kiggede ud over mængderne”.⁴⁸

At deltagelsen i det historiske var bevægelsens endemål ses af Jyllands-Postens reportage: ”Alle havde de det samme mål. De ville være med, da Barack Obama blev taget i ed som USA’s præsident. De ville være med til at spille deres lille rolle ved indledningen af en ny epoke i USA’s historie”.⁴⁹

Enkelte journalister havde fravalgt Washington, som f.eks. Ekstra Bladets udsendte, der var taget til Sydstaterne og rapporterede fra en fest på Alabama State Universitetet i Montgomery, hvor hovedsagligt sorte amerikanere overværede ceremonien på tv. ”Mange fotograferede sig selv og hinanden for at dokumentere, at de personligt havde oplevet et stort øjeblik i USA’s historie”.⁵⁰ Netop disse studerende knyttes til det historiske gennem race og geografi: ”Under edsaflyggelsen havde mange studerende tårer i øjnene. Selv om de er unge, har deres forældre fortalt, hvordan kampen for lige adgang til stemmeret begyndte i Alabamas sorte bælte i begyndelse af 1960’erne”.⁵¹ De studerendes tårer skrives her ind en journalistisk rammefortælling med det samme historiske nedslagspunkt, som referencerne til Martin Luther Kings tale repræsenterer, nemlig 1960’erne.

Det diskursive – præsidentens, folkets og danskernes tale

Brugen af mundtlige kilder og citater fra disse er et af journalistikkens vigtigste redskaber til at legitimere egen praksis og nyhedshistoriernes relation til virkeligheden.⁵² Derfor er citater fra centrale aktører ved præsidentindsættelsen også markante til stede i avisernes dækning. Og jo vigtigere person, jo flere og længere citater. Obamas tale fra indsættelsesceremonien blev derfor gengivet i fuld

47 Kristeligt Dagblad 21/01/2009, s.1.

48 Politiken 21/01/2009, s. 1.

49 Jyllands-Posten 21/01/2009, s. 11.

50 Ekstra Bladet 21/01/2009, s. 12.

51 Ibid.

52 Jvf. f.eks. Tuchman 1972.

længde i flere aviser, f.eks. i Jyllands-Posten, hvor det blevet dagens kronik d. 21. januar.⁵³

Her er der variationer over, hvilke elementer aviserne trækker frem i rubrik og manchete. Kristeligt Dagblad vælger tydeligt racevinklen i manchetten, der citerer Obamas tale: "En mand, hvis far for mindre end 60 år siden næppe kunne blive betjent på en lokal restaurant, kan nu stå foran jer og aflægge en hellig ed".⁵⁴ Citatet falder i talens sidste del og er faktisk den eneste reference, Obama gør til sin race i hele talen, men den overordnede rammefortælling, om det historiske brud med valget af en sort præsident, medvirker til, at avisen fandt netop dette citat signifikant for begivenheden og talen.

I næste geled bliver Obamas tale kommenteret og analyseret på kryds og tværs. Avisernes lederartikler, men også nyhedsanalyser, kommer med utallige vurderinger af talens indhold og kvalitet. Og endnu en gang optræder rekordlisterne på tværs af flere aviser. Eksempelvis giver Politiken i "Obamas ord på linje med de bedste" en vurdering af talen i forhold til en top 100-liste over alle tiders bedste taler, hvor Martin Luther King, Kennedy og Roosevelt toppe. Her indhenter avisen hjælp til vurderingerne fra en professor i retorik, ligesom der anvises en kilde til den omtalte top100-liste, men for mange andre artikler er det oftest journalisterne egne vurderinger, der er målestok for talens kvalitet og betydning.⁵⁵

Som den eneste stemme i debatten, der ikke synes overvældet af det historiske vingesus, står en kommentar fra en professor i statskundskab, der under rubrikken, "Obamas tale til historiebøgerne" konkluderer: "Obamas indsættelsestale var ganske meget, som manden selv har vist sig indtil videre: meget symbolsk og en hel del som en psykologs Rohrschach-blækklats-test – noget alle kan læse stort set dét ind i, som de gerne vil se".⁵⁶

En anden meget dominerende kilde til citater er folket på gaden i Washington. Igen er reportagerne fra folkemasserne centrale i legitimation af, at journalisterne netop fra denne øjenvidneposition har et særligt budskab at sende hjem til læserne i Danmark. Fælles for alle de udsendte korrespondenter på gaderne i Washington er, at deres reportager er båret af den overordnede rammefortælling om en historisk, skelsættende og ikke mindst glædelig begivenhed. Så modsat traditionerne for kritisk journalistik opsøger de ikke modkilder, der f.eks. begræder Bush' afgang eller frygter Obamas regeringstid. Derimod fungerer alle kilderne til at understøtte den overordnede fortælling. Adskillige kilder på gaden citeres derfor for at være lykkelige og taknemmelige for, at netop de kan være til stede her

53 Jyllands-Posten 21/01/2009, s. 22.

54 Kristeligt Dagblad 21/01/2009, s.1.

55 Politiken 21/01/2009 s. 9.

56 Kurrild-Klitgaard i Berlingske Tidende 21/01/2009, sek 2, s.15.

ved dette historiske øjeblik. ”»Det afgørende er at være her« Og det var dét, folk sagde igen og igen. I mobiltelefoner, til hinanden og til tilrejsende journalister”.⁵⁷

Relationerne til de udpegede fikspunkter i den amerikanske historie genfindes også i citaterne fra gaden: ”En meget rørt, sort butiksejer, Mrs Deal fra Indianapolis, har set sit ønske gå i opfyldelse »Her stod King og proklamerede: ”I have a dream”, og nu er det blevet virkeligt. Vi har fået en sort præsident. Vi er blevet samlet til et land. Jeg elsker dette land“”.⁵⁸

Endelig vender journalistikken sig mod hjemlige politikere for at indhente kommentarer på Obamas tale, hvor alle de adspurgte over hele det politiske spektrum er begejstrede eller ligefrem rørt over talen. Den daværende statsministers citat udgør rubrikken i Berlingske Tidende: ”Fogh: Obama er den amerikanske drøm”,⁵⁹ mens B.T. under rubrikken ”Obama forener folket” indhenter reaktioner på talen fra en række kendte danske politikere, skuespillere m.v. og det ligger implicit i forståelsen, at det ”folk”, som Obama her tænkes at forene, er det danske.⁶⁰

Og hermed dukker spørgsmålet om journalistikkens rolle i vedligeholdelsen af det nationale fællesskab atter op. Hvilken rolle er det da, at dækningen af en amerikansk præsidentindsættelse spiller – i Danmark? Dette spørgsmål vil blive vendt i artiklens afslutning, da jeg først vil samle op på det historiske.

Det historiske der forsvandt!

Den helt overvejende og selvindlysende grund til journalistikkens fælles påberåbelse af det historiske i Præsident Obamas indsættelse er spørgsmålet om race. Her spiller det *historiske* først og fremmest ind som påpegning af et signifikant brud med samfundets hidtidige praksis her konkretiseret i, hvilken race de personer, der hidtil har kunnet vælges som præsidenter i USA, har haft. Som det ses af analysen, så er raceelementet også centralt i de journalistiske beskrivelser omkring indsættelsen af Obama, men billedet forstyrres af én væsentlig indvending. Ingen af de journalistiske referencer til racespørgsmålet, som valget af Obama skulle repræsentere et historisk brud med, er forankret i den amerikanske samtid. Obama selv placerer sin eneste italesættelse af racespørgsmålet omkring diskrimination og et raceopdelt USA ved sin egen fars muligheder 60 år forinden. Journalistikken reproducerer samme tavshed overfor racespørgsmål i USA i den ca. 60-årige periode fra borgerretsbevægelserne og Martin Luther Kings tale til valget af Obama – og det indeholder et paradoks i selv. For når journalistikken så konsekvent omtaler valget af Obama som historisk, er det netop fordi valget bry-

57 Politiken 21/01/2009, s. 1.

58 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.16.

59 Berlingske Tidende 21/01/2009, s.9.

60 B.T. 21/01/2009 s. 20.

20 *Side 1 af 2 af 2 sider* *21*

Stjernernes yndlingscitater fra Obamas tale

Amerika skal bæres af skuldrene og komme i gang med arbejdet.
Barack Obama

Vore udfordringer og vore løsninger er nok nye, men de værdier, vi baserer det på, er gamle og faste.
Michelle Obama

I vil blive målt på, hvad I kan bygge op og ikke på, hvad I ødelægger.
Barack Obama

Vor viljestyrke er stærkere og kan ikke knækkes. I kan ikke udmatte os, og vi vil besejre jer.
Michelle & Obama

Men vi vil række en hånd ud til jer, hvis I er villige til at åbne jeres hænder.
Michelle Obama

Harde travlt med talen

OBAMA FORENER FOLKET

B.T.s opslag fra 21.januar 2009 s. 20 & 21 samler under overskriften "Obama forener folket" kommentarer på Obamas indsættelse fra kendte danskere. Der er politikere fra forskellige partier, skuespillere, sportsfolk m.m. Trods det dominerende amerikanske flag i grafikken, synes det i høj grad at være det danske folk, der forenes om at hylde Obama.

der med forventninger om det mulige i det nutidige amerikanske samfund. Altså må racefordomme, diskrimination og ulige vilkår for at deltage i det politiske liv have været en væsentlig del af det amerikanske samfund anno 2009, og ikke blot noget, der hørte 1960'ernes sydstater til. Racespørgsmålet, der netop var hovedkilden til det historiske, bliver på umærkelig vis demonteret og uskadeliggjort via den journalistiske historieskrivning, hvor spørgsmålet parkeres ved ufarlige historiske personligheder som Lincoln og Luther King. Og hvorfor sker det så?

Svaret vil jeg søge to steder, nemlig i de journalistiske nyhedskriterier og i koblingen mellem journalistik og politik.

Det historiske som synonymt med nyhed

På journalistuddannelserne lærer de studerende, at der er særlige kriterier, der traditionelt er med til at udpege bestemte begivenheder, hændelser eller udtalelser som nyhedsværdige. Definitionerne herpå er mange, men centralt i de danske journalistiklærebøger står de fem nyhedskriterier; *aktualitet*, *væsentlighed*, *iden-*

tifikation, sensation og konflikt.⁶¹ Vurderes en begivenhed til at indeholde flere af disse kriterier, eller kan nyhedshistorien skrives med fokus lagt på netop disse kriterier, vil nyheden have større chance for at komme gennem den redaktionelle udvælgelse og nå mediedagsordenen.

Nyheden om præsident Obamas indsættelse kan på et niveau siges at blive båret frem af påberåbelsen af det historiske, men set fra en anden vinkel er interessen også fremskrevet gennem de velkendte nyhedskriterier. *Aktualitetskriteriet* er centralt tilstede i det store fokus på det historiske øjeblikks præcise tidsangivelse. *Væsentligheden* skrives frem gennem såvel de mange referencer til tidligere store præsidenters handlinger i verdenshistorien som til de millioner af tilskuere i Washington og milliarder af tv-seere verden over, der ofrer netop denne begivenhed deres udelte opmærksomhed. *Identifikation*, forstået som et element, der giver læseren mulighed for at genkende og genfinde nyheden indenfor sit eget verdensbillede, findes overalt i de mange referencer til tidligere præsidenter og præsidentfruer, gentagelserne i ritualerne og beskrivelserne af bygninger og steder i USA, som kendes fra den vante nyhedsdækning og ikke mindst fra amerikanske film. *Sensation* er det brud med normer, der vækker nyhedens interesse, og som her i meget høj grad knytter sig til racespørgsmålet og vendingen 'den første sorte præsident'. *Konfliktelementet* fungerer som det centrale omdrejningspunkt i den daglige politiske journalistik, hvor en politisk uenighed over en sag bliver den matrice, nyheden bygges op omkring, og hvor der indhentes citater fra begge sider af konflikten. Konfliktelementet er så lige præcis dét nyhedskriterium, som det kan være sværest at lokalisere i dækningen af Obamas indsættelse, hvilket jo falder helt i tråd med Dayan og Katz definition på en mediebegivenhed.

Og det er så nok også her, at racespørgsmålet smuldrer i journalisternes hænder, da det bliver uforeneligt på en og samme tid at operere inden for mediebegivenhedens konfliktløse, ceremonielle hyldelse til autoriteterne, traditionen og ritualet og samtidigt fastholde fokus på de konfliktelementer, hele racespørgsmålet repræsenterer. Racespørgsmålet i USA kan i udgangspunktet netop anses som en række af f.eks. sociale, økonomiske og politiske konflikter knyttet til racebestemte grupperinger. Selvom det givet vis, som det ses af avisernes citater fra menige, sorte amerikanere, har stor symbolsk betydning, at USA nu har fået en sort præsident, så er de racebetingede konflikter på tværs af det amerikanske samfund vel næppe forduftet med indsættelsen af Obama?

Idet de centrale konfliktelementer i det historiske brud ved valget af en sort præsident forbigås af en konfliktsky mediedækning, så går meget af dampen af det historiske øjeblik. Det historiske bliver i stedet på mange punkter synonymt med *nyhed* eller et adjektiv, der skal forstærke de gængse nyhedskriterier. Vender man blikket mod den daglige journalistik, kan der netop også findes utallige ek-

61 Se f.eks. Kramhøft, 2000; Meilbye, 1996; Schultz, 2006.

sampler på, at vendingen *historisk* anvendes om nyhedsforstærker uden egentligt at beskæftige sig med fortid eller historie.

Historie som fri fakta

I analysen har jeg søgt efter, hvordan journalistikken gør brug af historien i den journalistiske nyhedspraksis, og et par signifikante træk træder frem. Den journalistiske historieskrivning opererer i udbredt grad med et historiebegreb, hvor historien er *entydig* og *sammenhængende*. Entydigheden udlæses af fraværet af forskellige fortolkninger af historien. Det er meget enslydende og autoritative udlægnings af amerikansk historie og den amerikanske præsidentrække, der fremskrives i journalistikken. Der er ingen antydninger af konflikt i fortolkningen af historien, og følgelig er der ingen alternative kilder, der gives taletid, hvilket ellers ville være gængs praksis i konfliktvinklet journalistik. Ja, historien er endog så entydig og letlæselig, at der slet ikke behøves kilder til den. På nær meget få undtagelser inddrager journalisterne ikke fageksperter som historikere til at understøtte deres udlægnings af historiens gang og betydning. Ydermere gives der kun yderst sjældent indblik i, hvorfra journalisterne har deres oplysninger om historien. Ikke mindst de mange rekordlister over de bedste, værste og mest populære præsidenter gennem tiderne er helt blottede for kilder – skriftlige som mundtlige.

De selvsamme rekordlister bygger også på forestillingen om historien som sammenhængende og derved forudsigelig. Når journalisterne sammenstiller præsidenter, begivenheder, monumenter og ceremonier på tværs af flere århundrede i, så er det ud fra forestillingen om, at der er noget fælles og sammenligneligt til stede, der binder historien og præsidentrækken sammen. Selv når historien præsenterer sig selv i form af brud – som med Obama – så kan bruddet også inkluderes i den selv samme sammenhængende historie. Obama repræsenterer et brud men samtidigt en kontinuitet med præsidentrækken ved at blive skrevet ind i en udviklingslinje fra landsfaderen Lincoln.⁶² Samlende for den journalistiske brug af historiske referencer og målinger er, at disse først og fremmest er med til at genfortælle og legitimere det amerikanske præsidentembede som verdens mægtigste politiske post. Obama som normbryderen indoptages og indrangeres i denne frem for at præsentere et skred eller et brud.

62 En del af aviserne trækker også en anden historisk parallel til Obama, idet han lignes med Roosevelt, der – ligesom Obama – overtog embedet midt i en økonomisk krise.

Historie og det nationale

Spørgsmålet er nu, hvorfor det historiske får denne rolle i den journalistiske praksis? En del af forklaringen kan man genfinde i selve mediebegivenheden og dennes formkrav om fokus på tradition og fraværet af konfliktelementer. Men anskuet fra en journalistisk praksis, der ikke normalt ser det som sin opgave at hylde magtens logik, er det ikke indlysende, hvorfor dette skifte finder sted. De journalister, der dækkede indsættelsen, var jo ikke ugebladsjournalister med kongehuse og kendisser som stofområder, men avisernes fremmeste skribenter og erfarne korrespondenter, der har navigeret i den politiske journalistik i årevis. Hvorfor lod de konflikterne og kritikken ligge til fordel for en samstemmende hyldest af magtens embede, traditioner og ritualer?

Svaret er næppe entydigt, men en del af forklaringen kan måske findes ved at vende tilbage til spørgsmålet om journalistikkens afhængighed af samfundets herskende normer og værdier. Medieforskeren Daniel C. Hallin opererer med en model for tre forskellige journalistiske sfærer, der aktiveres til forskellig tid, afhængigt af graden af konsensus på samfundets politiske niveau.⁶³ Til hver sfære aktiverer journalistikken forskellige kriterier og standarder for den journalistiske praksis.

I *sfæren for konsensus* findes emner, der uimodsagt falder inden for samfundet herskende normer og værdier. Journalistikken ser ikke emnerne som omgæret af uenighed eller konflikt, hvorfor det følgelig ikke ses som journalistikkens opgave at præsentere forskellige eller modstridende synspunkter på emnet. Den herskende journalistiske regel, om at adskille holdninger fra nyheder, kan også suspenderes inden for denne sfære, hvorved journalister medvirker til at hylde og legitimere centrale værdier tilknyttet emnet.

I *sfæren for legitime modsætninger* finder man emner, som fra det politiske system selv betragtes som konfliktfyldte. Når sager først er blevet etableret som et emne, der er politisk uenighed om, behandles det journalistisk indenfor normerne for den objektive, uafhængige og kritiske journalistik, hvor begge sider af konflikten kommer til orde, hvor journalisternes egne holdninger renses ud og hvor journalistikken ser sin relation til det politiske system som kritisk vagthund.

Endelig kan visse emner falde indenfor *sfæren af det afvigende*, som i princip er emner, handlinger og personer, der er i modstrid med samfundets bærende principper – altså modsætningen til sfæren for konsensus. Den journalistiske praksis, der aktiveres overfor disse emner, er meget langt fra idealerne om den objektive journalistik. Tværtimod ser journalistikken det som sin rolle at beskytte samfundet og dets grundlæggende værdier mod disse fænomener og meninger.

63 Hallin 1986; Hallin 1994.

Hallins pointe er, at der ikke er bestemte emner eller stofområder, der pr. definition hører til bestemte sfærer. Det afgørende er, hvordan den herskende politiske konsensus manifesterer sig. En stærk politisk konsensus om f.eks. et lands krigsdeltagelse⁶⁴ har en direkte afsmittning på de journalistiske arbejdsvilkår, idet der ikke vil være politiske kilder til at befolke begge sider af et konfliktelement. Hvis der ikke er nogle legitime politiske kilder til at indtage det modstridende argument, har journalistikken svært ved at opretholde kritik baseret på politisk konflikt og samtidigt hævde sig objektiv og upartisk.

I en nutidig dansk kontekst vil man kunne genfinde journalistik i sfæren for det afvigende i f.eks. fordømmelser af terrorisme, pædofile eller dæmoniserede diktatorer som Saddam Hussein.⁶⁵ Sfæren for legitime politiske uenigheder findes derimod mest markant i den politiske journalistik særligt ved valgkampe. Endelig finder man eksempler på journalistik, der opererer i sfæren for konsensus, ved dækningen af kongehusets mange festligheder.

I denne optik falder Obamas indsættelse i udbredt grad inden for sfæren for konsensus, og forklaringen kan man aflæse af B.T.'s førnævnte rubrik: "Obama forener folket". Modsat USA, hvor Obama jo langt fra blev enstemmigt valgt af den samlede amerikanske befolkning, men kun fik godt 53 % af de afgivende stemmer, så var der i Danmark bred enighed om, at Obama var det klart bedste valg. At han desuden blev valgt som den første sorte præsident synes kun at have styrket Obamas opbakningen i Danmark, jf. Foghs udtalelse om, at Obama var den amerikanske drøm.

Journalistisk set faldt Obamas indsættelse inden for sfæren af et entydigt dansk politisk konsensus. Præcist hvilke normer og værdier, der var enighed om at hylde ved denne indsættelse af et fremmed lands præsident, kan der sikkert gives mange udlægninger af. Kurrild Klitgaards beskrivelse af Obama som en blækklat, man kan indlæse hvad som helst i, er næppe helt skudt ved siden af. Et element er dog tydeligt. Den amerikanske historie og præsidentembedets indplacering heri blev et par dage i januar 2009 genstand for den samlede danske dagspresse interesse.

I medieforskningen er det omdiskuteret, hvilke medieeffekter der kan lokaliseres og om f.eks. det journalistiske verdensbillede er styrende for holdningsdannelsen, men den diskussion vil jeg ikke her bevæge mig ind på. Derimod er det mere oplagt at konstatere, at medierne fungerer som den redigerende magt, der via nyhedsudvælgelse har afgørende betydning for, *hvilke* emner vi skal mene noget om.⁶⁶ I januar 2009 var det enslydende svar fra danske aviser, at vor opmærksomhed skulle rette sig mod USA, hvor landets magthavere og magtens hi-

64 Hallins tese er netop udarbejdet i forbindelse med hans legendariske analyse af amerikanske mediers dækning af USA's deltagelse i Vietnam-krigen.

65 Se f.eks. Andersen & Jørndrup 2010.

66 Brink Lund 2004.

stori, tradition og ritualer var i fokus. Et ligeså enslydende budskab lå indlejret heri nemlig, at det var af overordentlig stor betydning, at danske journalister var til stede på første parket ved dette magtens ritual. At påberåbe det *historiske* i begivenheden styrkede både præsidentembedets og journalistikkens legitimitet.

Indsættelsesceremoniens karakter af rituel mediebegivenhed kan et langt stykke af vejen forklare den meget enslydende historiebrug, der præger de danske aviser. Men også ved mere klassiske nyhedsbegivenheder kan der identificeres en konsensus om en normbundet brug af historie. I et studie af danske avisers dækning af Det Arabiske Forår blev det klart, at journalistikken i udbredt grad beskrev begivenhederne i Tunesien og Egypten som en gentagelse af Østeuropas opgør med kommunismen i 1989.⁶⁷ Analogier til Berlinmurens fald og europæisk revolutionshistorie var helt dominerende i den journalistiske optik på Det Arabiske Forår. Også her – i beskrivelser af uventede, ja ligefrem revolutionære begivenheder – trækker journalistikken på en selvindlysende historieforståelse. Og også her medvirker påberåbelsen af historien til at legitimere såvel et bestemt syn på begivenhederne som den journalistiske praksis selv.

Bibliografi

- Andersen, Dorte, & Jørndrup, Hanne. 2010: Pressens præsidenter - fra Satan til Messias. Historie og journalistik som et mulighedsfelt. *Journalistica*, 2, 7-26.
- Anderson, Benedict. 1983: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Bennett, W. Lance 1989: Toward a Theory of Press-State Relations in the United States. *Journal of Communication*, 40(2), 103-125.
- Billig, Michael. 1995: *Banal nationalism*. London ; Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Brink Lund, Anker. 2004: *Den redigerende magt – nyhedsinstitutionens politiske indflydelse*: Aarhus Universitetsforlag.
- Carey, James W. 1989: *Communication as culture : essays on media and society*. Boston: Unwin Hyman.
- Cottle, S. 2006: Mediatized rituals: beyond manufacturing consent. *Media Culture & Society*, 28(3), 411-+. doi: Doi 10.1177/0163443706062910
- Couldry, Nick. 2003: *Media Rituals - A Critical approach*. New York Routledge.
- Dayan, Daniel, & Katz, Elihu. 1992: *Media Events – The Live Broadcasting of History*: Harvard University Press.
- Edy, J. A. 1999: Journalistic uses of collective memory. *Journal of Communication*, 49(2), 71-85. doi: 10.1111/j.1460-2466.1999.tb02794.x

67 Jørndrup, 2012

- Gravngaard, Gitte. 2010: *Journalistisk i praksis – valg og fravalg af nyhedsiderne*: Samfundslitteratur.
- Hallin, Daniel C. 1986: *The "uncensored war": the media and Vietnam*. New York: Oxford University Press.
- Hallin, Daniel C. 1994: *We keep America on top of the world: television journalism and the public sphere*. London; New York: Routledge.
- Herman, Edward S., & Chomsky, Noam. 1988: *Manufacturing consent : the political economy of the mass media* (1st ed.). New York: Pantheon Books.
- <http://www.denstoredanske.dk/>. *Den Store Danske -Gyldendals åbne encyclopædi*.
- Jørndrup, Hanne. 2012: Journalism's Rewriting of History in Reporting the Arab Spring. *Global Media Journal – German Edition*, 1.
- Kramhøft, Peter. 2000: *Journalistik med omtanke*: Ajour.
- Meilbye, Mogens. 1996: *Journalistikken grundtrin – fra ide til artikel*: Ajour.
- Robinson, Piers. 2001: Theorizing the Influence of Media on World Politics. *European Journal of Communication*, 16(4), 523.
- Robinson, Piers. 2002: *The CNN effect: the myth of news, foreign policy, and intervention*. London; New York: Routledge.
- Schultz, Ida. 2006: *Bag nyhederne – Værdier, idealer og praksis*: Samfundslitteratur.
- Tuchman, G. 1972: Objectivity as Strategic Ritual – Examination of Newsmen's Notions of Objectivity. *American Journal of Sociology*, 77(4), 660-&.
- Tuchman, Gaye. 1978: Professionalism as an Agent of Legitimation. *Journal of Communication*, 2 (Spring 1978).
- Winfield, Betty Houchin, Friedman, Barbara, & Trisnadi, Vivara. (2001: History as the Metaphor through Which the Current World Is Viewed: British and American newspapers' uses of history following the 11 September 2001 terrorist attacks. *Journalism Studies*, 3(2), 289 - 300.
- Zelizer, Barbie. 1992: *Covering the body : the Kennedy assassination, the media, and the shaping of collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zelizer, Barbie. 2007: On "Having Been There": "Eyewitnessing" as a Journalistic Key Word. [Article]. *Critical Studies in Media Communication*, 24(5), 408-428. doi: 10.1080/07393180701694614
- Zelizer, Barbie. 2008: Why memory's work on journalism does not reflect journalism's work on memory. *Memory Studies*, 1(1).

Avisartikler

B.T. (21/01/2009, s. 16). Obamas smutter.

B.T. (21/01/2009, s. 20). Obama forener folket.

- Berlingske-Tidende*. (20/01/2009, sek.2,s15)). Debat: Vejen ud af Det Hvide Hus.
- Berlingske-Tidende*. (21/01/2009, s.9). Fogh: Obama er den amerikanske drøm.
- Berlingske-Tidende*. (21/01/2009, s.13). ”Jeg, Barack Hussein Obama, sværger højtideligt...”.
- Berlingske-Tidende*. (21/01/2009, s.16). Drømmen blev til virkelighed.
- Berlingske-Tidende*. (21/01/2009, sek 2, s.15). Debat: Obamas tale til historiebøgerne.
- Ekstra-Bladet*. (20/01/2009, s. 18). Præsidentbolig: Obamas Hvide Hus.
- Ekstra-Bladet*. (21/01/2001, s.7). Skiftedag.
- Ekstra-Bladet*. (21/01/2009, s. 10). Washington rungede af jubel.
- Ekstra-Bladet*. (21/01/2009, s. 12). *Endelig skete det: Vores præsident*.
- Information*. (20/01/2009, s.2/3). Ledende artikel: Kan han?
- Information*. (20/01/2009, s.14). Bygningshistorie: USA’s første sorte præsident skal bo i et hus bygget af slaver.
- Information*. (20/01/2009, s.14/15). Dagligliv i Det Hvide Hus: En hverdag som ingen andre.
- Information*. (21/01/2009, s. 4/5). Magtskiftet i Washington gik overraskende stille af.
- Jyllands-Posten*. (19/01/2009, s. 10). Ved målet efter den lange rejse.
- Jyllands-Posten*. (21/01/2009, s.10). Alle tiders populære præsident.
- Jyllands-Posten*. (21/01/2009, s. 8). Forbilledet Lincoln.
- Jyllands-Posten*. (21/01/2009, s. 11). ...og alle tiders største folkefest.
- Jyllands-Posten*. (21/01/2009, s. 22). Kronik: En ny begyndelse for USA.
- Kristeligt-Dagblad*. (20/01/2009, s. 4). Hvad laver præsidenten?
- Kristeligt-Dagblad*. (20/01/2009, s. 5). Indsættelse i Lincolns ånd.
- Kristeligt-Dagblad*. (21/01/2009, s.1). Barack Obama indsat som USA’s 44.præsident.
- Kristeligt-Dagblad*. (21/01/2009, s. 5). Bush hjem til Texas.
- Politiken*. (20/01/2001, s.8). Magtskifte i USA.
- Politiken*. (20/01/2009, s. 9). Program for dagens indsættelse.
- Politiken*. (21/01/2009, s. 1). Et genfødt Amerika.
- B.T.* (21/01/2009, s.18). Obama satte livet på spil.
- Politiken*. (21/01/2009, s. 9). Obamas ord på linje med de bedste.

Journalism about an Announced Historical Moment - Danish Newspapers' Coverage of the Inauguration of President Obama

“We are just now witnessing an historical moment”; so exclaim the media from time to time. A statement which contains the expectation that we pause for a while and pay extra attention to the event, from which the historical moment arises. But what are these moments that claim the interest of their contemporaries as ‘historical’, how does journalism deal with these functions, and what may be the use of the invocation of history? The inauguration of President Obama as the 44th President of the United States in January 2009 was if anything heralded as an historical moment. When the journalistic practice surrounding this media event is analysed, it becomes clear that the invocation of the presence of history serves to underpin and legitimize the position of journalism as well as the tradition and authority of the social order, in which the historical moment is claimed to be played out.

Bertel Nygaard er ph.d. og lektor i moderne historie ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. Han har blandt andet skrevet *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg* (2011).

ARBEJDERPOLITIK I 1848

De københavnske 'pariserhåndværkere'

Arbejderpolitik udført af arbejderne selv – ikke på deres vegne. Denne fordring er genkendelig i vores tid. Men den var chokerende ny, da den blev fremsat på dansk i 1848, midt i den europæiske revolutionsbølge, der betød en markant udvidelse af rammerne for politisk deltagelse. Fordringen kundgjorde et centralt element i moderne politik: erkendelsen af, at dem, der ved deres arbejde tager del i samfundsordenen, også kan gøre krav på at få del i den politiske styring af denne orden, og at de derved uundgåeligt forandrer den politiske offentlighed. Selve den sproglige kundgørelse af arbejderpolitikken rummede også allerede en udøvelse af den – en grundforvandling af den gamle, upolitiske 'håndværker' til den moderne 'arbejder' som et konfliktfyldt omdrejningspunkt for moderne politik.

Bag fordringen om arbejderpolitik i det danske 1848 stod en gruppe københavnske håndværkere, der kunne trække på politiske erfaringer fra længere ophold i det ombruste Paris. Disse 'pariserhåndværkere' er siden stort set blevet glemt. Deres væsentligste politiske indsats blev da også kortvarig, og de opnåede ingen nævneværdig position i de nye politiske institutioner. Alligevel havde de betydning i udviklingen af den spændte, nygrundlæggende politiske diskurs i 1848. Og deres omdannelse af politikken var med til at indvarsle nye kollektive forståelser, sprog og handlingsformer, der nok kunne fortrænges eller undertrykkes i eftertiden, men aldrig helt tilintetgøres igen.

Pariserhåndværkernes virke var et led i tidlige former for arbejderpolitik, som endnu savner anerkendelse i historieskrivningen. Når disse fænomener ikke bare er blevet ignoreret, er de typisk blevet betragtet enten som forhistorier til den senere, masseindustrielle arbejderbevægelse eller som efterklange af ældre, præka-

pitalistiske fællesskabsmentaliteter med rødder i håndværkerlavene.¹ Der mangler stadig et mere præcist billede af den tidlige arbejderpolitiks betydninger og handlinger i og for sin egen tid. Denne artikel skal bidrage til dette billede ved at fokusere på de københavnske 'pariserhåndværkeres' politiske handlinger, sprog og roller i 1848, især med fokus på deres publikation *Nyeste Postefterretninger*. Dette vil her blive betragtet som et centralt dansk eksempel på grundlæggelse og udøvelse af mere generelle arbejderpolitiske handlings- og offentlighedsformer.

I det følgende lægges vægt på, at denne arbejderpolitik opstod som et moderne fænomen, knyttet til fundamentale forandringserfaringer i en bestemt fase af vareproduktionens udbredelse. Den opstod som en enhed af brud og kontinuitet i forhold til den hegemoniske, borgerlige orden: på den ene side som noget radikalt nyt, betinget af den europæiske revolutionsbølge i 1848 og pariserhåndværkerens inspiration fra 1840'ernes franske socialisme; på den anden side fortsat præget af borgerlige kriterier for deltagelse i den politiske offentlighed: individernes fornuft og sans for almenvellet som funderet i personlig selvstændighed og myndighed, baseret på ejendom og dannelse.² Her skal også understreges, hvordan pariserhåndværkerens position i denne henseende var karakteristisk, om end på delvis egenartede måder, for samtidens nye radikale politisk-ideologiske standpunkter, der accentuerede nye betydninger af idealet om 'det almenmenneskelige' ved at kombinere bekendelser til demokrati – især udtrykt i kravet om almindelig mandlig valgret – med kritik af den markedsbundne sociale ulighed, ofte også kritik af den frembrydende politiske nationalisme.³

Pariserhåndværkerne og Hippodrombevægelsen

Arbejderspørgsmålet var ikke ukendt i 1840'erne. Bekymrede stemmer havde længe påpeget, at den moderne armod i Europas store byer udgjorde en trussel mod samfundets enhed og stabilitet, og at denne udvikling før eller siden også ville ramme Danmark.⁴ Tidens populære litteratur bugnede af fortællinger om de dystre bagsider

1 Christiansen 1986; Jensen 1981, s. 39–50; Wolfe 1971. Knudsen 1989 argumenterer for det traditionelle periodeskel ved Louis Pios socialdemokratiske bevægelse i begyndelsen af 1870'erne imod Ravn 1982, som ud fra undersøgelser af københavnske tømrere påpeger, at den moderne fagbevægelse (også) har rødder i lav og navnlig lavsmentalitet tilbage i 1700-tallet og i videre forstand i århundredgamle moralske kriterier for økonomisk virksomhed.

2 Som baggrund for denne problemstilling ligger blandt andet teoretiske og historiske analyser af arbejderpolitik som anfægtelse af den herskende orden ud fra denne ordens egne indre modsætninger, foruden de forskellige offentlighedsprojekter og -modeller, der knytter sig til sådanne handlingsformer. Det gælder især Rancière 2005; Thompson 1991; Habermas 2009; Negt & Kluge 1974.

3 Til 1840'ernes europæiske radikalisme og koblingen af disse til 'radikal' som særlig ideologibetegnelse Wende 1975; Leonhard 2001, s. 374, 383, 419, 430–32, 447–52, 459, 502, 565; samt til tidlige danske markeringer af dette standpunkt især *Kjøbenhavnsposten* 15/9–1842, 12/10–1843; 4/9–1843.

4 Jf. eksempler i Nygaard 2009.

af en hidtil romantiseret virkelighed – ikke mindst de fattigere klassers lidelser.⁵ Man kendte også godt til arbejderpolitik fra udlandet. Ekkoer af den fandt endda vej til dagbladet *Kjøbenhavnsposten*, der i 1840'erne udviklede sig til et radikalt blad med et demokratisk og socialt reformprogram.⁶ Den kreds af håndværkere, der gjorde sig gældende i 1847-48, lagde imidlertid større vægt på, at arbejderpolitikken måtte bygge på arbejdernes eget engagement – ikke på borgerlig velvilje.

De mest toneangivende i disse nypolitiserede håndværkerkredse havde erfaringer fra årelange ophold som håndværkere i Paris op gennem 1840'erne. Her havde de opbygget et politisk vokabularium, som kunne bringes i spil på hjemmefronten. Andre danske håndværkere sluttede sig til dem i kølvandet på de betydelige håndværkerprotester i danske købstæder i foråret 1847, da kombinationen af dårlige høste rundt om i Europa og danske kornhandlers spekulation havde presset priserne på basisfødevarer i vejret.⁷ Kredsen af pariserhåndværkere synes at have været uformel og åben, men fungerede som tiltrækningspol inden for tidens bredere håndværkerbevægelser, først Haandværkerdannelsesforeningen fra efteråret 1847, så Hippodrombevægelsen (Valgreformforeningen) gennem 1848. De vigtigste pariserhåndværkere var i denne periode med i et utal af bestyrelser, delegationer og komiteer i tilknytning til disse bevægelser. Her synes de at have skabt afgørende forbindelser mellem bevægelsernes dannelsesborgerlige elementer og deres bredere massegrundlag i håndværkerkredse.

Pariserhåndværkerne var yngre, om end ikke helt unge, faglærte håndværkere. Den 28-årige bøssemager Georg Christensen (1819-83) var efter uddannelse på Polyteknisk Lærestanstalt i København draget på en længere Europarejse, som bl.a. omfattede et toårigt ophold i Paris 1845-47.⁸ Den lidt ældre typograf Sally B. Salomon (1815-86) havde opholdt sig hele ti år i Paris, fra 1835 til 1845. Her skal han have været medarbejder ved arbejderbladet *l'Atelier*.⁹ Som nyetableret bogtrykker i København trykte Salomon meget af den demokratiske venstrefløjs materiale i 1848. Skræddermester Johan Rasmus Lund (1822-93) var vendt hjem fra Paris i begyndelsen af 1847. Fra hans hånd stammer nogle af de mere udfoldede tanker om arbejderorganisering og Kooperation.¹⁰ Sætter Johan Rasmus Dein (1814-91) havde aldrig været i Paris, men havde ytret sig om danske samfundsforhold under dyrtidskrisen i foråret 1847. I 1847-48 fungerede han som

5 Auring 1984, s. 482-95; Andreasen 1978, s. 159-172.

6 Jf. Stender-Petersen 1978; Jessen 1976; Langvad 1985; Jensen 2004.

7 Jf. om dyrtidens konsekvenser i København Christensen 1912, s. 407-17. Udviklingen i europæiske priser på basisfødevarer i 1846-47 og grader af radikalitet i revolutionerne i 1848 kædes sammen på diskutabel, men tankevækkende vis i Berger & Spoerer 2001.

8 Nyrop 1884, s. 1-18; Wolfe 1971, s. 76, 78. Jf. også korte portrætter af de mest markante pariserhåndværkere fra 1848 i *Haandværkerbladet*, 1893, nr. 72, 73, 75, 76. I Det kongelige Biblioteks brevsamling findes bl.a. Sally B. Salomon til Camillus Nyrop 22/9-1883. Dette tilføjer dog intet nyt om 1840'erne.

9 Nyrop 1884, s. 2; *Haandværkerbladet* nr. 76, 1893; jf. Wolfe 1971, s. 76.

10 Nyrop 1884, s. 16. Jf. *Haandværkerbladet* nr. 32 og 75, 1893.

Pøbelungerne træder ud af deres anviste pladser og sætter sig frækt i politikens gamle centrum: tronestolen. Revolutionen i 1848 anfægter politikens gamle hierarkier og roller. Den politiske offentlighed sprænges åben, og nye klasser gør sig synlige. Litografi af Honoré Daumier: Pariserknægten i Tuilerierne (Le gamin de Paris aux Tuileries), 1848. Her fra Frederik Borgbjerg & C.E. Jensen: *Socialdemokratiets Aarhundrede*, bd. 1, Kbh. 1904, s. 175.

Haandværkerdannelsesforeningens sekretær.¹¹ Kredsens øvrige medlemmer, blandt andre urmager Johan Peter Voltelen (1818-52) og Jacob Jacobsen (1818-80), ved vi mindre om.¹² Pariserhåndværkerne havde således ikke baggrund i de gamle håndværkerlav med deres formelle hierarkier og fagprotektionisme. De hørte til den yngre generation, der oplevede markant proletarisering og nye, mere direkte former for indordning under vareproduktionens imperativer.¹³ Samtidig var pariserhåndværkerne dog selv så relativt gunstigt stillet, at de kunne afse tid og kræfter til politisk engagement.

Pariserhåndværkerne var aktive i Haandværkerdannelsesforeningen, som blev stiftet i september og oktober 1847 med det erklærede formål at "udbrede almengavnlig Oplysning, Forædling og Dannelse blandt Haandværkere".¹⁴ Alle-rede ved stiftelsen lagde man afstand til den traditionelle, hierarkiske oplysning fra den lærde elites side af de lavere klasser. Målet var "den *middelbare* Under-visning, der fremstaaer af en tidligere ukjendt Vexelvirkning og Ideeudvexling mellem Samfundets forskellige Classer".¹⁵ På et par måneder voksede foreningen fra omtrent 100 medlemmer til cirka 400 – og på højdepunktet i 1848 mere end det dobbelte. Bemærkelsesværdigt for den tids foreningsliv var det store flertal af medlemmerne håndværkersvende, kun et lille mindretal studenter.¹⁶

Fra begyndelsen sad flere af pariserhåndværkerne i foreningens lille bestyrelse, tegnede foreningen udadtil og holdt foredrag til dens møder. To af dem, Georg Christensen og J.R. Lund, indgik i den nimandskomité, der ved kong Christian den Ottendes død og forfatningsreskriptets offentliggørelse i slutningen af januar 1848 udfærdigede en adresse til den nye konge om valgretsudvidelse.¹⁷ På et stormøde i lokalet Hippodromen i Nørregade (i dag Folketeatret) i marts blev der skaffet underskrifter til denne adresse. En lille deputation af pariserhåndværkere (Salomon, Lund, Dein, Voltelen og Jacobsen) blev udpeget til at overlevere adressen til Frederik den Syvende.¹⁸ Dette blev starten på Hippodrombevægelsen. Den samlede gennem 1848 den demokratiske venstrefløj med basis i de københavnske håndværkere i modsætning til de pænere borgerskabsforsamlinger i Casino i Amaliegade og Solennitetssalen på Københavns Universitet.

De første møder i Hippodromen foregik lige før og under 'martsdagene', hvor den gamle enevældige regering gik af, det nye, liberalt forankrede martsministerium blev indsat, forfatningsreformerne accellererede og konflikten med den slesvig-

11 Dein 1849, s. 15, 26, der desuden angiver ham som forfatter til en artikel i *Kjøbenhavnsposten* under dyrtidsdebatterne. Jf. også Dein 1847.

12 Nyrop 1884, s. 2, 9, 16; Wolfe 1971, s. 80; *Haandværkerbladet* nr. 76, 1893.

13 Jf. Bruun 1938, s. 16-41; Christiansen 1986, s. 45-47; Wåhlin 1981, s. 16-18.

14 *Provisoriske* 1847.

15 *Fædrelandet* 4/10-1847.

16 Wolfe 1971, s. 75f.

17 Wolfe 1971, s. 78-80; Neergaard 1892, s. 116f.

18 Wolfe 1971, s. 80.

holstenske løsrivelsesbevægelse spidsede til. I løbet af april blev Hippodrombevægelsen organiseret omkring Valgreformforeningen med den såkaldte 'permanente valgreformkomité' som daglig ledelse. Denne komité stod navnlig for arbejdet frem til valget til den grundlovgivende rigsforsamling i oktober, hvor Valgreformforeningen opstillede sine egne kandidater. I den permanente valgreformkomité indgik de samme skikkelser, som havde udfærdiget valgretsadressen i begyndelsen af 1848, dvs. blandt andre pariserhåndværkerne Lund og Christensen. Fra august blev denne komité udvidet med flere kredse, navnlig folk fra Bondevennernes Selskab. De få nationalliberale i komitéen – redaktøren af det nationalliberale dagblad *Fædrelandet*, Carl Ploug, samt finérskæreren H.P. Frederiksen og medicineren Ballin – trådte derimod ud.¹⁹ Bevægelsens venstrefløjsprofil blev skærpet.

Udvidelsen af den permanente valgreformkomité svækkede pariserhåndværkernes talmæssige vægt i bevægelsens ledelse. Det var heller ikke længere dem, der tegnede bevægelsen udadtil. I sommeren 1848 udpegede Valgreformforeningen en sekretær og talsmand: jernstøber P.F. Lunde, mangeårigt medlem af Københavns borgerrepræsentation og samme sommer forfatter til en ihærdigt omdiskuteret pjeces om de arbejdende klassers kår i lyset af den netop brutalt nedkæmpede, omfattende parisiske arbejderopstand i juni.²⁰ Foreningens skriftlige polemikker under valgkampen tog de mere boglærde som juristen Hans Egede Schack og skolelæreren Frederik Frølund sig af.²¹

Pariserhåndværkerne gjorde sig dog fortsat gældende i foreningen. Og i august 1848 fik de et selvstændigt politisk agitationsmiddel. Sally B. Salomon havde allerede i foråret oprettet det lille skillingsblad *Nyeste Postefterretninger* som et effektivt nyhedsorgan i hovedstaden i krigsmånederne. Bladet var kun på et enkelt eller to små ark, men udkom ofte flere gange dagligt og solgte godt. Efter indgåelse af våbenhvile og under heftige nye diskussioner af sociale spørgsmål og valgkampen op til valget i oktober begyndte bladet i stedet at fungere som organ for den demokratiske venstrefløj med stærk betoning af den sociale tilknytning til arbejderne – et talerør for pariserhåndværkerne.

Franske forbindelser

Flere af de centrale elementer i pariserhåndværkernes politik var stærkt inspireret af fransk arbejderpolitik. Paris blev i vide kredse anset for den moderne civilisations kulturelle og politiske hovedstad. Derfor tiltrak byen også hobevis

19 Frølund 1848, s. 15.

20 Lunde 1848; Olsen 1975. Det kongelige Biblioteks brevsamling rummer korrespondance mellem P.F. Lunde og andre af Valgreformforeningens fremtrædende skikkelser, der vidner om hans centrale stilling fra juli 1848, bl.a. Lunde til Goldschmidt 5/8-1848 og Lunde til Eiriksson, 1/8-1848.

21 Schack 1848; Frølund 1848.

af udlændinge, hvis ophold ofte blev langvarige, og hvis møder med den nye by gav rig anledning til at revurdere nedarvede opfattelser, ikke mindst af samfundsspørgsmål.²² De mange eksilgrupper organiserede sig efter deres hjemstavne, men ofte også efter sociale og politiske skel.

Skandinaviske eksilkredse i Paris, både håndværkere og dannelsesborgerlige kræfter, samlede sig fra midten af 1840'erne i Skandinavisk Selskab. Noget erklæret politisk formål havde selskabet ikke. 'Dannede' skribenter understregede ivrigt, at det ikke var hjemsted for håndværkernes politiske virke, endsige kommunistiske tanker. Ikke desto mindre blev selskabets samlingssted, Café Danemarc, centrum for radikale eksilmiljøer fra en række forskellige europæiske lande.²³

De danske pariserhåndværkere færdedes formentlig i dette miljø, men orienterede sig samtidig mod fransk arbejderpolitik. Især var de tiltrukket af den tidlige franske arbejderbevægelses tanker om produktionskooperationer. De første tiltag i den retning var sket på arbejdernes eget initiativ under de store strejkekampe i begyndelsen af 1830'erne. Senere var kooperationen blevet formuleret som teoretisk begrundet strategi af især Pierre-Joseph-Benjamin Buchez, Louis Blanc og Pierre-Joseph Proudhon, hvis tanker dannede grundlag for forskellige venstreorienterede kredse.²⁴ De danske pariserhåndværkere synes navnlig at have hæftet sig ved det parisiske arbejderblad *L'Atelier* ('Værkstedet'), der lagde vægt på at være skrevet af arbejdere til arbejdere – et "særligt organ for den arbejdende klasse, redigeret udelukkende af arbejdere", som der stod i avisens hoved.²⁵ Som nævnt skal Sally B. Salomon have været medarbejder ved bladet, og også pariserhåndværkernes senere ytringer viste særlig interesse for netop denne publikation.²⁶ Der var da også betydelige fællestræk mellem denne franske strømnings politik og de danske pariserhåndværkeres agitation i København, som det vil fremgå senere.²⁷

L'Atelier byggede på Buchez' tanker. Fra sin tidlige færd i den saint-simoni-stiske bevægelse i begyndelsen af 1830'erne bevarede Buchez en skarp kritik af samfundets økonomiske klassesdeling og et forsvar for 'arbejdet' og 'organisk' kollektivitet imod den borgerlige 'egoisme' og ufortjente nydelse af arbejdets frugter. Imod saint-simonismens hierarkiske og panteistiske idealer havde han dog i

22 Jf. Kramer 1988, s. 15–57, 10.

23 Gamby 1983, s. 28ff.

24 Moss 1976a, s. 31ff; Moss 1976b, s. 69–89; Cuvillier 1948; Loubère 1961; Ritter 1969.

25 Cuvillier 1954, især s. 20–22, 46–52, 201f. Jf. også Rancière 2005, s. 265ff; Fournier 1901, s. 367–76.

26 Jf. Referencen til *L'Atelier* som det "fornemste" af de franske arbejderblade i Lund 1848; fremhævelsen af valget af *L'Atelier*-redaktøren Corbon til den franske nationalforsamling i Nyeste Postefterretninger nr. 38 (4/5–1848). Listen over redaktører og medarbejdere Cuvillier 1954, s. 201f, opregner kun franske navne, men hævdes da heller ikke at være komplet.

27 I Michaelsen 1890, s. 72, hævdes det, at Christensen, Voltelen og Lund fra Paris havde "hjembragt hele Fouriers System", dvs. var blevet inspireret af Charles Fouriers tanker snarere end af *L'Atelier*. Denne påstand passer dog ikke alene skidt med pariserhåndværkernes egne skrifter og handlinger, men fremsættes også som led en langt senere andenhåndsberetning, påvirket af den ældre, konservative Grüne og af Michaelsens eget vage kendskab til socialismens historie.

midten af 1830'erne udviklet egalitære samfundsprincipper og en form for social katolicisme med udgangspunkt i 'arbejderassociationer', dvs. produktionskooperationer, som skulle finansieres ved rentefri, offentlige kreditter, men organiseres med udgangspunkt i arbejdernes enkelte fag.²⁸

Disse principper stod også i centrum for *l'Atelier* op gennem 1840'erne. "Den, som ikke vil arbejde, bør heller ikke spise", lød avisens motto, citeret fra evangelisten Paulus. Udgiverne forfægtede en socialisme, der byggede på asketisk moralisme i modsætning til både den borgerlige egoisme og den anerkendelse af lyst og drifter, som især kendetegnede den markante afart af fransk socialisme, som var inspireret af Charles Fourier.²⁹ Imod de franske republikaneres og kommunisters satsning på voldsomme, pludselige omvæltninger betonedes bladet, at arbejdets organisering måtte foregå fredeligt og trinvis, under agtelse af religion, fædreland, familie og ejendom.³⁰ Det forhindrede dog ikke udgiverne i, ligesom forbilledet Buchez, at udtrykke stærk begejstring for den franske revolution som et "barn af evangeliet".³¹ Først og fremmest talte bladet imidlertid for produktionskooperationer, der skulle sikre arbejderne "retten til arbejdets frugter".³²

Bladet blev aldrig et masseorgan. Oplaget holdt sig i gennemsnit lige under et par tusind eksemplarer.³³ Men det var en markant røst i den moderate ende af den nye sociale og demokratiske venstrefløj. Det synliggjorde sociale grupper, udsyn og sprog, som ellers kun sjældent fandt vej til offentligheden. Ganske vist afspejlede medarbejderstaben ikke de franske håndværker- eller arbejdergrupper som helhed. Den bestod tværtimod af faglærte håndværkere – en slags elite inden for standen. Men denne lille gruppe af relativt velstillede håndværkere identificerede sig med hele klassen selvbefrielse og søgte bevidst at undgå at udvikle sig til et arbejderaristokrati.³⁴ *L'Atelier*-folkenes politiske virke udtrykte en tidlig socialistisk politik med udspring i faglærte håndværkere under nye, kapitalistiske forhold, snarere end i de gamle lavshåndværkere, de kommende masseindustrielle arbejdere eller de intellektuelle.³⁵

De danske pariserhåndværkere tilsluttede sig ikke *l'Atelier*-miljøets program i ét og alt. Danskerne delte således ikke franskmændenes religiøse udgangspunkt,

28 Cuvillier 1948, især s. 17–26, 38–52, jf. også Sewell 1980, s. 203f. Saint-simonismens grundtræk er skitseret kort i Christiansen 1976, s. 46–52. Jf. Nygaard 2011c.

29 Cuvillier 1954, s. 68–98. Jf. til Fouriers tanker og fourierismen Fourier 1972; Riasanovsky 1969; Beecher 2001; Christiansen 1976, s. 42–56.

30 Cuvillier 1954, s. 22f, 26–28.

31 Cuvillier 1954, s. 78. Sammen med P.C. Roux-Lavergne publicerede Buchez en 40 bind stor samling af historiske kilder fra den franske revolution, ledsaget af fyldige, politisk signifikante kommentarer, bl.a. kendetegnet ved stærk beundring for jakobinismen og Robespierre: Buchez & Roux-Lavergne 1834–1838.

32 Cuvillier 1954, s. 140.

33 Cuvillier 1954, s. 22, 24 177ff, 203.

34 Cuvillier 1954, s. 52 jf. 46–52, 201f. Jf. også Sewell 1980, s. 235.

35 Jf. Moss 1976a, s. 3–24, 39f.

snarere tværtimod.³⁶ Derimod syntes derimod at være blevet inspireret af både dele af *l'Ateliers* praktiske program og dets overordnede, på én gang sociale og politiske ytring af *arbejdet* som grundværdi.

Fra oplysning til politisk praksis

Det københavnske håndværkermiljø omkring Haandværkerdannelsesforeningen og Hippodrombevægelsen udformede gradvis et arbejderpolitisk standpunkt ved gennem 1848 stadigt mere radikalt at anfægte den traditionelle, borgerligt anførte opdragelse af de lavere klasser til accept af den borgerlige orden.³⁷ I de tidligste ytringer fra Haandværkerdannelsesforeningen kan man stadig spore et traditionelt hierarkisk forhold mellem dannelsesborgerlig overlegenhed og håndværkerens ydmyghed, grundet i de sidstes uvanthed med at tage ordet offentligt.³⁸ J.R. Dein følte i november 1847 behov for at undskylde sig som offentligt talende håndværker.³⁹ Men i løbet af 1848 veg 'håndværkerens' ydmyghed over for den borgerlige offentligheds hierarkier for hævdelser af 'arbejderens' politiske subjektivitet.⁴⁰ I J.R. Lunds foredrag om lavsvæsenet, holdt i begyndelsen af 1848, havde bønnen om overbærenhed mere karakter af hastigt overstået formalitet. Han gik straks videre til at understrege, at han ud fra sin sociale baggrund som arbejder over for en forsamling af "Arbejdere i Ordets egentlige Forstand" ville tale i "ligefremme Sætninger, tage af det daglige Liv".⁴¹ Arbejdernes idéudveksling måtte altså være mere jordnær og praktisk end dannelsesborgerkskabet lærde, florumvundne idealisme.⁴² Og den måtte ske gennem samtaler mellem ligemænd – med andre ord i en form for uformel udøvelse af demokratisk lighed.

Endnu nogle måneder senere, da *Nyeste Postefterretninger* blev omdannet til politisk organ, var understregningen af et politisk arbejdersubjekt endnu klarere. Det var "vi: den arbejdende Befolkning", der måtte udnytte den udvidede valgret

36 Jf. f.eks. velviljen over for den ateistiske teolog Frederik Becks i manges øjne chokerende forslag om at rette punktet "Religionsfrihed" til "Kirkens Adskillelse fra Staten" i Hippodrombevægelsens valgprogram – *Nyeste Postefterretninger*, nr. 133 (18/8–1848).

37 Jf. også Christiansen 1986, s. 37, 48.

38 Der var f.eks. en umiskendeligt nedladende overbærenhed i referatet af Georg Christensens foredrag om begrebet 'frihed' i foreningen i *Fædrelandet* 9/11–1847 (formentlig skrevet af Carl Ploug).

39 Dein 1847.

40 Betegnelserne 'håndværker' og 'arbejder' blev ofte brugt i flæng. Men kildematerialet viser en klar tendens til, at brugen af 'arbejder' tog til i takt med politiseringen, formentlig ikke mindst for at distancere projektet fra de ældre lavshåndværkere i den gamle Haandværkerforeningen.

41 Lund 1848, I.

42 Jf. også de hyppige, sigende kontraster mellem den gølge boglærdom og den sande, praktiske forståelse og kærlighed i *Nyeste Postefterretninger* – tydeligst vel i forsvaret for den arbejdsvenlige P.F. Lunde mod den konservative nationaløkonom C.N. David og det tilsvarende forsvar for én af kredsens egne, Georg Christensen, mod 'pengemanden' Wessely. *Nyeste Postefterretninger* nr. 179 (29/9–1848) og 177 (27/9–1848).

til den grundlovgivende rigsforsamling ved at stemme på de mest demokratiske kandidater, understregede en skribent. Signaturen var sigende: *En Arbejder*.⁴³ Hermed udråbtes en position for subjektiv handling, der indtil da ikke havde kunnet gøre krav på politisk legitimitet.

Påberåbelsen af betegnelsen 'arbejder' i den politiske diskussion fungerede i dette blad side om side med andre identifikationer med de lavere samfundsklasser imod enhver form for aristokrati: signaturer som *Demokrat* eller *En Mand af Folket*. Alle disse betegnelser knyttede politiske kriterier til sociale. Mens det liberale borgerskab betragtede sig selv som 'folkets kerne', udpegede *Nyeste Postefterretninger* "Masse[n] af arbejdende og næringsdrivende Borgere" som "Samfundets store Majoritet, det egentlige Folk".⁴⁴ De revolutionære udviklinger i 1848 betegnede for dem især "Fjerde Stands Emancipation" – dvs. hele det store befolkningsflertal under det borgerskab ('tredjestanden'), der var blevet emanciperet under den første franske revolution fra 1789.⁴⁵ I *Nyeste Postefterretninger* blev det at være *arbejder* således til et kriterium for politisk legitimitet. Denne sociale identitet blev udgangspunkt for en ny subjektposition for politisk tale og handling i strid med den gamle ordens politiske identiteter og udelukkelseskriterier.⁴⁶

Arbejderne var da også – i modsætning til borgerskabet – en klasse, der kunne tage hele menneskehedens videre fremskridt på sig. Tredjestandens emancipation havde ført til nye former for egoisme og undertrykkelse, hævdede *Nyeste Postefterretninger*. Men de undertrykte arbejdermassers befrielse kunne realiseres uden nogen "Egennytte og Kasteegoisme".⁴⁷ Der kunne ligge uhyre radikale implikationer i denne opfattelse af den arbejdende klasse som – med Marx' ord – den *universelle* klasse.⁴⁸ Disse nye arbejderpolitikere udfordrede borgerskabets hegemoniske præsentation af sig selv som repræsentation for 'folket' ved at udnytte sprækker og indre modsigelser i borgerskabets egen hegemoniske ideologi med henblik på en fundamental transformation, hvoraf der opstod et nyt politisk subjekt med fordring om et rekonfigureret politisk hegemoni.

Alligevel holdt pariserhåndværkerne sig tilbage. Selv i deres mest markante fremtræden i sensommeren 1848 fastholdt de en vis beskedenhed, overlod Hippodrombevægelsens offentlige hovedroller til andre, modererede deres politiske udtryk. Lige så sigende som signaturen *En Arbejder* var vel signaturen *En 'Begynder i Politik'*, der figurerede i *Nyeste Postefterretninger* i samme periode.⁴⁹ Pariserhåndværkernes hensigt med den sociale reform var ikke, at den ene stand skulle besejre den anden, men snarere – som J.R. Lund formulerede det – at alle

43 *Nyeste Postefterretninger* nr. 127 (12/8-1848).

44 *Nyeste Postefterretninger* nr. 176 (26/9-1848); 127 (12/8-1848).

45 *Nyeste Postefterretninger* nr. 179 (29/9-1848).

46 Jf. om politisk subjektivering gennem anfægtelse af den herskende orden i Rancière 1999.

47 *Nyeste Postefterretninger* nr. 179 (29/9-1848).

48 Jf. Marx 1976, s. s. 390.

49 *Nyeste Postefterretninger* nr. 143 (28/8-1848).

stænder skulle ”nyde lige Ret i Staten, være lige for Loven”.⁵⁰ Denne moderation åbnede en bagdør til politisk tilbagetog i retning af lydighed over for den borgerlige offentlighed, bort fra de radikale implikationer af et arbejderpolitisk klassestandpunkt og en proletarisk modoffentlighed.

Valgret og markedskritik

Kernen i pariserhåndværkernes politik var det demokratiske og det sociale. Udgangspunktet for Hippodrombevægelsen som helhed var fordringerne om en varig udvidelse af valgretten til at omfatte de lavere samfundsklasser (hvilket her ville sige: deres mandlige medlemmer), og om en stærk vægtning af den almindelige valgret ved kravet om en rigsdag i ét kammer, dvs. uden et privilegeret, øvre kammer. Sammen med de øvrige radikaldemokratiske blade i 1848, *Kjøbenhavns-posten* og bondevenneorganet *Almuevennen*, kritiserede *Nyeste Postefterretninger* de konservative kandidater og de ”doktrinær-liberale” omkring *Fædrelandet* og det nationalliberalt dominerede martsministerium for at have bevaret den absolutistiske, reaktionære ånd ved at opretholde rangskel mellem borgerne.⁵¹ Den eneste minister, der blev fremhævet som demokratisk sindet i *Nyeste Postefterretninger*, var A.F. Tscherning.⁵²

Ligesom politisk legitimitet her blev knyttet til det sociale kriterium at være arbejder, blev også fordringen om demokrati forbundet med kritik af de sociale og økonomiske undertrykkelsesmekanismer, der afskar de fattigere klasser fra politisk myndighed. Demokratiet indebar for dem ikke kun politiske reformer, men også social grundforandring: ”[D]en hele Ordning af de sociale Forhold maa undergaae gennemgribende Reformer og det i den nærmeste Fremtid”, understregede *Nyeste Postefterretninger*.⁵³ Fordringen om social reform blev begrundet med en karakteristisk tolkning af menneskerettighedernes sociale og økonomiske implikationer: ”en uafviselig Ret, der tilkommer *ethvert* Menneske, men som desværre med hvert Aar er blevet negtet flere og flere: Retten til at finde en efter Trang og Fortjeneste afpasset Andeel i de materielle Goder”.⁵⁴ Menneskerettighederne kom dermed til at omfatte sociale rettigheder – ”eksistensretten”, som montagnarden Robespierre havde kaldt det under den franske revolution et halvt århundrede før.⁵⁵ *Nyeste Postefterretninger* vendte da også løbende tilbage

50 Lund 1848, II.

51 Jf. især 'Et Par Ord om Rang og Titler', *Nyeste Postefterretninger* nr. 119 & 121 (4/8 & 6/8-1848); 140 (25/8-1848).

52 *Nyeste Postefterretninger* nr. 138 (23/8-1848).

53 *Nyeste Postefterretninger* nr. 116 (1/8-1848). Jf. til demokratibegrebet i 1848 Nygaard 2011b.

54 *Nyeste Postefterretninger* nr. 116 (1/8-1848).

55 Robespierre 1950-67, bd. 9, s. 112.

til kritikken af den totale markedsfrihed: Næringsfriheden måtte begrænses af hensynet til det fælles: "Folkevillien, Staten".⁵⁶

Kritikken af den frie konkurrences konsekvenser var *radikal* i de politisk-ideologiske betydninger af ordet, som vandt frem i 1840'erne. Pariserhåndværkerne lagde afstand til de mere konservative røsters liberalismekritik og forsvaret for de gamle, hierarkiske lavsinstitutioner som værn mod næringsfriheden.⁵⁷ Samtidig afviste de socialismen og kommunismen, som de forbandt med stærk statslig styring af samfundsforhold og voldelig omstyrtelse af de bestående forhold.⁵⁸ *Nyeste Postefterretninger* karakteriserede kommunisme og socialisme som "simpelthen *mislykkede* forsøg paa at jevne de sociale Uligheder" – men dermed også agtværdige som *forsøg* på at adressere helt centrale moderne problemer.⁵⁹

En krumtap i pariserhåndværkernes standpunkt, som blev bestemmende for kritikken af såvel den økonomiske liberalisme som den konservative liberalismekritik, socialismen og kommunismen, var deres association af arbejdet som politisk og socialt legitimerende element med en forfægtelse af "Eiendommens og Familiens Hellighed".⁶⁰ Det ærværdige arbejde var for dem ikke det masseindustrielle lønarbejde, som stod i centrum for meget af den senere arbejderbevægelse. Det var tværtimod det personlige, selvstændige arbejde, hvori den arbejdende kunne bevare sin personlige myndighed som grundlag for at agere som politisk borger.

Arbejderkooperation

Holdningen til næringsfrihed blev den afgørende skillelinje over for liberalismen. Da Hippodrombevægelsen på to stormøder i august 1848 skulle fastlægge sit fælles program op til valgene til den grundlovgivende rigsforsamling i oktober, søgte bevægelsens borgerlig-liberalistiske fløj omkring Carl Ploug at indføre et krav om handels- og næringsfrihed. Ploug understregede, at næringsfriheden måtte ses som en følge af menneskerettighederne, og at kapitalen burde ses som "Arbeidets bedste Ven".⁶¹ Dette synspunkt blev først og fremmest imødegået af pariserhåndværkeren J.R. Lund. Han medgav, at det eksisterende danske lavssystem var "raaddent" og måtte erstattes af større næringsfrihed. Men den "ubetingede Næringsfrihed",

56 *Nyeste Postefterretninger* nr. 143 (28/8-1848). Den strategisk uklare dobbeltformulering "Folkevillien, Staten" var formentlig sigende.

57 Jf. kritikken af det konservative blad *Flyvepostens* modstand mod næringsfriheden i *Nyeste Postefterretninger* nr. 166 (17/9-1848).

58 Jf. det almindelige forsvar for ejendom og familie i *Nyeste Postefterretninger*, samt en flygtig reference til Saint-Simon, Charles Fourier, Louis Blanc og Etienne Cabet i *Nyeste Postefterretninger*, nr. 162 (14/9-1848).

59 *Nyeste Postefterretninger*, nr. 162 (14/9-1848). Jf. også nr. 123 (9/8-1848); nr. 158 (10/9-1848); nr. 177 (27/9-1848).

60 *Nyeste Postefterretninger*, nr. 116 (1/8-1848).

61 *Forhandlinger 1848a*, s. 7.

man især så i England og Frankrig, havde bragt store "Ulykker over den arbejdende Befolkning". Sammen med næringsfriheden måtte man derfor også sikre "Frihed for det enkelte Individets Virksomhed" ved at indføre en ny "Garantie mod Penge-magten" – en form for beskyttelse, der udtrykte det gode princip i lavsvæsenet.⁶² Denne kritik af liberalismens forståelse af næringsfrihed fulgtes imidlertid ikke af et forslag med modsat tendens. I stedet foreslog Lund den mindre forpligtende formulering 'Reform i næringslovgivningen', som forsamlingen godtog.

Lunds kompromissøgende formulering kan ses som udtryk for pariserhåndværkernes vilje til politisk moderation og deres fordring om sammenhold i bevægelsen. Bag den gemte sig dog betydeligt mere udfoldede ideer. Allerede under et foredrag om lavsvæsenet i Haandværkerdannelsesforeningen i begyndelsen af 1848 – før den franske februarrevolution, de tyske martsrevolutioner og de danske martsdage radikaliserede den danske politiske debat – havde Lund erklæret, at han i princippet støttede den frie konkurrence, men at denne måtte bringes overens med "det humane Princip" og bestræbelsen på at ligestille menneskene som statsborgere. Ved siden af næringsfriheden måtte man derfor kræve dens nødvendige supplement: retten til håndværkernes frie association.

Efter fransk forbillede foreslog Lund en gensidig social beskyttelse af småproducenterne ved oprettelsen af store 'magasiner', hvori håndværkere fra forskellige fag kunne producere og sælge deres varer. Ved hjælp af ugentlige bidrag fra håndværkerne selv skulle der skaffes midler til f.eks. indkøb af store partier råmateriale. Mesterinstitutionen skulle erstattes af en ledelse valgt af håndværkerne selv. Ved at sælge deres produkter fra sådanne magasiner ville håndværkerne efter hans opfattelse kunne klare sig i konkurrencen med de store forretninger.⁶³

I denne insisteren på en fri og demokratisk samfundsøkonomisk organisering af arbejderne på grundlag af deres fag og uafhængigt af staten kunne man genfinde kendetegn fra franske arbejderkooperationstanker, ikke mindst i buchezianernes demokratiske og pluralistiske udgave.⁶⁴ Hvor udbredt Lunds kooperative strategi var blandt pariserhåndværkerne som helhed, er vanskeligt at vurdere. *Nyeste Postefterretninger* forpligtede sig ikke lige så entydigt på nogen bestemt strategi, og enkelte af dette blads formuleringer åbnede også for en statslig rolle i den økonomiske regulering. Men de grundlæggende kriterier for demokratisk, fri arbejderorganisering og afgrænsningen fra 'kommunismen' var de samme her. Det var også sigende, at J.R. Dein, der i 1847 havde formuleret sig ganske forsigtigt på Haandværkerdannelsesforeningens vegne, i 1849 formulerede beslægtede

62 *Forhandlinger 1848a*, s. 7f; *Forhandlinger 1848b*, s. 24. Det sidste er J.R. Lunds egen skriftlige rettelse til det kortere sammendrag af hans indlæg i *Forhandlinger 1848a*, s. 7. Indholdet i de to versioner er parallelt, men den væsentlige forskel i Lunds egen formulering ligger i præciseringen af behovet for et nyt beskyttelsessystem. Nogen væsentlig efterrationalisering synes her ikke at være tale om.

63 Lund 1848.

64 Jf. til forholdet mellem buchezianismen og andre kooperationstanker Cuvillier 1948, s. 45–49; Cuvillier 1954, s. 139; Moss 1976a, s. 36f.

kooperationstanker som den rette balance af næringsfrihed og social retfærdighed imod både de store kapitalkoncentrationers overmagt og de gamle hierarkisk-autoritære beskyttelsesformer.⁶⁵

Disse tanker om organisering af arbejderne synes også at have vundet bredere indflydelse. P.F. Lundes opsigtsvækkende pjece om arbejderforhold, publiceret i sommeren 1848, talte ligesom pariserhåndværkerne for en demokratisk arbejderorganisering på grundlag af de enkelte fag. Hos Lunde var der dog en langt mindre klar bestemmelse af disse organiseringsformers funktion og karakter.⁶⁶ Denne uklarhed kunne tyde på, at Lunde ganske enkelt havde lånt dette tankeelement fra pariserhåndværkerne.

Da Frederik Dreier få år senere anbefalede et omfattende kooperationssystem, var han derimod tydeligvis påvirket af den provokerende Proudhon, snarere end buchezianernes moderat-religiøse socialisme. Dreier formulerede en fordring om kooperativ produktionsformer, der nok fortsat skulle opretholde det selvstændige håndværk, men i et storstilet system, der skulle forene stordriftsfordele med demokratisk decentralisering af magten. Dreier forsvarede denne vision i langt skarpere vendinger end pariserhåndværkerne, og i sin rivende intellektuelle udvikling frem til sin tidlige død i 1853 endte han med at opfatte dette som element i et udtrykkeligt socialistisk forandringsprojekt, der skulle bygge på arbejdernes klasseselvstændighed. Ligeledes til forskel fra pariserhåndværkerne fra 1848 gik en lille sympatisørkreds omkring Dreier endda videre fra tanker og publikationsvirksomhed til at påbegynde en praktisk organisering af det kooperative virke: Foreningen for billige Livsfornødenheder. Den skulle gennem storindkøb skaffe arbejderne billigere levnedsmidler og brændsel, men fik kun kort levetid.

Disse forskelle til trods bør Dreiers kooperationsprogram dog formentlig tolkes som en radikaliserende videreudvikling af de vagere principper, som var udviklet på den franske venstrefløj og i Danmark især blandt pariserhåndværkerne. Man kan muligvis også hos Dreier ane mere specifik inspiration fra de københavnske pariserhåndværkere, som han må have kendt gennem sit engagement i Haandværkerdannelsesforeningen i 1848.⁶⁷ I et bredere perspektiv kan disse tidlige tiltag som helhed betragtes som et varsel om de senere, omdiskuterede forsøg med kooperativ virksomhed i arbejderbevægelsens regi, der dog selvsagt var præget af en langt højere grad af masseindustrialisering af produktionen.⁶⁸

65 Dein 1849.

66 Lunde 1848, især s. 19–21, 33–35.

67 Stybe 1959, s. 89–91, 151ff; Stenner 2003, især s. 102–106.

68 Jf. Bryld 2003.

En moderne ideologi

Pariserhåndværkernes samlede politisk-ideologiske position må karakteriseres som moderne, forankret i den kapitalistiske epokes kulturelle horisont som kendetegnet ved opfattelser af forandring som noget normalt og som uløseligt knyttet til menneskelig refleksion, handling og vilje, dvs. subjektivitet.⁶⁹ Deres kritik af arbejdernes kår under kapitalismen kunne godt hævdes at hente noget af sin appel i traditionsbundne elementer som den ældre håndværkeranseelse, der nu var truet af forfald, og moralske grænser for legitim økonomisk adfærd, der måtte føre til fordømmelse af 'umenneskelige' former som ågervirksomhed og spekulation.⁷⁰ Men pariserhåndværkerne længtes ikke tilbage til nogen tabt guldalder. Elementer af erindring om bedre fortider blev her investeret i en politisk kamp i nutiden hen mod en ny fremtid.

Snarere end fortidsorienteret var pariserhåndværkernes politiske ideologi forankret i sin samtid ved at udnytte sprækker i det borgerlige samfunds ideologiske opretholdelse og legitimering. Håndværkernes centrale dyrkelse af det personlige arbejde forbandt sig f.eks. med arbejdets fremhævelse som grundværdi i det borgerlige samfund. Endnu under den franske revolution var det produktive arbejde som etisk værdi blevet gjort gældende fra borgerskabets side mod det 'uvirksomme' aristokrati. I det 19. århundredes tidlige kapitalismekritikker blev det samme kriterium udnyttet i modstanden mod det 'pengearistokratiske' borgerskab selv.

De elementer af fortidig samfundsudvikling, der blev inddraget i pariserhåndværkernes ideologi, var tilsvarende moderne. Det arbejderpolitiske nybrud blev her fremstillet som led i et moderne historisk fremskridt fra ulighed og ufrihed til demokratisk lighed og frihed, der samtidig var en realisering af 'folkets' fundamentale, naturlige rettigheder. "Tiden", dvs. samtiden, blev karakteriseret ved kampe mellem "Partier", og af disse kampe ville "Sandheden" opstå.⁷¹ Omdrejningspunktet for denne historieforståelse var – ganske som for megen anden politisk debat i samtiden, men dog med særlige paralleller til de franske buchezienere – den franske revolution fra 1789 og dens senere ekkoer, især julirevolutionen i 1830 samt februarrevolutionen i 1848 og den parisiske arbejderopstand i juni samme år.⁷² "Civilisationens dyrekjøbte Klenodie, Frihedens, Lighedens og Broderskabets hellige Ideer" var frembragt i den franske revolutionære tradition – altså i en stadig kamp mod den gamle undertrykkelse.⁷³

69 Jeg har udfoldet denne forståelse af modernitet i Nygaard 2011a, s. 32–35 og passim.

70 Jf. Thompson 1971 samt de opfattelser af prækapitalistisk kontinuitet i den tidlige arbejderbevægelse, som tager udgangspunkt i lignende elementer – Sewell 1980; Ravn 1982.

71 *Nyeste Postefterretninger* nr. 116 (1/8–1848). Jf. angrebet på stands- og statusmæssig ulighed i. 'Et Par Ord om Rang og Titler', *Nyeste Postefterretninger* nr. 119 & 121 (4/8 & 6/8–1848).

72 Jf. især Lund 'Om Laugsvæsenet. II'; *Nyeste Postefterretninger* nr. 133 (18/8–1848); *Nyeste Postefterretninger* nr. 116 (1/8–1848).

73 *Nyeste Postefterretninger* nr. 122 (7/8–1848).

Dette blev skildret i skarp modsætning til den danske politiske tilbageståenhed og sløvhed.⁷⁴ J.R. Lund sporede denne sløvhed tilbage til enevældens indførelse – ”Reactionen i 1660”, hvor ”Folket ... havde overdraget sin Ret til en enkelt Mands Ledelse”.⁷⁵ Pariserhåndværkerne opererede således med en kontrast mellem almen civilisationshistorisk (men fransk bestemt) norm og danske afvigelser, en negativt ladet opfattelse af en dansk historisk særvej. Samtidig understregede de dog, at karakteristiske elementer af den almene udviklingsnorm måtte og ville gøre sig gældende i Danmark, nemlig arbejdernes undertrykkelse og arbejdernes egen kamp for at overvinde denne undertrykkelse. I denne forudsigelse lå ikke kun determinisme, men også en praktisk fordring om social og politisk handling, som allerede var påbegyndt med pariserhåndværkernes og Hippodrombevægelsens egen praksis.⁷⁶

Denne kritiske samtidsforståelse og dens særlige brug af fransk revolutionshistorie som almen udviklingsnorm hang også sammen med en særlig vision om en alternativ fremtid. Pariserhåndværkerne stræbte efter et mere socialt retfærdigt borgersamfund. Dette fremtidssamfund skulle nok opretholde det allerede fremherskende ideal om den enkelte husbonds politiske myndighed på basis af økonomisk og social selvstændighed, herunder privat ejendomsret. Men samtidig skulle de sociale og økonomiske lighedsforudsætninger for politisk myndighed generaliseres gennem ’solidarisk’ regulering af markedsøkonomien og etablering af demokratiske fællesskaber imod moralsk uacceptabel økonomisk adfærd og alt for stor magtfuldhed. Sammenlignet med f.eks. kommunistiske fremtidsfordringer lå denne vision betydeligt tættere på grundtræk ved det allerede eksisterende samfund. Det var en *radikal* vision i tydeligt slægtskab med f.eks. *Kjøbenhavns-*

74 *Nyeste Postefterretninger* nr. 122 (7/8-1848).

75 Lund 1848, II. Denne ’fransk-revolutionært’ sindede afvisning af hele den danske enevældige arv stod i modsætning til tidens konventionelle liberale anerkendelse af den relative historiske værdi af såkaldte ’revolution i 1660’, der ifølge liberal historieforståelse havde udmærket sig ved at betyde en sejr over den gamle adelsaristokratiske partikularisme til fordel for statens enhed og anerkendelsen af borgere som borgere.

76 I denne tilbøjelighed til at generalisere franske erfaringer kan man formentlig også finde en forklaring på pariserhåndværkernes bemærkelsesværdigt fleksible nationalitetspolitik. *Nyeste Postefterretninger* stod helt entydigt på den danske side i krigsførelsen i foråret 1848 og kunne således forveksles med nationalstatslig begejstring. Deres programmatisk erklæring fra august 1848 forsvarede ikke desto mindre helstaten imod ejderpolitikken – ud fra en sigende taktisk argumentation: Ejderpolitikken havde været rigtig, så længe der forelå en akut trussel mod Slesvigs tilknytning til den danske stat. Men nu var ejderpolitikken gjort uaktuel, da det tyske ’forparlament’ i Frankfurt havde proklameret det tyske forbunds opløsning og den danske stat desuden kunne påregne støtte fra Sverige, England og Rusland. [*Nyeste Postefterretninger* nr. 116, (1/8-1848).] Denne konjunkturbestemte nationalitetspolitik adskilte sig fra både den emphatiske nationalistiske presse, de konservative blades monarkistisk funderede helstatspolitik og den principielle nationalismekritik, som navnlig kom til udtryk i *Kjøbenhavnsposten* og senere hos Frederik Dreier. Dette element røbede muligvis igen pariserhåndværkernes baggrund i fransk politik, der i modsætning til praktisk talt alle andre brændpunkter i den europæiske revolutionsbølge i 1848-49 forblev uberørt af nationalitetsstridigheder og derfor kunne fokusere mere direkte på indre sociale og politiske stridigheder.

postens samtidige forestillinger.⁷⁷ Man kan også ane visse fællestræk med nogle af den faktiske eftertids socialliberale og socialdemokratiske visioner.⁷⁸

Et sådant udsyn kunne godt rubriceres som en form for 'småborgerlig anti-kapitalisme' til forsvar for den enkelte, selvstændige småproducent imod den fremstormende kapitalismes trusler om forarmelse og proletarisering.⁷⁹ En sådan karakteristik kan imidlertid ikke forklare, hvorfor omdrejningspunktet for den politiske subjektivering netop blev de karakteristisk brede, elastiske, men også politisk potente begreber om *arbejdet*, *arbejderne* og *det arbejdende folk*, frem for en mere specifik betegnelse som f.eks. *håndværkerne*. For at få greb om dette, må man efter alt at dømme anerkende en fundamental flertydighed i pariserhåndværkernes standpunkt: Deres stræben efter arbejdernes inklusion i en udvidet version af den borgerlige orden og dets offentlighed eksisterede side om side med deres kritik og deres etablering af en proletarisk modorden og modoffentlighed. Hvilken af de to tendenser, der ville blive udviklet, og hvor langt potentialerne ville række, var ikke afgjort på forhånd.

Eftertiden

Pariserhåndværkernes politiske virke udviklede sig i ryk. Og deres blomstringsperiode som politisk kollektiv blev kortvarig. Valget den 5. oktober blev et sviende nederlag for Hippodrombevægelsen. Kun en enkelt af dens opstillede kandidater i København, tømremester Harald Kayser, opnåede valg, og allerede inden valget havde der rejst sig tvivl om, hvor pålidelige hans bekendelser til bevægelsens program var.⁸⁰ Som for at føje spot til spe blev én fra pariserhåndværkernes egen kreds, Georg Christensen, lidt senere udpeget til forsamlingen ved kongevalg – så langt fra bevægelsens demokratiske principper, som man kunne komme.⁸¹ Nogle af bevægelsens egne kandidater havde ganske vist opnået helt pæne stemmetal i nogle af de øvrige københavnske kredse, og i kredse uden for København blev flere ledende skikkelser fra Hippodrombevægelsen valgt ind i den grundlovgivende forsamling. I *Nyeste Postefterretninger* konstaterede man da også håbefuldt, at det 'demokratiske' parti både var det talrigeste og det mest sammenhængende i den grundlovgivende forsamling.⁸² Men ingen af de valgte repræsenterede den arbejderpolitik, som pariserhåndværkerne havde fordret.

⁷⁷ Jf. f.eks. *Kjøbenhavnsposten* 29/6-1847.

⁷⁸ Jf. f.eks. Staur 1980, især s. 9-13.

⁷⁹ Jf. Christiansen 1986, s. 49; Leppert-Fögen 1976, især s. 124-144.

⁸⁰ *Nyeste Postefterretninger* nr. 178 (28/9-1848), 180 (30/9-1848), 198 (18/10-1848).

⁸¹ Wolfe 1971, s. 84f.

⁸² *Nyeste Postefterretninger*, nr. 222 (13/11-1848).

Hippodrombevægelsen synes at være gået i opløsning nærmest øjeblikkeligt efter valget. Kun dele af den markerede sig i kampen for at fastholde grundlovudkastets bestemmelser om almindelig valgret i foråret 1849.⁸³ *Nyeste Postefterretninger* vendte hurtigt tilbage til sin gamle skikkelse af ren nyhedsformidling og overlevede i denne skikkelse indtil 1851.⁸⁴ Pariserhåndværkernes rolle som samlende, politisk radikalt fællesskab var også hurtigt overstået, men de synes alligevel at have holdt indbyrdes kontakt og et vist politisk engagement også i de følgende årtier.⁸⁵ Georg Christensen kom ikke til at spille nogen betydelig rolle i den grundlovgivende rigsforsamling, og han stillede ikke op til rigsdagsvalg. Senere, da hans demokratiske sindelag var blevet dæmpet noget, blev han rustmester i København og bestyrelsesmedlem i Industriforeningen.⁸⁶ J.R. Dein havde siden sommeren 1848 fungeret som redaktør for *Lolland Falsters Stiftstidende* i Nykøbing Falster og blev året efter redaktør for *Lollandsposten* i Maribo. Efter at have publiceret den nævnte pjece om typografernes kår i 1849, synes også han hurtigt at have lagt radikalismen bag sig.⁸⁷

Sally Salomon og J.R. Lund fastholdt derimod deres tilknytning til Haandværkerdannelsesforeningen. I 1851 fungerede Lund for en stund som formand for den da meget svækkede forening, der havde udviklet sig fra en politisk og socialreformatorisk bevægelse tilbage til sit oprindelige dannelsesformål. Året efter indgik han i et udvalg, der ledte foreningens fusion med Foreningen for Arbeidsklassens Vel, en afskalning fra Haandværkerdannelsesforeningen. Heraf opstod i januar 1853 den nye organisation Arbejderforeningen, der kom under ledelse af C.V. Rimestad.⁸⁸ Både Salomon, Lund og Georg Christensen stod endnu i midten af 1850'erne som medlemmer af denne nye forening.⁸⁹ Rimestads forening tiltrak fortsat håndværkere, og den befandt sig fortsat i venstre side af tidens politiske spektrum. Men 'venstre' i 1850'erne lå langt til højre for 'venstre' i 1848.

83 Jf. Arent 1973, s. 98; Neergaard 1892, bd. 1, s. 403–5.

84 Det var sigende, at bladet undlod at bakke op om den øvrige venstrefløjs kampagne mod de angreb på den almindelige valgret, som blev fremført i begyndelsen af 1849 af især Den patriotiske Forening og en kreds af lavsoldermænd. Tværtimod bragte *Nyeste Postefterretninger* – som et af sine få decideret politiske indlæg overhovedet i disse måneder – et indlæg til forsvar for Den patriotiske Forening som en ven af både den almindelige valgret og den 'handel og industri', der nu var truet af landalmuens nye magt. Ganske vist blev indlægget forsynet med en note, hvori redaktionen i ubestemte vendinger lagde afstand til budskabet, og ganske vist forsvarede det sig fortsat som et 'demokratisk' organ mod beskyldninger om at gå reaktionens ærinde. [*Nyeste Postefterretninger* nr. 339 (19/2-1849) og 346 (24/3-1849)] Men det var blevet svært at se dets demokratiske engagement.

85 Både Dein, Christensen, Lund og Salomon synes senere at have været forenet i Dannevirkeforeningen – sammen med både bondevenner, grundtvigianere og godsejere. Jf. en fortegnelse over deltagere i foreningens grundlovsfest i Herthadalen (formentlig 1861) i J.P. Grønnes papirer, Rigsarkivet.

86 Nyrop 1884; *Haandværkerbladet* nr. 72, 1893.

87 *Haandværkerbladet* nr. 73, 1893.

88 Wolfe 1971, s. 86; Markvad 1971, s. 16, jf. s. 11f. Der findes en lang række – desværre udaterede – lister over de skiftende bestyrelser i lægget arkivet for Københavns politi på Landsarkivet på Sjælland.

89 Jf. den trykte opgørelse over Arbejderforeningens medlemmer fra sommeren 1854, udsendt som bilag til foreningens blad, *Nyt Blad for Arbejdsklassen*.

Rimestads arbejderforening sigtede da også mod oplysning snarere end politisk aktivitet – uden mange spor af visionen fra 1848 om en arbejderpolitik baseret på arbejderne selv.⁹⁰ Og der er ikke mange spor af en særegen, fælles politisk linje hos Salomon, Lund og Christensen inden for den nye forening. Kun Frederik Dreier og hans lille gruppe af sympatisører – hvoraf ingen kan påvises at have været gengangere fra pariserhåndværkernes kreds – kæmpede åbent imod denne tendens.⁹¹

Konklusion

Selv om de organisatoriske eller institutionelle følger af pariserhåndværkernes virke i 1848 var til at overskue, kan man her på et mere overordnet politisk-diskursivt plan iagttage en grundlæggelse og praktisering af en moderne arbejderpolitik med udgangspunkt i arbejdernes egen aktivitet, tæt knyttet til øjeblikkets politiske konjunkturer og de hastigt skiftende åbninger og lukninger af nye hjørner af den politiske offentlighed gennem revolutionsåret 1848.

Her viste sig et karakteristisk indbyrdes afhængighedsforhold mellem det danske og det bredere europæiske: De politiske erfaringer, kundskaber og sprog, som pariserhåndværkerne bragte med fra den franske venstrefløj – og navnlig fra det Buchez-inspirerede arbejderblad *l'Atelier* – var med til at give dem en central position i organiseringen af en dansk demokratisk og social venstrefløj i 1847-48. Men overførslen af elementer fra Frankrig til Danmark krævede ikke alene oversættelse og mediering. Snarere blev brugen af de franske politiske ressourcer bestemt af de danske håndværkeres egne behov, deres egne grunde til fælles politisk aktivitet.

De franske inspirationselementer (tanker om arbejdernes eget engagement, demokratisk organiserede produktionskooperationer baseret på de eksisterende håndværkerfag, afvisning af de mere yderligtgående socialistiske og kommunistiske strømninger m.v.) blev da heller ikke overtaget som en samlet model. I stedet blev de indarbejdet elementvis i udviklingen af en arbejderpolitik, der greb fat i konstitutive, indre modsætninger og eksklusionsmekanismer i den eksisterende borgerlige samfundsorden, dens offentlighed og ideologi.

Arbejderpolitik litteraturliste

Andreasen, Uffe 1978: 'Debatten om "virkeligheden" i Danmark 1840-70'. *Nordisk litteraturhistorie – en bog til Brøndsted*. Odense Universitetsforlag, s. 159-172.

90 Dette fremgår tydeligt af indholdet i organisationens tidsskrift *Blad 1852*; *Nyt 1852-54*.

91 Jf. Stenner 2003; Dreier 2003, bd. 1, s. 423-460; Dreier 2003, bd. 2, s. 75ff.

- Arent, Niels 1973: *Hippodrombevægelsen. En analyse af det demokratiske småborgerskabs politik omkring forfatningskampen i København januar-oktober 1848*. (Upubliceret, men bearbejdet speciale). Aarhus Universitet.
- Auring, Steffen m.fl. 1984: *Dansk litteraturhistorie 5: Borgerlig enhedskultur 1807-48*. Gyldendal.
- Beecher, Jonathan 2001: *Victor Considérant and the Rise and fall of Romantic Socialism*. University of California Press.
- Berger, Helge & Mark Spoerer 2001: 'Economic Crises and the European Revolution of 1848'. *The Journal of Economic History* 61:2, s. 293-326.
- Blad* 1852 = *Blad for Arbeidsklassen*.
- Bruun, Henry 1938: *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900*, bd. 1. Gyldendal.
- Bryld, Claus 2003: 'Koooperationen – et stridspunkt i den socialdemokratiske strategiudvikling 1871-1923'. *Arbejderhistorie* 4, s. 3-22.
- Buchez, P.-J.-B. & P.C. Roux-Lavergne 1834-38: *Histoire Parlementaire de la Révolution française, ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815, précédée d'une introduction sur l'histoire de France jusqu'à la convocation des États-Généraux*, Paulin.
- Christensen, Villads 1912: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid 1840-1857*. Gad.
- Christiansen, Niels Finn 1976: *Socialismens historie*. Bd. 1. Suenson.
- Christiansen, Niels Finn 1986: *Arbejderbevægelsens forhistorie*. SFAH.
- Cuvillier, Armand 1948: *P.J.B. Buchez et les origines du socialisme chrétien*. Presses Universitaires de France.
- Cuvillier, Armand 1954: *Un journal d'ouvriers: L'Atelier 1840-1850*. Éditions ouvrières.
- Dein, Johan Rasmus 1847: 'Et Par Ord om Industriforeningens Indbydelse og Haandværker-Dannelsesforeningen', *Fædrelandet* 3. november.
- Dein, Johan Rasmus 1849: *Et Par Ord om Typographernes Kaar*.
- Dreier, Frederik 2003: *Samlede Skrifter*. C.A. Reitzel.
- Schack, Hans Egede 1848: *Om Valgreform-Selskabets Virksomhed og Angrebene paa samme*.
- Forhandlinger* 1848a = *Forhandlinger i det offentlige Møde i Hippodromet, Mandagen den 14. August 1848*.
- Forhandlinger* 1848b = *Forhandlinger i det offentlige Møde i Hippodromet, Onsdagen den 16. August 1848*. 1848.
- Fourier, Charles 1972: *Stammefællesskabet*. Rhodos.
- Fournier, Eugène 1901: *Le Règne de Louis-Philippe (1830-1848)*. Jean Jaurès (red.): *Historie socialiste de la France contemporain, 1789-1900*, bd. 8. Éditions sociales.
- Frølund, Frederik 1848: *Et Par Oplysninger om Hippodromfolkene*.

Fædrelandet (dagblad).

Gamby, Erik 1983: 'Skandinavien og håndværkerkommunismen'. Gerd Callesen, Steen Bille Larsen og Niels Ole Højstrup Jensen (red.): *Marx i Danmark. Historiske bidrag*, SFAH, s. 15-54.

Habermas, Jürgen 2009 [1962]: *Borgerlig offentlighed*. Informations forlag.

Haandværkerbladet, 1893.

Jensen, Niels Ole Højstrup 1981: 'Forskning og litteratur i dansk arbejderbevægelses forhistorie'. Gerd Callesen, Hanne Caspersen & Knud Knudsen (red.): *"Fremad og aldrig glemme". 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver*. SFAH, s. 39-50.

Jessen, Kaare Ulrich 1976: *En redegørelse for "Kjøbenhavnspostens" ideologiske holdning fra 1827-1859 med særligt henblik på bladets vurdering af den hjemlige liberalisme i årene 1839-1849*. (Upubl. speciale) Aarhus Universitet.

Jensen, Søren Kjær 2004: *Kjøbenhavnsposten og den borgerlige offentlighed*. (Upubl. speciale), Aarhus Universitet.

Kjøbenhavnsposten (dagblad)

Knudsen, Knud 1989: 'Historieskrivningen om den tidlige danske arbejderbevægelse'. *Historie. Jyske Samlinger* 18.1, s. 78-98.

Kramer, Lloyd S. 1988: *Threshold of a New World: Intellectuals and the Exile Experience in Paris, 1830-1848*. Cornell University Press.

Langvad, Hans-Henrik 1985: *Et opgør med liberalismen – "Kjøbenhavnsposten" i 1840'erne*. (Upubl. speciale), Københavns Universitet.

Leonhard, Jörn 2001: *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters*. R. Oldenburg.

Leppert-Fögen, Annette 1976: *Den deklasserede klasse*. GMT.

Loubere, Leo A. 1961: *Louis Blanc: His Life and his Contributions to the Rise of French Jacobin-Socialism*. Northwestern University Press.

Lund, Johan Rasmus 1848: 'Om Laugsvæsenet', *Nordlyset. En folkelig Tidende for Naturvidenskab og Kunstflid*, nr. 21-23.

Lunde, P.F. 1848: *Forslag til Forbedring i de arbejdende Classers Kaar*.

Markvad, Willy 1971: 'Arbejderforeninger i Danmark 1848-1871'. *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1, s. 7-45.

Marx, Karl 1976: 'Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung' (1844). *Marx Engels Werke*, bd. 1. Dietz, s. 378-391.

Michaelsen, Joseph 1890: *Fra min Samtid*. Bd. 1. Salmonsens.

Moss, Bernard H. 1976a: *The Origins of the French Labor Movement 1830-1914: The Socialism of Skilled Workers*. University of California Press.

Moss, Bernard H. 1976b: 'Producers' Associations and the Origins of French Socialism: Ideology from Below'. *The Journal of Modern History* 48:1, s. 69-89

Neergaard, Niels 1892: *Under Junigrundloven*, bd 1, P.G. Philipsens Forlag.

Negt, Oscar & Alexander Kluge 1974: *Offentlighed og erfaring*. GMT.

- Nyeste Postefterretninger (skillingsblad).
- Nygaard, Bertel 2009: ”’De phantastiske forskruede Forestillinger”. Introduktioner til socialisme og kommunisme i Danmark før 1848’. *Historisk Tidsskrift* 109:2, s. 336-68.
- Nygaard, Bertel 2011a: *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*. Aarhus Universitetsforlag.
- Nygaard, Bertel 2011b: ’Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848’. *Historisk Tidsskrift* 111:1, s. 37-73.
- Nygaard, Bertel 2011c: ’Forstyrrelsens værk. Saint-simonismen i 1830’ernes danske offentlighed’. *Arbejderhistorie* 3, s. 25-40.
- Nyrop, Camillus 1884: *Georg Christensen. Et Bidrag til Industriforeningens Historie*, Industriforeningen.
- Nyt 1852-54 = *Nyt Blad for Arbeidsklassen*.
- Olsen, Flemming 1975: *P. F. Lunde og den demokratiske bevægelse 1847-1853*. (Upubl. speciale), Københavns Universitet.
- Rancière, Jacques 1999: *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press.
- Rancière, Jacques 2005 [1981]: *La nuit des prolétaires*. Pluriel.
- Ravn, Thomas Bloch 1982: ’Fra svendelav til fagforening: brud eller kontinuitet?’. *Arbejderhistorie* 18, s. 3-16.
- Riasanovsky, Nicholas V. 1969: *The Teachings of Charles Fourier*. University of California Press.
- Ritter, Alan 1969: *The Political Thought of Pierre-Joseph Proudhon*. Princeton University Press.
- Robespierre, Maximilien 1950-67: *Oeuvres*. 10 bd. Presses Universitaires de France.
- Sewell, William 1980: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge University Press.
- Staur, Carsten 1980: ’Den unge P. Munch. En studie i radikalismens idégrundlag ca. 1895-1910’. *Historisk Tidsskrift* 14:1, s. 1-27.
- Stender-Petersen, Ole 1978: *”Kjøbenhavnsposten” – organ for ”det extreme Demokrati”*. Odense Universitetsforlag.
- Stenner, Pernille 2003: ’Frederik Dreiers praktiske virke’. Hanne Nørregård Poselt m.fl.: *Frederik Dreier og samfundets reform*. C.A. Reitzel, s. 45-106.
- Stybe, Svend Erik 1959: *Frederik Dreier. Hans liv, hans samtid og hans sociale tænkning*. Munksgaard.
- Thompson, E.P. 1971: ’The Moral Economy of the English Crowd’. *Past and Present* 50, s. 76-136.
- Thompson, E.P. 1991 [1966]: *The Making of the English Working Class*. Penguin.
- Wende, Peter 1975: *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie*. Franz Steiner.

- Wolfe, Michael 1971: *De københavnske arbejderforeningers holdning til socialismen. Et studium til belysning af det danske socialdemokratis ideologiske baggrund*. (Upubl. speciale) Københavns Universitet.
- Wählin, Vagn 1981: 'By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese'. Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bonde-miljø*. Aalborg Universitetsforlag, s. 1-74.

Utrykte kilder

- J.P. Grünes arkiv (Rigsarkivet).
- Sally B. Salomon til Camillus Nyrop 22. september 1883 (Det kongelige Biblioteks brevsamling, NKS 3803).
- Københavns politi. Udtagne sager. J. Politiprotokol med bevægelser, læg 'Haandværkerdannelsesforeningen, 1849-51' (Landsarkivet på Sjælland).
- P.F. Lunde til Magnus Eiriksson, 1. august 1848 (Det kongelige Biblioteks brevsamling. Nyere brevsamling Dansk, X, nr. 84).
- P.F. Lunde til Meir Goldschmidt 5. august 1848 (Det kongelige Biblioteks brevsamling. NKS 4252).
- Provisoriske 1847 = Provisoriske Love for Haandværker Dannelses-Foreningen* (Det Kongelige Bibliotek, udtaget småtryk 32.356.8).

Labour Politics in 1848. The 'Parisian Craftsmen' of Copenhagen

1848 saw the rise of one of the earliest Danish examples of a modern labour movement which was expressly based on the activities of the workers themselves. A small group of Copenhagen craftsmen - the 'Parisian craftsmen' - were behind this political movement. Their activities during this year demonstrates the creation of a critical counter-public opinion and the desire for an alternative social order which at once was foreign to previous Danish experiences and anchored in already prevalent ideals.

Professor, mso, Institut for uddannelse og pædagogik, Aarhus Universitet. Ning de Coninck-Smith er dr. phil. og historiker med speciale i skolens og barndommens historie. Hun har senest udgivet bogen *Barndom og Arkitektur. Rum til danske børn gennem 300 år*, Klim 2011. Studiet af de franske krigergrave i Danmark har været et fritidsprojekt, der har strakt sig over årene 2003–11.

”TUSINDER AF VINGESKUDTE TRÆKFUGLE”

Soldatergrave og dansk-franske erindringssteder 1915-1925 ca.

Tiden efter 1. Verdenskrig var monumenternes tid. Det var også tilfældet i Danmark, hvor der blev indviet flere gravanlæg, hvor allierede krigsfanger, der var døde under deres ophold i Danmark blev begravet. I nationalkonservative kredse påkaldte gravene over de franske soldater sig en særlig interesse. I dette bidrag forfølger jeg udformningen af disse erindringssteder og det netværk af personer og komiteer, som stod bag. Jeg viser, hvordan krigen fik en særlig dansk erindringspolitisk betydning, knyttet til de forhåbninger, som omgav Frankrig i spørgsmålet om Slesvigs tilbagevenden. Artiklen bidrager med ny viden om Dannevirkebevægelsen og samspillet mellem politik og erindring inden for rammerne af et socialt konservativt engagement i de sønderjyske landsdele.

Indledning

På Finansloven 2011 blev der afsat 0,5 millioner kroner til istandsættelsen af den sønderjyske kirkegård i Braine, i det nordøstlige Frankrig. Her ligger 79 sønderjyder, der faldt i tysk tjeneste under 1. Verdenskrig, begravet.¹ Kirkegården er imidlertid ikke kun et dansk erindringssted, den er et ud af flere dansk-franske

1 Se bl.a. <http://www.tvsyd.dk/artikel/71812:Fransk-kirkegaard-paa-finansloven>.

Sønderjyske soldatergrave i Braine, smykket med danske flag i anledning af våbenstilstandsda-gen 11.11.2005. (Foto: Mads Justesen).

erindringssteder, og denne artikel handler om udformningen af disse monu-
 ter og det netværk af personer og komiteer, som stod bag. Deres motiver og enga-
 gement indskrives i en større fortælling om de mange humanitære og nationale
 tiltag fra disse år, hvor danskere, som for hovedpartens vedkommende ikke selv
 havde taget aktivt del i krigen, forsøgte at (gen)skabe orden og mening i hverda-
 gen. På dansk og fransk grund mødtes således nation og religion, civilt og mili-
 tært, kunst og økonomi, folk og borgerskab, indenrigs- og udenrigspolitik.

Herigennem fik krigen en særlig dansk-fransk erindringspolitisk² betydning,
 knyttet til de forhåbninger, som i nationalkonservative kredse næreredes til Fran-
 krig i spørgsmålet om Slesvigs tilbagevenden. Artiklen cirkler om den national-
 politiske Dannevirkebevægelse, hvis medlemmer i den eksisterende forskning
 er blevet skildrede som konspiratoriske, udemokratiske og (til dels) ude af trit
 med virkeligheden. Derimod har koblingen mellem deres politiske virke og deres
 erindringspolitiske og socialkonservative engagement i tiden efter krigen været
 omgærdet af mindre interesse.³

2 Om begreberne erindringssteder og erindringspolitik se Nora 1984; Winter 1996; Warring 2002; Sørensen 2005, s. 342ff.

3 Fink 1978; Kaarsted 1973; Lidegaard 2003, s. 136–140. Se dog Bak 2008, der i lighed med undertegnede anlægger et erindringspolitisk perspektiv på Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanse 1922–1924, hvis medlemmer havde tilknytning til Dannevirkebevægelsen. To af disse var lægen Edvard Ehlers og hans nære medarbejder og kontorchef i Den Sønderjydske Fond Charles Louw. De var, som det vil fremgå af det følgende, også aktive i tilvejebringelsen af de dansk-franske soldatergrave.

Tidligere krigsfanger ved ankomsten til Frihavnen i november 1918. (Scrapbog, Statens Krigsfangeleje, Rigsarkivet).

Med reference til den danske religionssociolog Margit Warburg ses gravenes tilblivelse og de årligt tilbagevendende sjælemesser og kransenedlæggelser som civilreligiøse handlinger.⁴ Herigennem blev det markeret, at (Nord)Slesvigs tilbagevenden til Danmark var så helligt, at andre ikke-danske havde givet deres liv for det.

Krigsfangearbejdet

1. Verdenskrig skabte mulighed for, at Danmark kunne træde i karakter som en humanitær nation gennem Dansk Røde Kors' krigsfangearbejde, både under krigen og i den umiddelbare efterkrigstid. Et sted mellem 6 og 7.000 mænd ankom i løbet af krigen som tyske krigsfanger til lejrene ved Løgumkloster og Tinglev, der på dette tidspunkt lå syd for grænsen.⁵ Det var især russere, men også franske fanger. Her deltog de i landbrugsarbejde, som erstatning for unge tyskere/danskere, der var udskrevet til tysk krigstjeneste.⁶ Andre var som særligt udvalgte krigsin-

⁴ Warburg 2004 og 2008.

⁵ Adriansen 2006.

⁶ Adriansen 1974 og 1992.

valider indlagt til behandling i de to nyopførte lazaretlejre i Hald ved Viborg og Horserød i nærheden af Helsingør. Det drejede sig om omkring 3.000 personer, primært russere. De første nåede Danmark i foråret 1917, og de sidste rejste året efter.⁷

Over 100.000 engelske, franske og italienske soldater samt soldater fra andre krigsførende lande passerede herefter landet mellem kampenes ophør i efteråret 1918 og foråret 1919. Transportsystemet i Tyskland var brudt sammen, og fangerne fra lejrene østpå og i det indre Rusland blev med tog og skib sendt hjem via Nord-Sverige og Danmark. Efter folkelig modtagelse og aflusning i en til formålet anskaffet særlig aflusningsmaskine samt bespisning i Frihavnen blev nogle af fangerne fordelt til forskellige militære lejre i hovedstadsområdet. Andre blev sejlet direkte til Helsingør, hvorfra de gik eller blev transporteret ud til den nu tomme lazaretlejr i Horserød. I Jylland var Århus anløbshavnen, og soldaterne blev herfra sendt med tog eller ambulance til Hald. Mange af soldaterne kom dog til fods som flygtninge fra fangelejre syd for grænsen. For officererne var der særordninger. De blev indkvarteret i særlige barakker eller i mondæne villaer og på badhoteller på den sjællandske nordkyst.⁸ I 1920 var det hele slut, og de to lazaretlejre overgik til andre, fredeligere formål. Der indrettedes en feriekoloni i Horserød, og en folkekuranstalt i Hald.

I alt døde 40 franske soldater i Danmark i forbindelse med hjemtransporten. På nær en enkelt druknet matros, var de alle blevet smittet med den spanske syge, som netop havde en genopblussen hen over julen 1918-1919.⁹ 12 andre var døde i 1915 som følge af underernæring, vanrøgt og plettyfus i fangelejrene i Tinglev og Løgumkloster.

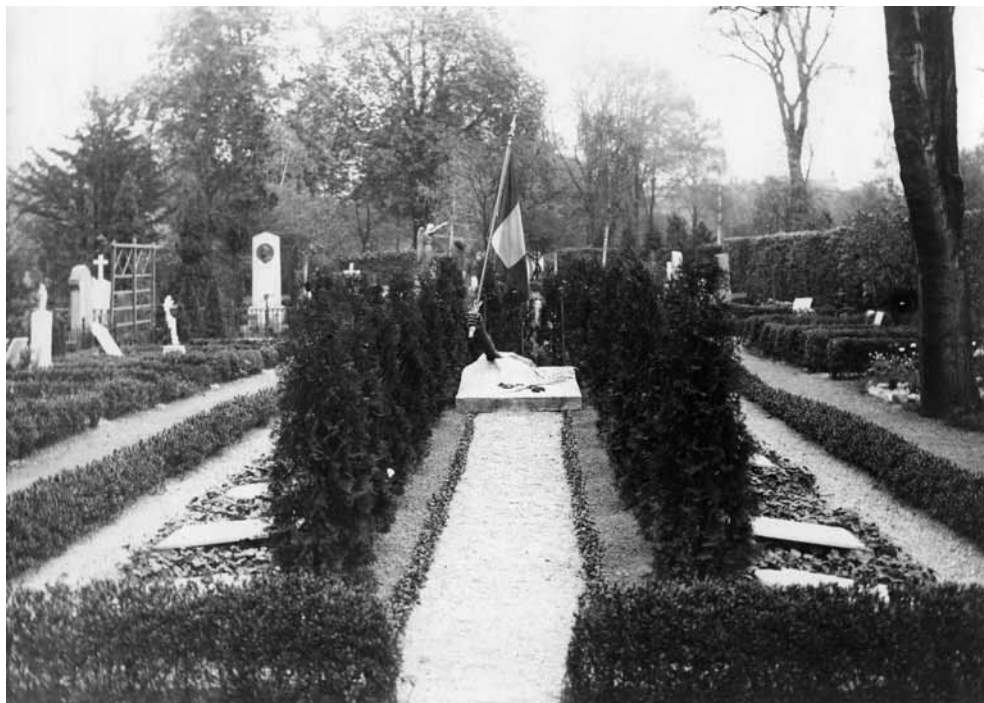
Frankrig og det sønderjyske spørgsmål

Sammenkædningen mellem interessen for de franske krigsfanger og det sønderjyske spørgsmål skyldtes flere sammenvævede forhold. Parallellen mellem Frankrigs tab af Elsass-Lorraine til Tyskland og Danmarks tab af Slesvig efter 1864 var slående. Set med nationalkonservative øjne var resultatet af den planlagte folkeafstemning imidlertid næsten givet på forhånd, som følge af den "nationale voldførelse" eller fortyskning, som området havde været igennem efter 1864. Fra denne kant ønskede man i lighed med den franske regering at svække Tyskland mest muligt, og at grænsen blev fastlagt af de sejrende allierede og ikke af befolkningen i landsdelen. Den burde trækkes så langt mod syd som muligt, helst langs

7 Blüdnikow 1988; Hjerminde 1996; Koop 2007.

8 Andersen 1990.

9 Lauge Knudsen 2010, s. 16.

Soldatergraven på Assistens Kirkegård med franske og belgiske soldater ca. 1921.
(Foto: Københavns Museum).

Dannevirke. Dette ville givetvis vække stor tysk modstand og bane vej for varige rivninger og en eventuel ny krig, der yderligere ville svække landet.¹⁰

Ifølge Tage Kaarsteds disputats om *Påskekrisen* i 1920 kan Dannevirkefolkenes stærke engagement i det sønderjyske spørgsmål ses som et udtryk for en mistillid til den siddende, radikale regering med statsminister Zahle i spidsens i princippet neutrale – i praksis mere pragmatiske – position op til og under 1. Verdenskrig.¹¹ En mindre kreds omkring chefen for efterretningstjenesten, kaptein Erik With (1869-1959), havde nemlig helt fra krigens begyndelse udført et undergrundsarbejde mod regeringens "tyskerkurs".¹² Hertil hørte også lægen og professoren Edvard Ehlers (1863-1937). På eget initiativ forhandlede han med franske diplomater i tiden op til afstemningen i 2. zone. Han deltog også i flere af de møder, hvor tankerne om at vælte den parlamentarisk valgte regering fostredes. Det skete som bekendt i påsken 1920, kort tid efter at den nye grænse nord

10 Fink, bd. 3, s. 221 ff.

11 Kaarsted 1972.

12 Christiansen 2004, s. 286.

Det dansk-franske felthospital i Paris ca. 1916. (Foto: Medicinsk Museion).

om Flensborg var en realitet.¹³ Især Ehlers men også With blev efterfølgende centralt engagerede i det dansk-franske erindringspolitiske arbejde.¹⁴

Ankomst og aktivitet

Lokalt var det en stor ting, når soldaterne kom til byen. København udviklede sig i de korte vinterdage i 1918-19 til en sand kosmopolitisk by. Aviserne trykte tegninger af de forskellige uniformer, og børn og voksne lod sig fotografere blandt eksotiske indiske soldater. Medlemmer af kongefamilien og det københavnske borgerskab var på stikkerne med modtagelseskomiteer, baller og festivit s til soldaternes – især officerernes -  re, indsamlinger, basarer og velg renhedsforestillinger.¹⁵

Der måtte trækkes i alle tr de for at skaffe tilstrækkeligt med udstyr. Arkitekten Carl Brummer (1864-1953), som senere udformede monumentet for de italienske krigsfanger og også monumentet i Tinglev for de døde engelske, franske og

13 Kaarsted 1972, s. 108, 120 og 162. Se også Fink, bd. 3, s. 221ff.

14 With overtog i 1938 formandskabet for Vedligeholdelseskomiteen for de franske krigergrave efter general og forsvarschef Wolff. Han fratrådte, da han fyldte 80 i 1949 Andersen. 1998, s. 11 og 15.

15 Scrapbøger, Statens Krigsfangelejre, (Rigsarkivet).

russiske soldater, fortæller i sine erindringer om, hvordan selveste forsvarsministeren P. Munch måtte på banen. På den måde blev det muligt at fremskaffe det nødvendige antal tæpper til en gruppe italienere, som lå og hostede i køjesenge i et utæt skur i Frihavnen.¹⁶ Det var heller ikke enkelt at finde logi til den franske repatrieringsdelegation, som havde det overordnede ansvar for soldaternes tilbagevendelse i vinteren 1918-1919. Den blev indlogeret privat hos grosserer Sally Meyer og fik kontor i hofjægermester Treschows palæ på Skt. Annæ Plads. På trods af myndighedernes advarsler mod store forsamlinger af hensyn til spredningen af den spanske syge, afholdt man i januar 1919 et stort officersbal med deltagelse af bl.a. dr. Ehlers og Edouard Hansen med fruer. Sidstnævnte spillede en central rolle som mellemmand mellem den franske ambassade og Dannevirkegruppen. Efterfølgende var han også aktiv i forbindelse med tilvejebringelsen af krigergravene, og muligvis den person, som tidligst fik ideen.¹⁷

I Frihavnen arrangeredes ligeledes en improviseret fest for krigsfangerne i et bølgebliskur på den midterste mole med juletræer, overflødighedshorn, mad i lange baner og koncert. Ifølge aviserne var de ledende kræfter ofte at finde på kajen, når skibene lagde til, ligesom de deltog i de mange begravelser. Dr. Ehlers var endvidere en hyppig gæst i lazaretlejren i Horserød.¹⁸

Da de første soldater, invaliderede, udmagrede og udslidte, kom til Danmark, blev de mødt med sammensatte reaktioner. De spændte fra chok til rædsel, sådan som generalinde Astrid Ibsen huskede sit møde med en russisk soldatertransport, som anløb Helsingør i maj 1917:

"Ved første Øjekast blev jeg som slagen med Rædsel! Var dette Mennesker! Saadan tilredte – saadan mishandlede – den frygtelige Krig! For første Gang saa jeg dens Ofre – arme, udsultede Mænd og unge Drengene – nej – det var uudholdeligt! Rystende, halvt grædende kom jeg hjem – fortvivlet over Verdens Ulykke – jeg syntes ikke, der var nogen Mulighed mere for mine egne daglige fredelige Sysler.

Saa kom det som en Tilskyndelse for mig ” Prøv at være med til at bringe Trøst og Glæde til disse ulykkelige!”¹⁹

Generalinden besluttede sig efterfølgende for at samle ind til ”Barmhjertigheds-gaver”, der blev fordelt til soldaterne ude i lejren. Det var der også andre kvinder

16 Brummer 1949, s. 125.

17 Scrapbøger, Statens Krigsfangelejre, bind 6 og 7 (Rigsarkivet) samt brev fra A. Beyer 28.4. 1954 til With med hans version af *Le Souvenir Français* tidlige historie i læg Franske krigergrave – korrespondance 1941–50, *Le Souvenir Français* arkiv (Garnisonsbiblioteket).

18 Scrapbøger, jf. note 24 og Læg: Breve af delvis privat natur vedr. de internerede i Statens krigsfangelejre, Horserødlejren, kommandanten, 1917–1920 Fortrolig korrespondance, arkiv nr. 1253, kasse 98 (Rigsarkivet).

19 Ibsen 1927, s. 15.

som gjorde. De meldte sig som "gudmødre" og skrev med fangerne og sendte dem pakker med konserver, tobak, hjemmestrikkede vanter og broderede lommeørklæder.²⁰

Det var ikke kun medfølelse, som strømmede krigsfangerne i møde – også politiske sympatier blev luftet. *Socialdemokraten* bragte således følgende stemningsberetning fra Helsingør, da de russiske soldater passede forbi skibsværftet og de mange kolonihaver, hvor flagene var rejst i dagens anledning, på vej ud til Horserød lejren:

"Overalt, hvor Bilerne med Fangerne kom frem, hilstes de af Tilskuere, der viftede med Lommeørklæder og Hatte. Fangerne, der nu var blevet svært oplivede, svingede med Huerne, og mange lo over hele Ansigtet, men der var adskillige, som stadig bevarede Alvoren," som der stod i reportagen.²¹

Disse sammensatte følelser af rædsel, fascination, lettelse og medfølelse fulgte soldaterne til gravene. De smykkedes af Danske Kvinders Mindeværn, under ledelse af generalinde Wolff og med prinsesse Margrethe af Bourbon Parma som protektrice. Mindeværnet påtog sig også at lægge en krans ved indvielsen af kirkegården i Braine.²² I Tinglev plantede skoleelever i ly af mørket – for ikke at påkalde sig de tyske myndigheders vrede - påskeliljer på de friske grave med de enkle træ kors.²³ Aviserne bragte udførlige og følelsesladede reportager fra de mange katolske begravelser og processioner med præster omgivet af messedrenge, røgelseskar og hestetrukne ligvogne. Alt sammen satte det Danmarks navn på verdenskortet, som andet og mere end *et puslingeland, der hygger sig i smug, mens hele verden brændte om dets vugge* – for at citere Jeppe Aakjær. Eller som det blev udtrykt i Helsingør Avis i forbindelse med de sidste franske soldaters afrejse:

"Selvom det ikke er meget, vi her har udrettet for de fremmede Krigere, rent materielt set, saa har dog den udviste Venlighed og Følelsen af at være blandt Venner været af ikke ringe Betydning, og Helsingørs Navn er bragt vidt omkring og vil endnu længe blive erindret i mangt et Hjem dernede Sydpaar ... Det har været interessante Dage for vor gamle By....og man vil her med Glæde mindes disse Vintermaaneder. Navnlig for den opvoxende Ungdom, der langt frem i Tiden vil kunne fortælle om den Gang, da Tusinder af vingeskudte

20 Breve i Else Margrethe Kampmann ca. 1885–1979, korrespondance med franske (og belgiske og engelske) krigsfanger, 1916–1920 (Rigsarkivet).

21 *Socialdemokraten* 2.5.1917.

22 Adriansen 1992, s. 180, Læg: Rejsen til Braine i Louw, Alfred Charles 1914–1918, Foreningen Sønderjydske Soldatergrave, kasse 3(Rigsarkivet).

23 Brev fra Ehlers til Le Souvenir Français – Paris, 14.2.1925 i læg: Ehlers papirer i Le Souvenir Français arkiv (Garnisonsbiblioteket).

Trækfugle søgte hjem over det kolde Nord, syngende Marseillaisen, Madelon og Masser af andre Soldatersange, - maa det have været store Dag (e)."²⁴

Der var således mange forskellige lag i det folkelige engagement, som blev krigsfangerne og deres ulykkelige skæbne til del. Nationale og lokale interesser blandedes med politiske holdninger, moderlig omsorg, barmhjertighed og almenmenneskelig medfølelse.

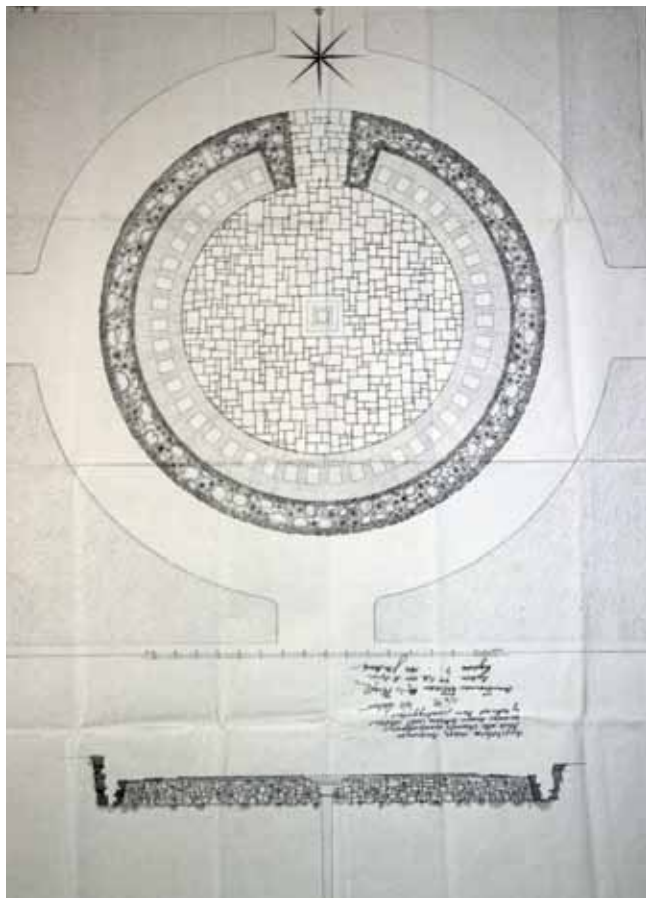
Netværk og komiteer

På våbenstilstandsdagen den 11. november 1920 indviedes krigergraven i Helsingør. Den rummede de jordiske rester af 40 franske soldater og en mindsten for en dansk læge, der var død af den spanske syge under pasningen af dem. Graven i Helsingør var den anden i en række af dansk-franske erindringssteder. Året inden havde man indviet et gravsted i Viborg, og i det følgende år fulgte krigergrave over faldne franske soldater på Assistens kirkegård i København, i Tinglev og i Løgumkloster. Det var kun i Helsingør, at de franske var begravet for sig. I de øvrige anlæg lå de sammen med russere, belgiere og englændere. Hertil kom to anlæg i Frankrig, nemlig den sønderjyske kirkegård i Braine fra 1924 og monumentet i Paris-forstaden Rueil fra 1925 for danske, som havde tjent i den franske fremmedlegion.

De mange krigergrave var resultatet af en ihærdig indsats udført af en relativt lille gruppe af personer, som kendte hinanden på kryds og tværs af især det københavnske borgerskabs bonede gulve samt fra ferier på Skagen, den nordsjællandske kyst, egnen omkring Silkeborgsøerne og det norske højfjeld. Kontakterne var utallige, og omfattede også dele af et jysk borgerskab, samt danskere bosiddende i Paris. Flere af de centrale aktører var konverteret til katolicismen.

Som organisationsform var 1800-tallets filantropiske foreninger i løbet af krigen blevet afløst af komitéer, en mere midlertidig og målrettet foranstaltning. Der var mange af dem, og de virkede som en art forbundne kar, uanset de havde et kirkeligt eller et mere verdsligt og nationalt sigte. Store summer indsamledes til efterladte efter faldne nordslesvigske soldater, til komitéen for tyske børns ferieophold i Danmark eller til en damekomité, hvis formål var at skaffe Nordslesvigs kirker erstatninger for de malmklokker, det tyske militær havde omsmeltet til kanoner. Hertil kom det arbejde, som udførtes i Dansk Røde Kors regi med inspektionsrejser til fangelejrene i Rusland og medicinfordeling i lejrene. Fra 1915 og frem til krigens afslutning arbejdede 200 kvinder gratis på kontoret i København med besørgelse af breve, pakker og penge til de mange krigsfanger på østfron-

24 Helsingør Avis 21.1.1920.

Soldatergrav Helsingør, tegning af Poul Holsøe, 1920. (Danmarks Kunstbibliotek. Samling af arkitekturtegninger).

ten samt besvarelse af forespørgsler fra familier, som søgte oplysninger om forsvundne og tilfangetagne.²⁵ Ikke overraskende var engagementet i de sønderjyske landsdele stort, dels af nationale, dels også af humanitære årsager. De omkring 5.000 faldne sønderjyder var sammen med de 700 søfolk, som også mistede livet, det tætteste majoriteten af danskere kom på krigens rædsler, før de mange krigsinvalidere satte foden på dansk og jord, og skibene med krigsfangerne viste sig i horisonten i vinteren 1918-19.

Listerne over donatorer til monumenterne taler deres eget tydelige sprog om, at der i samfundets mest velhavende kredse var en vilje til og et ønske om at bidrage til udformning og vedligeholdelse af de nye erindringssteder. Personer fra forsvarets øverste top, medlemmer af den franske koloni i København, danskere bosat i Paris, dele af kongehuset, industriens, handlens og landbrugets organisationer figurerede side ved side med erhvervslivets mest indflydelsesrige mænd, som ØK's direktør H. N. Andersen, skibsredder A. P. Møller, direktøren

25 Blüdnikow 1988 s. 11-17; Koop 2007 s. 105; Zalewski 1997.

for Tuborg, Benny Dessau, og brygger Vagn Jacobsen, Carlsberg.²⁶ Kendt er det, at H. N. Andersen, som Bo Lidegaard formulerer det, "længe [havde] haft øjnene stift rettet mod Kielerkanalen og zonen omkring den"²⁷, men hvorvidt de øvrige var drevet af lignende økonomiske interesser er svært at sige. Snarere synes deres engagement, som nævnt, at bunde dels i en kritik af den radikale regering og med tanke på den rolle, flere af dens medlemmer spillede i forbindelse med påskekrisen i 1920, dels i en lurende frygt for socialdemokratiske – og endnu værre russiske revolutionære tilstande. Genforeningssagen blev et rum, hvor nationale og konservative værdier kunne demonstreres og foldes ud.

Flere af de involverede havde indtaget vigtige roller i Røde Kors arbejdet under krigen. Det gjaldt bl.a. den senere direktør for Seruminstitutet, Thorvald Madsen, som havde medvirket til inspektionen af fangelejrene og udvælgelsen af de fanger, der kom til Danmark for at få behandling,²⁸ og lægen E.T. Tscherning, formand for Danske Hjælpeambulancer, hvor Ehlers havde fungeret som næstformand. Fra det politiske liv var det især ledende medlemmer af partiet Venstre, som stod på indsamlingslisterne og som deltagere i banketter og souperer, i følgeskab med en enkelt (højre)socialdemokrat eller to.²⁹

Den Sønderjyske Fond

Med stiftelsen af Den Sønderjyske Fond i december 1918 påbegyndtes et nyt kapitel i arbejdet med integrationen af de sønderjyske landsdele. Fonden blev etableret på et tidspunkt, da afstemningen om Sønderjyllands fremtid endnu lå ude i horisonten (den blev først afholdt i februar og marts 1920). Det stod derfor mellem linjerne, at det også i høj grad handlede om at styrke danskheden i regionen og dermed på sigt få indbyggerne til at stemme i dansk favør. Der var tale om en tværpolitisk "Folkekomité" med opbakning fra alle grupperinger i Rigsdagen. Formålet var "at lindre Krigens ulykkelige Følger i det danske Land", hvilket mere præcist ville sige støtte til genoptræning af krigsinvalidere, økonomiske bidrag til enker og børn og genrejsning af ødelagte virksomheder. Gennem opråb i dagbladene opfordredes danskerne nord for grænsen til at bidrage til fonden.

26 Se eksempelvis sekretær i Den Sønderjyske Fond Charles Louws redegørelse for indsamlingsarbejdet i forbindelse med restaureringen af gravstedet på Tinglev kirkegård i 1925, hvor bl.a. H. N. Andersen takkes for sin medvirken. Brev til Udenrigsministeret 14.5.1926 i tillægssag 7a, kasse 535, Den Sønderjyske Fonds arkiv (Landsarkivet for Sønderjylland).

27 Citat i Lidegaard 2003, s. 141.

28 Schelde-Møller 1970.

29 Se listerne over inviterede til Ehlers 60 og 70 års fødselsdag i journalsag 161 i Den Sønderjyske Fonds arkiv, særligt udtagne journalsager, kasse 19/81 (Landsarkivet for Sønderjylland).

Edvard Ehlers (1863–1937) den helt centrale figur i etableringen af dansk-franske erindringssteder efter 1. Verdenskrig. Her iklædt sin æresprofessordragt fra Sorbonne, 1922. (Foto: Medicinsk Museion).

Indsamlingen af penge, tæpper, tøj og levnedsmidler gik strygende, og man endte med en startkapital i omegnen af 6,5 millioner kroner.³⁰

Det tværpolitiske grundlag forskubbede sig imidlertid hurtigt i mere national-konservativ retning. Det skete under indtryk af den stadigt mere polariserede diskussion om grænsespørgsmålet og regeringens balancegang i forhold til Tyskland og de allierede magter. De ledende poster blev således besat med kræfter, der gerne så, at grænsen blev trukket syd om Flensborg.³¹ Til disse hørte Edvard Ehlers, der af den fhv. konseilspræsident og kontrolminister i regeringen Zahle, J. C. Christensen, fik overladt opgaven med at skrive det første udkast til et opråb til det danske folk om at støtte indsamlingen til sønderjyderne.³² Efterfølgende blev Ehlers generalsekretær og fra 1922 bestyrelsesformand frem til sin død i 1937.

Valget af Ehlers var næppe tilfældigt. Ligesom J.C. Christensen var han medlem af partiet Venstre, og de var sandsynligvist enige om, at forudsætningen for neutralitet var et stærkt forsvar. Heri var de i markant opposition til den siddende radikale regering, ligesom de også begge var af den opfattelse, at det handlede om at få mest muligt ud af Tysklands nederlag. I dette lå de på linje med den franske

³⁰ Bak 2008, s. 63.

³¹ Kaarsted 1973, s. 108; Lidegaard 2003, s. 136–140.

³² Kretschmer 1960, s. 13–15. Se også interview med Ehlers i *Modersmaalet*, 22.3.1933.

regering, der som nævnt gerne ville undgå, at Tyskland igen fik magt til at stille spørgsmålstegn ved Elsass-Loraines tilhørsforhold til Frankrig.³³

Det var formentligt lige så tungtvejende for udpegningen af Ehlers, at han besad et stort organisatorisk talent, der i stigende grad var forbundet med Sønderjyllandsspørgsmålet. Hans netværk var i samtiden højt berømmet, og som han selv udtrykte det i forbindelse med sin 60-års dag i 1923, har "Min Pengepung altid været mindre end min Indflydelse. Men med Raad og Daad har jeg altid kunnet bistaa baade mine Patienter og andre med. Dertil har jeg saa haft en ejendommelig Evne til at tale for Folk og faa dem til at punge ud..." Ved samme lejlighed modtog han en indgraveret lågpokal, som tak for sit "uselviske Virke for Sønderjyllands Sag". Den var finansieret gennem en landsindsamling, forestået af Charles Louw, kontorchef i Den Sønderjydske Fond.³⁴

Ehlers var uddannet dermatolog og venerolog med speciale i spedalskhed og syfilis, og havde en bred rejseerfaring som strakte fra Island over Balkan og Kreta til de Vestindiske øer. Medlemskabet af Venstre bragte ham ind i Københavns Borgerrepræsentation, hvor han dog kun sad i et år fra 1910-11. Derefter engagerede han sig i prostitutionsspørgsmålet og blev i 1913 formand for Dansk Forening til Kønssygdommenes Bekæmpelse. Et særligt tema var bekæmpelsen af medfødt syfilis, og efter svenske forbilleder åbnedes tre såkaldte Welanderhjem for småbørn med medfødt syfilis. Ehlers var formand for den fælles bestyrelse, og det sønderjyske hjem ved Haderslev fjord, som blev indviet i 1925, bærer hans navn.³⁵

Det var imidlertid ikke kun på hjemmefronten, at Ehlers var socialpolitisk aktiv. Kort tid efter udbruddet af 1. Verdenskrig gik han, som omtalt, ind i det internationale hjælpearbejde som næstformand i Dansk Hjelpeambulance Komite,³⁶ som først arbejdede bag linjerne i Belgien og fra 1916 stod for driften af et felthospital i Paris, hvor dr. Ehlers bl.a. bidrog til udvikling af en fransk udgave af gas-

33 Om J. C. Christensens syn på forsvars- og genforeningssagen, i Duedahl 2006, s. 227 og 386. Om Ehlers selvstændige diplomatiske virke op til afstemningerne i Kaarsted 1972, s. 108, 120 og 162. Se også Lidegaard 2003, s. 136-140.

34 Citat i *Modermaalet*, 22. marts 1923. Udklip og andet materiale vedr. "Ehlers-festen" i særligt udtagne journalsager nr. 161 i kasse 19/81, Den Sønderjydske Fonds arkiv (Landsarkivet for Sønderjylland).

35 Rønne 2008.

36 Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede Lande under og efter Verdenskrigen 1914-1918. Samlet og udarbejdet af Dansk Røde Kors (u.å.). Aarsberetninger fra Dansk Hjelpeambulancekomité's Hospital i Paris, 1918-1919, Kbh. 1919 i Den Sønderjydske Fonds arkiv, supplerende afleveringer, kasse 528, tillæg nr. 14: Dansk Hjelpeambulance Komité. (Landsarkivet for Sønderjylland).

masken.³⁷ Ehlers var med egne ord "glødende francofil" og fra 1915-22 formand for Alliance Française. Alle hans videnskabelige artikler var skrevet på fransk. Han betegnede i flere interview sig selv som unneutral i den forstand, at Frankrig havde en større plads i hans hjerte end Danmark. Det indbragte ham beske kommentarer i pressen fra folk, som havde vanskeligt ved at forstå, at et nationalt hjerte kunne banke i to takter.³⁸

Da den nyudnævnte chef for 1. Generalkommando [forsvarschef] Ellis Wolff (1856-1938) i begyndelsen af 1919 på vegne af Komitéen til Tilvejebringelse af Gravmæler for belgiske, britiske og franske Soldater forhørte sig hos Ehlers, om hvorvidt han ville indgå i et udvalg, der skulle stå for de franske gravmæler, var han straks rede.³⁹ Han fik i de følgende år en del at gøre med de franske krigergrave i Danmark og med etableringen af en dansk soldaterkirkegård i Braine,⁴⁰ først som aktiv i Tilvejebringelses- og Vedligeholdelseskomiteen og dernæst fra 1924 som stifter og formand for en dansk afdeling af den franske organisation Le Souvenir Français. Foreningens formål var, og er, at "transmettre le Flambeau du Souvenir aux générations successives"[viderebringe erindringens flamme til de følgende generationer] og indpode dem forståelsen for pligten til at ofre sig for nationen af ren kærlighed til denne.⁴¹ Hans formandskab i Den Sønderjydske Fond var heller ikke uden betydning. Fonden bidrog med organisatorisk bistand, herunder kontakt til pengestærke personer, som ønskede at indgå i finansieringen af anlæggene. Rent undtagelsesvist trådte fonden til med økonomisk bistand. I 1929 valgte man at indkøbe de sidste gravsten til kirkegården i Braine. Det var nemlig ikke alle familierne, som havde råd hertil eller interesse for sagen.⁴²

Helte i granit

Soldater, døde i kamp, blev begravet, som man bedst kunne. Nogle fik en grav på det sted, hvor de faldt, andre kom i en massegrav – og atter andre blev efter

37 Paris, diplomatisk repræsentation 1907–1935, gruppeordnede sager (aflev. 1939), journalsag 40 B 2 – 41 F 38, læg Professor V. Christiansen og Edvard Ehlers. Taler i forbindelse med udnævnelse til æresdoktor på Sorbonne, 25. november 1922 (Rigsarkivet). Om Ehlers se endvidere Axel Hansen: Edvard Ehlers i Dansk biografisk leksikon, 1935 bd. 6, s. 238–241, Edvard Ehlers i *Mit Hjem*, III, 1913, s. 23–30 samt interviews i forbindelse med hans 70-års dag i journalsag 161 i Den Sønderjydske Fonds arkiv, særligt udtagne journalsager, kasse 19/81 (Landsarkivet for Sønderjylland). Kort levnedsskildring i Ordenskapitlet, dateret 17.11.1892.

38 Diverse interviews med Ehlers jf. note 37.

39 *Komiteen for Vedligeholdelse af Franske Krigergrave i Danmark*, marts 1921, pjece, Det Kongelige Bibliotek, Afdelingen for Småtryk.

40 Byen stavedes omkring 1. Verdenskrig Brainsne – siden er s'et forsvundet.

41 Centenaire du Souvenir Français 1887–1987, Særtryk i Le Souvenir Français arkiv (Garnisonsbiblioteket). Sekretæren i den nye forening var Charles Louw.

42 Jf. bestyrelsesmødet den 9.9.1924. Den Sønderjydske Fond, forhandlingsprotokoller 1918–1924 (Landsarkivet for Sønderjylland); Kretzschmer 1960, s. 101.

Vilhelm Dahlerup's tegninger til Monumentet i Sankelmark, ca. 1889. (Danmarks Kunstbibliotek. Samlingen af arkitekturtegninger).

krigen flyttet hjem til familien eller til et samlet gravsted. I kølvandet på krigen 1848-50 blev der i Danmark skabt en tradition for officielle markeringer af soldaternes gravsteder, finansieret gennem brede indsamlinger. Nationalstaten og indførelsen af almindelig værnepligt var intimt forbundet, og soldaterne betragtedes fremover som medborgere, der gav deres liv for nationen. De var ikke længere professionelle lejesvende, der kæmpede for egen vinding. Derfor havde de krav på, at deres indsats blev synlig og holdt i hævd af de tilbageblevne og kommende generationer.⁴³

Spørgsmålet var imidlertid, hvordan disse særlige gravsteder skulle se ud. Det fremgår af en *Beretning om Monumenterne i Slesvig* fra 1859, at komiteen bag landsindsamlingen til minde for de faldne i Treårskrigen lagde sig op af samtidsens borgerlige kirkegårdskultur. Tuegravene med de simple trækors eller kors i smedejern, sådan som man fandt det på de samtidige landsbykirkegårde, blev

43 Inglis 1992, s. 7; Laquer 1994.

ikke anbefalet. Steler i forskellige størrelser med og uden relieffer og store kors var det foretrukne valg, suppleret af mindre gravmæler i form af rejste marmorplader, grottegrave eller tilhugne marksten.⁴⁴

På gravene med ceremoniel karakter kom obeliskens til at indtage en særlig rolle med dens reference til tidløs storhed. Et eksempel herpå var monumentet for de faldne ved Isted på kanten af Bustrup Dam i Slesvig fra 1853 i poleret granit. Et andet var Sankelmark monumentet, tegnet af arkitekten Vilhelm Dahlerup (1836-1907) og indviet i 1889. Foruden den obligatoriske sokkel og tre trins fodstykke var obeliskens afsluttet med en kapitæl. Tidløs storhed var ikke længere nok, nu skulle også giveren – eller rettere hans penge -, en etatsråd fra København, hylde.⁴⁵

De franske krigergrave i Helsingør

I Helsingør havde man fulgt dødsfaldene og begravelsen af de ni franske soldater tæt. Ved begravelsen af de tre franske officerer blev flagsmykkede kister ført gennem byens gader, ledsaget af regimentsmusikken, som spillede Chopins sørgemarch. Overalt blottede folk hovederne, efterhånden som toget kom frem. Byens damer havde bundet kranse og efter jordpåkastelsen affyredes en sørgesalut.⁴⁶ Lignende begravelsesceremonier blev de seks døde menige til del, om end aviserne lod forstå, at man godt kunne have frygtet, at borgerne havde mistet interessen.

I første omgang blev soldaterne stedt til hvile på Helsingør kirkegård, men allerede en måned senere var der forlydender i pressen om etablering af en fællesgrav, som skulle rumme samtlige franske soldater, der var døde i Danmark. De var nemlig indtil videre begravet lokalt, primært på Vestre kirkegårds katolske afdeling og på den tilsvarende afdeling på Assistens kirkegård. Det oplyses, at "Komitéen for franske Krigsfangers Modtagelse i Helsingør" i første omgang havde tilbudt at vedligeholde de ni grave; et tilbud som senere blev udvidet til at omfatte køb af kirkegårdsjord med plads til ca. 60 grave. Man forestillede sig, at midlerne hertil skulle komme fra private donatorer og fra den franske stat, og at der burde sættes et monument på graven.⁴⁷ Det gik lidt trægt med at få pengene ind. I maj 1919 havde man indsamlet 21.000 kr. Beløbet skulle bruges til at dække udgifter til gravanlæg for de franske, men også de engelske og belgiske soldater. Det var imidlertid komiteens vurdering, at det endnu ikke var tilstrækkeligt med midler til, at "Danmarks Taknemmelighed ligeoverfor Ententemagternes Solda-

44 Kragh 2003, 183ff., Beretning, 1859. Se også Adriansen 2010, s. 90-93.

45 Boeck 1940, s. 311. Se også Vilhelm Dahlerups tegninger til monumentet i Sankelmark i Danmarks kunstbibliotek..

46 *Helsingør Avis*, 7.1. 1919.

47 *Helsingør Avis*, 31.1.1919.

Soldatergraven i Helsingør, indviet 11. november 1920. (Foto: Ning de Coninck-Smith).

ter faar et saa kraftigt og værdigt Udtryk som muligt..". Derfor valgte man at forlænge indsamlingsfristen og udsende fornyede opfordringer.⁴⁸

Den 2. februar 1920 signerede Ehlers, som formand for det udvalg, der skulle tilvejebringe monumentet, tegningerne til gravstedet med en bemærkning om, at hvis ikke de øvrige medlemmer havde indvendinger, kunne man skride til handling.⁴⁹ Det var ikke tilfældet, og de to øvrige medlemmer samt komitéens kunstneriske konsulent, arkitekten Martin Nyrop, skrev under de følgende dage. På våbenstilstandsdagen den 11. november samme år blev krigergraven afsløret under stor højtidelighed med deltagelse af danske og franske militærafdelinger samt en lang række honoratiores. Den katolske pastor Battioz sørgede for den kirkelige indvielse, og Edvard Ehlers holdt en tale. Herefter fulgte kransenedlæggelserne. I dagens anledning var kirkegården lukket for uvedkommende, men alle, som havde bidraget økonomisk til monumentet, kunne få udleveret et adgangskort.⁵⁰

Der var tale om et cirkelformet anlæg, tegnet af arkitekten Poul Holsøe (1873-1966), som havde projekteret flere større byggerier i Helsingør, mens landskabsgartner G. N. Brandt (1878-1945) stod for beplantningen. Den 342 m² store cirkel

48 *Helsingør Avis*, 30.5.1919.

49 *Helsingør, Den franske krigergrav, 1920* Tegning af Poul Holsøe i Danmarks kunstbibliotek. Se også anonym, 1923.

50 Pedersen 1990, s. 87.

var omgivet af en mandshøj mur i nexøsandsten og beplantet med vedbend (i dag lavendler). Til den indvendige flade var valgt nexøfliser, og hele anlægget smykkedes af en flere meter høj obelisk af franske sandsten. Det var i pagt med traditionen og med tanke på, at indsamlingen ikke var forløbet helt efter planen, spillede det måske også ind, at obelisker var billigere end en skulptur, som krævede egentlig billedhuggerarbejde. Gravstederne var placeret bag den cirkelformede mur, beklædt med sten af svensk kalksten. "Godt beskyttet og klart ordnet ligger de franske Grave som et smukt og indlysende Udtryk for Korpsets Ide", som G. N. Brandt formulerede det i en artikel om kirkegårde og gravsteder et par år senere.⁵¹

Brandt var en central figur i samtidens kirkegårdsdebat,⁵² og han anså netop krigergraven som eksemplarisk med henblik på at udvikle fremtidige begravelsespladser, hvor gravene ligesom cellerne i et harmonisk legeme, dannede kirkegårdens naturlige bestanddele.⁵³ Kontrasten hertil var ifølge Brandt de fleste af samtidens kirkegårde, hvor afskyen for "ensartetheden" i livet såvel som i døden havde ført til, at indhegnede gravsteder og monumenter kappedes om at overgå hinanden. Det var det moderne masse menneskes formsprog, Brandt hyldede. På krigergravene

"... var [der] ingen individuelle Hensyn at tage, ingen modsatte sig her Gravens Ensartethed. Soldaten døde netop som besiddelsesløst og uselvstændigt Led af en Helhed og at fremhæve den ene Soldat frem for de andre vilde være usømmeligt, og Fjernelsen af Hegnet ved disse Grave blev kun naturligt og [et] smukt Udtryk for Kammeratskabets Aand", som han skrev i samme artikel.⁵⁴

Det var således et ganske radikalt formgivningsmæssigt valg, den nationalkonservative komité havde foretaget, hvilket dog ikke var så enestående endda. Også andre af tidens mindesmærke fik et mere eller mindre markant modernistisk islæt, der pegede frem mod en ny ukunstlet tidsånd. Det gjaldt eksempelvis det opretstående gravmæle for de fem belgiske soldater på Vestre Kirkegård, projekteret af Kaj Gottlob (1887-1976), mens andre i højere grad trak på traditionen. Eksempler herpå var H. Lønborg Jensens (1871-1948) klassisk stele med indhugget relief til minde om 19 døde britiske soldater og Carl Brummers (1864-1953) kamingravmæle over 13 italienske soldater, finansieret af en kreds af danske kunstnere. Også disse to blev placeret på Vestre Kirkegård.⁵⁵

51 *Architecten*, 1922, citat s. 76.

52 Sommer 2003; Krogh 2003, s. 226 ff.

53 *Architecten*, 1922, s. 69.

54 *Ibid.* s. 76.

55 *Achitecten*, 1923, s.1-7.

Kenotaph over døde belgiske soldater fra 1. Verdenskrig, tegnet af Kai Gottlobb. Stelen står på Vestre Kirkegård i København. (Foto: Ning de Coninck-Smith).

Den nationale patos

Formgivningen af de dansk-franske erindringssteder rummer imidlertid en mere sammensat fortælling, end en kontrast mellem det, man kunne betegne et traditionel og modernistisk sorgsprog,⁵⁶ lader ane. Inddrager man nemlig de øvrige anlæg i Danmark og Frankrig, kan man konstatere en brydning mellem fransk katolsk kirkegårdsarkitektur, præget af portrætkunst og hverdagsrealisme⁵⁷ og en mere streng, lutheransk tradition. Det første gav sig til kende i Løgumkloster, oprindeligt udført af fangerne selv i 1915 – og genrejst af *Le Souvenir Français* i 1923 med den sejrende Victoria og på Assistens kirkegård fra 1922, hvor en afreven arm, som på et andet Delacroix maleri, løfter Tricoloren mod himlen. I begge

56 En del af dette nye "sorgsprog" var også at klæde sig i sort, allerede fra krigens første dage, Inglis 1992, s. 8. Hvor overraskende og nyt det var, er skildret i Kirurg Ingvar Gerhard Frederik Svindts (1878–1958) dagbog for tiden på L'hôpital danois i Paris 1916–1917, Medicinsk Museion.

57 Le Normand-Romain, 1995 og Becker, u. å.

tilfælde var kunstnerne franske, nemlig Etienne Prevost⁵⁸ (som selv var krigsfange) og Joseph Ancelin. Den køligere lutherske tilgang ses i Helsingør og i Braine, mens en sammensat udgave findes på monumentet for de danske frivillige i Paris forstaden Rueil fra 1925. Her rister moder Danmark de frivilliges navne ind i bronzepladen. Ideen til mindesmærket skyldtes den norsk-danske billedhugger Stefan Sinding (1846-1922).⁵⁹

I takt med, at Den Sønderjydske Fond med Ehlers som formand engagerede sig i gravstedernes udformning, blev det nationalt danske islæt kraftigere markeret. Det skyldtes muligvis også, at den franske stat i modsætning til den engelske ikke havde udarbejdet tegninger til, hvordan soldatergravene skulle se ud. Det førte bl.a. til, at den enlige franske soldat, som blev begravet blandt englændere og russere på Tinglev kirkegård ved restaureringen i 1925 fik en engelsk headstone [mindesten], ligesom de øvrige.⁶⁰

De to ældste monumenter, nemlig monumentet i Løgumkloster, oprindeligt rejst af fangerne selv i 1915 og restaureret i 1924, og graveanlægget i Viborg, opført af "Venner i Jylland" i 1919 havde således ikke samme "dansk – nationale overbygning", som kom til udtryk senere. Selvom den franske taler slog de nationale toner kraftigt an, da monumentet i Viborg blev afsløret, var det medfølelsen, sympatien og deltagelsen, som prægede de øvrige taler. I dagspressen var det anlæggets lighed med et familiegravsted og hjemlighed, som blev fremhævet.⁶¹

Året efter, da gravstedet i Helsingør blev indviet – og genforeningen var en realitet –, var koblingen til Sønderjyllandssagen derimod åben og lige for. Obelisken mimes monumenterne i Sønderjylland og på dens bagside stod på fransk følgende tekst "Dette monument er rejst af danske Venner i 1920, i det år, da Dannebrog på ny vajede i Sønderjylland". Det samme skete på Assistens kirkegård, hvor man to år senere indviede endnu et anlæg. Her fremgik det af en kalkstensplade, lagt ned foran monumentet, at det var "Jer, hvem vi Danske skylder en nyfødt Fremtids Rige," som skulle mindes.

58 Der er dog rejst tvivl om Prevosts rolle. I en indberetning til de militære myndigheder i Berlin, som stod for eftersøgningen af faldne franske soldater, oplyses, at der var flere om udførelsen, men at kunstnerens navn var Dupont, jf. brev af 31.1.1923 i Den Sønderjydske Fonds arkiv, særligt udtagne journalsager, kasse 535, journalsag 71 Allierede krigsfangegrave på Sønderjydske kirkegårde (Landsarkivet for Sønderjylland).

59 Ved Ehlers død i 1937 bekostede Den Sønderjydske Fond et gravmæle, som blev sat over hans – nu sløjfede – grav på Vestre kirkegård. Det var udført af en unavngiven fransk kunstner og forestillede en moder, som bøjer sig over sine børn. Ifølge afsløringstalen, som blev holdt af Ehlers mangeårige ven – og ledende figur i Dannevirkebevægelsen – tidligere rektor ved Metropolitanskolen H.P. Hansen var der tale om en dobbeltreference, nemlig til Ehlers arbejde for børn – og for Frankrig. Ligheden med monumentet i Paris over de faldne frivillige og dets Moder Danmark symbol er dog ganske slående. Se Den Sønderjydske Fond, særligt udtagne journalsager, nr. 164 (Landsarkivet for Sønderjylland). Gravmælet står nu i Ehlers barnebarn, Benedicte Ehlers Olesens sommerhus ved Hjarbæk fjord.

60 Brummer 1949, s. 142–143.

61 *Viborg Stiftstidende* 10.11.1919.

I Løgumkloster, hvor stelen var forfalden – nogle hævdede, at den delvist var blevet ødelagt af tyske soldater på tilbagetog⁶² – valgte komiteen at genopføre det oprindelige monument i fransk sandsten i stedet for i træ. Det nationale markeredes mere indirekte ved, at afsløringsceremonien blev henlagt til Valdemarsdagen⁶³, treårsdagen for Sønderjyllands genforening 15. juni 1923. I Tinglev fik Carl Brummer i 1925 ad snørklede veje fat på en marksten af en usædvanlig størrelse og form (den lignede omridset af Jylland). Med sit middelalderkors og dybtliggende bogstaver mimerede stenen de mange (andre) genforeningssten, som i disse år rejstes af sognene rundt omkring i Danmark.⁶⁴ Den lighed var næppe tilfældig. Også når det kom til kirkegården i Braine med gravene for de sønderjyder, som var faldet i tysk tjeneste, lå det komitéen på sinde, at "den danske Aand" hvilede over stedet. Kirkegårdens indgang var en hvidpudset mur, hvori der placeredes en port i stil med indgangen til danske landsbykirkegårde. Komiteen afviste et tilbud fra billedhuggeren Rudolph Tegner (1873-1950) om at opstille værket *Sejren*, der forestillede en nøgen kriger, som i strakte arme løfter en falden, nøgen soldat. Man fandt den upassende og på kanten til det vulgære, den lignede snarene en akrobat og var smagløs og meningsløs. Et midlertidigt trækors måtte derfor gøre det ud for kirkegårdens samlende midtpunkt.⁶⁵

Denne enkelhed stod i skarp modsætning til monument for de danske frivillige i fremmedlegionen, afsløret i 1925. Her bøjede Moder Danmark som nævnt hovedet, mens hun indskrev de faldnes navne i evighedens store bog. For foden af bronzestøtten var indhugget følgende sentens: "Slesvig Land genvundet – det er Kampens Maal". Hvorvidt alle de faldne kunne skrive under herpå, forblev et ubesvaret spørgsmål.⁶⁶ Men for monumentets initiativtagere var der ingen tvivl. De havde givet deres liv for en større national sag, og af samme grund fortjente de et selvstændigt minde.

Helte i ord og toner

I 1915 indførte Frankrig den officielle betegnelse *Mort pour la France* [faldet for Frankrig] for soldater dræbt på slagmarken. I Danmark forholdt det sig imidlertid

62 Jf. Indberetning omtalt i note 58.

63 Ifølge myterne faldt Danebrog ned fra himlen på denne dag i 1219.

64 Brummer 1949, s. 142 ; Joint memorial in Tinglev Churchyard in Memory of British, French and Russian Soldiers, by Captain V. O. Harrel, Mr. A. Ch. Louw and Mr. Kai With, Copenhagen 1926 i *Le Souvenir Français* arkiv (Garnissonsbiblioteket).

65 Nørregård 2002, s. 28. Korrespondancen vedr. Tegnens tilbud findes i Læg: Monument i Louw, Alfred Charles, 1914-1918, Foreningen Sønderjydske Soldatergrave, kasse 3 (Rigsarkivet).

66 Materiale venligst udlånt af Inge Adriansen.

anderledes. Soldaterne var ikke døde i kamp, men i fangenskab eller af sygdom på vejen tilbage til hjemlandet. Det tvang dermed initiativtagerne til at finde formuleringer, der stemte overens med deres heltestatus i en dansk kontekst og med de storslåede militære begravelser, som var blevet de afdøde til del.⁶⁷ Det skulle være en retorik i granit og i ord, der sammen med de årlige ceremonier, kranse- nedlæggelser og sjælemesser kunne fastholde erindringen om Frankrigs betydning for den danske genforeningssag. Uanset heltebetegnelsen ikke blev brugt direkte, så vidnede monumenternes udformning og de forskellige inskriptioner – for slet ikke at tale om valget af våbenstilstandsdagen eller genforeningsdagen som indvielsesdatoer – om, at her hvilede mænd, der havde givet deres liv for en større sag. Til dette indtryk bidrog også de taler, som blev holdt i forbindelse med afsløringerne. Således betegnede dr. Ehlers i sin tale ved monumentet i Helsingør 11. november 1920 den franske soldat som den tapreste og mest udmærkede soldat i hele verdenen. Og han fortsatte:

”Deres Legemer hviler her paa denne skønne Plet og det beundrende og dybt erkendtlige Danmark vil vaage over deres Grave, dække dem med Blomster, der vil blive vædede af Taarer som Bevis paa vore evige Taknemmelighed for det genvundne Slesvig og vor Sorg over de umaadelige Ofre, Frankrig har bragt.”⁶⁸

Et par år senere fremkom den franske ambassadør Vicomte de Fontenay ved genindvielsen af monumentet i Løgumkloster i 1923 med en lignende udtalelse:

”Sov i fred i denne jord, der var Danmarks Elsass! Sov i fred iblandt denne ædelmodige og taknemmelige befolkning, der vil værne om eders grave. Sov i fred i Slesvigs jord, der atter er blevet dansk, takket være de store ofre, som er blevet bragt”.⁶⁹

Sammenfletningen af den danske og franske historie gjorde disse mænd til helte. Det gjaldt også for de faldne sønderjyder, hvis status som soldater i den tyske hær fortrængtes af deres nyvundne status som danskere, da de i 1923-24 blev samlet på kirkegården i Braine. Deres plads i et historisk geled af soldater, der havde kæmpet Slesvigs sag understregedes yderligere gennem et til lejligheden forfattet og afsunget digt til J.P. Hartmanns melodi ”Slumrer sødt i Slesvigs Jord”. Dette stykke musik var oprindeligt en lejlighedssang, forfattet af H. P. Holst, til

67 Eksempelvis begravedes 11 franske og 1 belgisk soldat ved den samme lejlighed på Assistens kirkegård den 25.1.1919.

68 *Helsingør Avis*, 11.11.1921.

69 Citat i Andersen 1990, s. 84, gengivet med nutidig retskrivning.

minde over Slaget ved Isted i 1850, hvor danskerne havde besejret den slesvigholstenske hær.⁷⁰

Skulle denne konstruktion bære videre over i historien, var det dog ikke muligt, som oprindeligt planlagt, at have de faldne sønderjyder liggende på samme kirkegård, som de frivillige fra Fremmedlegionen, der vitterlig var faldet "au champs d'honneur". Som sådant blev de mindet ved afsløringen af mindesmærket i Rueil, men der blev aldrig gjort forsøg på at samle dem på et fælles gravsted.⁷¹

Hen over monumenter og gravsteder forenedes således indenrigs- og storpolitik, taknemmelighed og frustration i Slesvigspørgsmålet samt en oprigtig medfølelse med soldater, der havde lidt en skæbne værre end døden på slagmarken. Enten fordi de havde overlevet krigens helvede uden at komme (helt) hjem, eller fordi de som (måske) dansksindede havde kæmpet mod deres vilje. Det blev af betydning for monumenternes udformning og afsløring, hvor de dansk nationale historiske referencer var nærværende. Både fordi de danske aktører ville det sådant, men også fordi de franske myndigheder i modsætning til englænderne forholdt sig passive over for den specifikke formgivning.⁷²

Det hører dog med til denne fortælling, at monumenterne ikke kun var gjort af granit og bronze og havde med de døde at gøre. Også for de levende satte den samme personkreds varige minder i form et helsehjem for svagelige sønderjyske børn fra 1920, et børnehjem for forældreløse, hvis fædre var faldet i krigen fra 1922, det før nævnte Ehlershjem for syfilitiske børn fra 1925, samt et børnehjem og en feriekoloni for franske faderløse børn. De to sidstnævnte lå i nærheden af Braine i departementet Aisne. Indvielsen af feriekolonien skete i juli 1929 i styrtende regnvejrr under deltagelse af bl.a. professor Ehlers og kontorchefen i Den Sønderjydske Fond, Charles Louw.⁷³

70 Læg: Rejse til Braine i Louw, Alfred Charles, 1914–1918, Foreningen Sønderjydske Soldatergrave, (Rigsarkivet). Om rejsen se i øvrigt Hansen 1927.

71 *Berlingske Tidende* 27. April 1925.

72 Endnu et monument bør omtales, nemlig det storslåede monument for de franske alpejægere. Det blev rejst på det højeste punkt i Vogeserne, Le Grand Ballon tæt ved byen Guebwiller og indviet i 1927. Den Sønderjydske Fond stod som koordinator af de danske bidrag, som indsamledes blandt andet gennem en middag på restaurant Wivex i København til minde om De blå Djævle. Alpejægerne var de første soldater, som ankom til Slesvig efter at tyskerne havde trukket sig tilbage, men før afstemningerne havde fundet sted. Et overskydende beløb blev brugt til en krans, som blev lagt af en større delegation, anført af Dr. Ehlers, for foden af et tilsvarende monument på en kirkegård ved Nice. Den Sønderjydske Fonds arkiv, supplerende afleveringer, kasse 531, tillægssag nr. 7e (Landsarkivet for Sønderjylland).

73 Korrespondance i Louw, Alfred Charles 1914–1918, Foreningen sønderjydske Soldatergrave, kasse 1, læg Ny Rejse, 1929 (Rigsarkivet). Se også Vestergaard Futtrup, 2006 s. 281 og Kretschmer 1960, s. 77–78. Louw (1882 – 1959) var kontorchef i fonden fra 1919 – 1937 og var sammen med Ehlers engageret i en lang række af tidens større erindringspolitiske initiativer. Se bl.a. Bak 2006 og Dansk biografisk leksikon, bind 14, (1932–44) s. 501–502.

Familiernes sorg

Ni franske soldater blev i 1923 officielt ekshumeret og flyttet tilbage til Frankrig. I 1926 fulgte endnu en soldat fra kirkegården i Tinglev. Flytningen måtte imidlertid opgives p.g.a. besættelsen af Ruhr distriktet og modstand fra de tyske myndigheders side, og kisten vendte tilbage til sit oprindelige gravsted.⁷⁴

På trods af søgning i franske og danske arkiver er det ikke lykkedes at finde begrundelserne for, at netop disse soldater blev ekshumeret.⁷⁵ To af dem havde officersrang og var på forhånd garanteret en tilbageflytning, hvorfor de begravedes i zink-kister.⁷⁶ Om de øvrige vides kun, at de syv blev flyttet inden for rammerne af den tidsfrist, den franske stat havde fastsat i 1921. Inden for de næste to år var det muligt for pårørende, som ønskede at få de jordiske rester af deres mand, søn eller bror tilbage til Frankrig, at få det udført på statens regning. Forudsat at graven kunne identificeres. Denne beslutning blev truffet på baggrund af en folkelig civil ulydighedstilstand over for den franske stats påbud om total gravfred, hvor familier, der havde råd, valgfartede til de mere eller mindre interimistiske gravsteder og hjemførte deres slægtninge.⁷⁷

Der findes dog oplysninger vedrørende de faldne sønderjyder, som måske kan hjælpe lidt på vej til en bedre forståelse af, hvorfor det ikke var samtlige 52 døde franske soldater, som blev taget hjem, og omvendt, hvorfor det kun lykkedes at samle 79 ud af et samlet tabstal på ca. 5000 på kirkegården i Braine.⁷⁸ Da Foreningen Sønderjydske Soldatergrave i 1923 udsendte et opråb til enkerne til de faldne danske sønderjyder, kom der 254 tilbagemeldinger – og ikke kun fra enker, men fra forældre og andre pårørende.⁷⁹ De krøllede indberetningskort i sekretæren Chales Louws arkiv vidner om lige dele sorg og opgivenhed. Foreningen havde udbedt sig fotografier af gravstederne – om muligt, hvilket ingen var i besiddelse af. "Denne soldat var vor kære søn. Jeg tror ikke det er muligt at finde hans grav, men hvis man gør, vil vi sætte pris på at få det at vide" (min oversættelse fra

74 Brev fra Ehlers til Le Souvenir Français – Paris, 14.2. 1925, Le Souvenir Français arkiv, (Garnisonsbiblioteket), se også Andersen 1990, s. 76.

75 Opgravningerne blev forestået af Mission Militaire Françaises de Recherche des Disparus en Allemagne. I sommeren 1922 var man på besigtigelse bl.a. på kirkegården i Løgumkloster. Det fremgår af en bevaret korrespondance i Den Sønderjydske Fonds arkiv, at Ehlers havde udvirket en hurtig tilladelse til opgravning hos sundhedsmyndighederne, som dog var betænkelig over for opgravning af de "gamle Typhustilfælde". (kasse 535, særskilt udtagne journalsager nr. 7a, Landsarkivet for Sønderjylland) Opgravningen blev foretaget i januar 1923 og omfattede soldater på Katolsk vestre kirkegård, Assistens kirkegård (begge i København), Helsingør, Viborg og Tinglev kirkegårde, men ingen i Løgumkloster. Muligvis blev én flyttet tidligere fra Løgumkloster, men det er ikke klart på hvilket initiativ, Andersen 1990, s. 76 og s. 88.

76 *Helsingør Avis*, 16.1.1919.

77 Pau 2010; se også Winther 1996.

78 Der er forskellige bud i litteraturen på antallet af døde. 4000 (Christensen 2009, s. 419), 5270 (Vestergaard Futtrup 2006, s. 269) eller Wikipedia, som sætter tallet til ca. 5000 og tilføjer 275 døde danske søfolk.

79 Adriansen 2006; Nørregård 2002; korrespondance i Louw, Alfred Charles 1914–1918, Foreningen sønderjydske Soldatergrave, kasse 1, læg Rejse til Braine 1924, (Rigsarkivet).

fransk, ncs), som en far formulerede det. Mens en mor er citeret for at have sagt "Hun vidste ikke andet, end han var faldet" (min oversættelse fra fransk, ncs). Da foreningen året efter arrangerede en såkaldt pilgrimstur, som udover at gå til indvielsen af kirkegården i Braine, også skulle besøge slagmarkerne og kirkegårdene andre steder på Vestfronten, foruden den ukendte soldats grav i Paris, var interessen størst blandt de københavnske og sønderjyske initiativtagere. Så vidt man kan læse ud af deltagerlisterne var ca. en tredjedel af de 34 deltagere i turen pårørende, og det på trods af, at det var muligt at opnå et statsligt rejselegat til at dække (nogle) af udgifterne. Turen blev dokumenteret af to pressefotografer, mens fire af deltagerne selv knipsede løs. Efterfølgende kunne man bestille et udvalg af de professionelle fotografier. Da det blev alment kendt, forhørte en broder til én af de faldne sig om, hvorvidt hans mor, som ikke havde deltaget i rejsen, kunne få et foto. Det var "min Moders inderligste Ønske at komme i Besiddelse af et Fotografi af Graven og et af Kirkegaarden, især da ingen af Familien har kunnet tage med til Indvielsesfesten", som han skrev.⁸⁰

Hvorvidt den lammende sorg – og manglende økonomiske muligheder – er de eneste forklaringer på, at så få sønderjyske familier ønskede deres slægtninge overført til kirkegården i Braine, er vanskeligt at sige. Måske var det ligegyldigt om graven var det ene eller andet sted i udlandet, det var under alle omstændigheder langt væk. Måske var det ikke så vigtigt at få graven identificeret, når man kunne indgå i et skæbnefællesskab med alle de andre familier i de krigsførende lande, hvis slægtninge også hvilede i ukendt jord.⁸¹

Hvor den danske forening gjorde en ihærdig indsats for at få familierne til at bakke op om tanken om en fælles kirkegård, var det modsatte delvis tilfældet fra de franske myndigheders side. Da det genopbyggede monument ved fangelejren i Løgumkloster blev indviet udtalte den franske ambassadør Vicomte de Fontenay følgende:

"Den Maade, hvorpå I, vore danske Venner, holder vores Soldaters Grave i Ære, er saa rørende, at da den franske Regering havde besluttet at hjemsende alle de af Frankrigs Børn, der laa begravede i Udlandet, ja selv i de allieredes Lande, bad jeg indtrængende Regeringen om at lade Danmark beholde dem, der sov deres sidste Søvn i det Skød. Min Anmodning blev efterkommet, og kun de, hvis Slægtninge udtrykkeligt krævede Støvet af deres afdøde hjemsendt, blev ført tilbage til Frankrig. Det er Grunden til, at Danmark beholder det dyrebare Klenodie: vore Soldatergrave.." ⁸²

80 Korrespondance i Louw, Alfred Charles 1914–1918, Foreningen sønderjydske Soldatergrave, kasse 1, læg Rejse til Braine 1924, (Rigsarkivet).

81 Bach 2010.

82 Gengivet i *Dansk Børneblad*, nr. 11, 1937, s. 740.

Gravlund, Løgumkloster med russiske kors. (Foto: Ning de Coninck-Smith).

Der var formentlig også vægtige pragmatiske grunde til, at man så vidt muligt lod de døde i fred; det var dyrt, det var beskidt og ubehageligt arbejde, myndighederne var ikke glade for opgravningen af de gamle tyfustilfælde, og også foreningen Le Souvenir Français opgav stort set samtidigt at samle de afdøde på et fælles gravsted. Konflikter internt i familierne mellem de gamle forældre, som ønskede sønnen hjem til et gravsted, de kunne besøge, og enkerne, på vej videre i livet, spillede muligvis også ind.⁸³

83 Pau 2010.

Det blev herefter overladt til familierne selv at bekoste rejsen til Danmark – og omvendt til Frankrig⁸⁴ –, hvilket de færreste formentlig har formået. Karakteristisk nok var det eksempelvis først i 1975, at den afdøde franske krigsfange Gustave Foucaults grav blev besøgt af hans datter, svigersøn, børne- og oldebørn. Hans enke nåede det aldrig, det eneste, hun vidste, var, at han var død af tyfus, og begravet på en soldaterkirkegård i Løgumkloster. Til familien havde hun fortalt, at han var faldet på "ærens mark", men forsvundet sammen med titusindvis af andre.⁸⁵

Først efter hendes død, fandt familien via bevarede breve ud af sagens rette sammenhæng og besluttede sig for et besøg.⁸⁶ Det blev også de efterladtes opgave at finde sig til rette med udformningen af den afdødes gravsted. Måske er det forklaringen på, at den franske familie i 1975 medbragte deres egen lille gravsten i marmor, omkranset af egeløv i bronze, som de lagde foran det opretstående kors – af russisk oprindelse, som markerede graven. Herigennem skabtes en personlig og genkendelig reference.⁸⁷

"Tusinder af vingeskudte Trækfugle"

I kraft af Danmarks neutrale - og til tider tvetydige - status under 1. Verdenskrig, fik krigen en særlig erindringspolitisk betydning. I modsætning til de krigsførende lande, som kunne mindes deres egne faldne, var det i Danmark fremmede soldater, som blev erindret. Det var soldater tilhørende de allierede tropper, sønderjyder, som havde deltaget i krigen på tysk side eller danske frivillige i den franske fremmedlegion. I skabelsen af den særlig danske mindekultur spillede følelserne for, forestillingerne om og forventningerne til Frankrig en vigtig rolle,

84 Arkivalierne rummer glimt af familier på rejse for at lede efter deres forsvundne slægtninge. Kirkegården i Braine blev således til på initiativ af et forældrepar – købmand Oberg fra Sønderborg med hustru – som i sommeren 1921 havde været i Frankrig for at søge efter deres eneste søn, som ifølge hans kammerater skulle "ligge ene i et Granathul ved siden af et Pansertaarn" mellem Ornes og Beaumont. Det lykkedes ikke at finde sønnen, men på rejsen opdagede ægteparret dels, hvor sørgelig en forfatning mange tyske krigskirkegårde var i, dels hvor få anstrengelser de franske myndigheder udfoldede for at identificere de mange ukendte tyske soldater, hvoriblandt der med stor sandsynlighed var mange sønderjyder i tysk tjeneste. Faderen skrev til Ehlers om ikke det var muligt at danne en sammenslutning, som kunne tage affære. Denne satte sig i bevægelse og i 1924 kunne kirkegården indvies. Jf. Den Sønderjydske Fonds arkiv, særligt udtagne journalsager nr. 79a, Tilskud til Foreningen Sønderjydske Soldatergrave 1914-18 (Landsarkivet for Sønderjylland).

85 Andersen 1990, s. 85. Beretning om besøget i Løgumkloster lokalhistoriske arkiv.

86 En parallelhistorie fortælles i Ekstra-bladet i 2008 om et barnebarn, der efter 92 år fandt sin bedstefader på en soldatergrav i Nord-Frankrig. Hans farmoder og far havde aldrig fundet graven. Se <http://ekstrabladet.dk/ferie/article1056844.ece>. I 1923 forsøgte Den Sønderjydske Fond at få kontakt til de pårørende til de begravede krigsfanger i Løgumkloster. Man ønskede at sende dem en "mindeplakette" i forbindelse med restaureringen af gravlunden. Hvorvidt det lykkedes står ikke klart. Brev fra Marchal til Louw 23.7. 1923 i Læg: Korrespondance med Kaptain Marchal og Monsieur Crepet, Kasse 535, Den Sønderjydske Fonds arkiv (Landsarkivet for Sønderjylland).

87 Andersen 1990, s. 85. Stenen er senere gået til.

alene af den grund at landet blandt den kreds af personer, som deltog i dette erindringspolitiske arbejde, blev anset for Danmarks eneste seriøse allierede i genforeningssagen.

Denne dansk-fransk erindringspolitiske skabelsesproces rummede lige dele frustration og vrede, utryghed og angst over for modernitetens og socialismens omgang med konservative og nationale værdier samt medfølelse og medmenneskelig engagement og ageren. Alt dette kan læses på og mellem linjerne i breve og notater, aviser og fotografier. Det kan tolkes ud fra formgivningen af krigergravene og de taler og ceremonier, der knyttede sig hertil.

Det er en fortælling, som først bliver synlig, når der trækkes linjer tilbage til mindekulturen i anden del af 1800-tallet i kølvandet på de dansk-tyske krige, når aktiviteterne i Danmark forbindes med aktiviteterne i Frankrig, og når indsatsen for de døde franske soldater sættes i forbindelse med andre samtidige erindringspolitiske tiltag, som bevaringen af Dybbøl Skanse, eller arbejdet for enker og børn. Genforeningssagen fremstår da som et fælles mødested for et netværk af personer, tilhørende borgerskabets bedste – og mest nationalkonservative kredse – forsvarrets øverste top, medlemmer af kongehuset samt ledende erhvervsfolk, diplomater og medlemmer af den franske koloni i København og den danske koloni i Paris. For nogle, som lægen Edvard Ehlers og kontorchefen og embedsmanden Alfred Charles Louw varede engagementet livet ud, for andre var det af en mere begrænset karakter.

I den internationale forskning i mindekulturen efter 1. Verdenskrig er begrebet fiktivt – eller forestillet - slægtskab [fictive kin] blevet foreslået af den amerikanske historiker Jay Winter som en samlebetegnelse for de "small-scale agents", der handlede i mellemrummet mellem anonyme statslige og individuelle initiativer, ofte på vegne af en by eller en egn, der ønskede at mindes sine mange døde.⁸⁸ Som eksempel herpå nævner han netop de mange monumenter rejst af organisationen *Le Souvenir Français*.⁸⁹ Denne karakteristik er imidlertid ikke helt dækkende, når det drejer sig om de dansk-franske erindringssteder. Tætte personlige forbindelser og netværk var opbygget i løbet af det humanitære hjælpearbejde under krigen og forstærkedes efterfølgende i kampen for Slesvigs tilbagevenden til Danmark. De ledende kræfter kendte således hinanden. Fotografier og breve vidner om, at mange kendte hinanden rigtig godt. Det var ikke kun drømmen om Slesvigs tilbagevenden til Danmark, som forenede dem. Deres erindringspolitiske indsats indgik i et langt større projekt, båret af humanitære, militære og ikke mindst nationalkonservative og antiparlamentariske interesser.

Under teksten har ligget begrebet civil religion, med vægt på begge ord. Det var civilt – i betydningen at tage (med)borgerligt ansvar – det var religiøst, ikke

88 Winter 1999, s. 41.

89 Winter 1996, s. 86–89.

kun fordi kirken – den katolske såvel som den danske statskirke - indgik i ceremonier og begravelser, men også fordi et historiens vingesus og et ekko tilbage til nederlaget i 1864 forlenede både de faldne franske – og danske (sønderjyske) soldater med en heltestatus, de måske ellers ikke havde fået.

Illustrationer

I den trykte version af artiklen har det kun været muligt at medtage 10 ud af 30 illustrationer. I den elektroniske version www.tidsskriftetkulturstudier.dk vil det være muligt at se dem alle.

Tak

Forfatteren vil gerne takke Landsarkivet for Sønderjylland og de lokalhistoriske arkiver i Løgumkloster, Haderslev, Viborg og Helsingør samt Medicinsk Museion for god bistand. Desuden har jeg sat stor pris på den viden, indsigt og engagement, jeg har mødt, fra Inge Adriansen, Benedikte Ehlers Olesen, Stine Helweg, Hans Schultz Hansen og Inger Sørensen. Endeligt takkes Le Souvenir Français for dækning af udgifterne til en studierejse til Nordfrankrig i 2004.

Referencer

Utrykte kilder

Rigsarkivet:

Statens Krigsfangelejre, Den danske Regerings Komite til Forplejning af syge Krigsfanger og Fangelejrenes Centralkontor: Scrapbøger.

Statens Krigsfangelejre, Horserødlejren, Kommandanten: Fortrolig korrespondance.

Louw, Alfred Charles, 1914-1918: Foreningen Sønderjydske Soldatergrave.

Else Margrethe Kampmann ca. 1885-1979: korrespondance med franske (og belgiske og engelske) krigsfanger, 1916-1920.

Paris, diplomatisk repræsentation 1907-1935, gruppeordnede sager (aflev. 1939): journalsag 40 B 2 – 41 F 38, læg Professor V. Christiansen og Edvard Ehlers.

Garnisonsbiblioteket:

Le Souvenir Français arkiv.

Landsarkivet for Sønderjylland:

Den Sønderjydske Fonds arkiv.

Medicinsk Museion:

Kirurg Ingvard Gerhard Frederik Svindt (1878-1958): dagbog for tiden på L'hôpital danois i Paris 1916-1917.

Litteraturhenvisninger

- Adriansen, Inge 1974: "Krigsfanger som fremmedarbejdere. Assimilationsprocessen i Nordslesvig, 1914-19". *Folk og Kultur*, s. 76-89.
- Adriansen, Inge 1992: "Løgumkloster en sørgelig klang i franske øren". *Løgumkloster krigsfangelejr og gravlund*. *Løgumkloster-studier* 5, s. 162-183.
- Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen (red.) 2006: *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*. Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Adriansen, Inge 2010: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Museum Tusculanums Forlag.
- Andersen, A. 1990: *Hvorledes blev disse fremmede soldater begravet her?* København, Københavns Begravelsesvæsen.
- Andersen, A. 1998: *Forhandlingsprotokol for Le Souvenir Français. Section Danmark. Oprettet 24. januar 1924 og "Komiteen for Vedligeholdelsen af franske Krigergrave i Danmark"* Oprettet i København 28/2 1921 (stencil, upubliceret).
- Anonym 1923: "Krigergrave". *Architecten* (1), s. 1-7.
- Bach, André 2010: "La mort en 1914-1918". *Revue historique des armées*, no. 259, 2010, p. 23-32.
- Bak, Lars H. 2008: "Komiteen for erhvervelse af Dybbøl Skanser, 1922-1924". *Sønderjyske årbøger*, s. 53-102.
- Becker, A., u.å.: *Les Monument aux Morts. Mémoire de la Grande Guerre*. Paris, Éditions Errance.
- Beretning om Monumenterne i Slesvig*, Slesvig 1859.
- Blüdnikow, B. 1988: *Krigsfanger - et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. Verdenskrig*. Odense, Odense Universitetsforlag.
- Boeck, Hector 1940: *Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland*. Slevigs Forlag/Grænseforlaget.
- Brandt, G. N. 1922: "Kirkegaarde og Gravsteder". *Architecten*, s. 69-92.
- Brummer, Carl 1949: *Mennesker, Huse - og Hunde*. København.
- Christensen, Claus Bundgård 2009: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*. Gyldendal.
- Christiansen, N. F. 1990/2004: *Klassesamfundet organiseres. 1900-1925*. Gyldendal og Politikens forlag.
- Duedahl, Poul 2006: *J. C. Christensen. Et politisk menneske*. Gyldendal.
- Fink, Troels 1978: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920*, bd. 1-3. Institut for Grænseregionsforskning.

- Fleury, Daniel 2010: "Plaques, stèles et monuments commémoratifs: L'État et la "mémoire de pierre"". *Revue historique des armées*, no. 259, p. 56-66.
- Futtrup, Birgitte Vestergaard 2006: "De sønderjydske krigsinvalider og hjælpen nordfra" i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*. Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland, s. 269-288.
- Hansen, Frands 1927: "Minder fra Fællesrejsen til Indvielsen af den danske Soldaterkirkegaard i Nordfrankrig". *Vore Kirkegaarde*, bd. 4, s. 37-40 og 49-52.
- Hansen, Mogens, 1916: "Danske Gravmæler fra den nyeste Tid". *Meddelelser fra Selskabet for Dekorativ Kunst*, 1916, s. 139-142, 147-152, og 161-188.
- Ibsen, Astrid, 1927: *Et Blad af Danmarks Barmhjertigheds Bog*. H. Aschehoug og Co., København.
- Hjermind, Jesper 1996: "Hald, Håb og Helse. Om bygningen og den første anvendelse af de røde barakker i Hald". *Fra Viborg Amt*, s. 74-97.
- Le Normand-Romain, Antoinette 1995: *Mémoire de marbre, la sculpture funéraire en France 1804-1914*. Paris, Bibliothèque historique de la Ville de Paris.
- Inglis, Ken 1992: "War Memorials: Ten Questions for Historians". *Guerres Mondiales* (167), s. 5-22.
- Kaarsted, Tage 1973: *Påskekrisen 1920*. Århus, Universitetsforlaget i Århus.
- Knudsen, Lauge Steen 2010: *Den glemte sygdom. Influenzaepidemien eller den spanske syge i Danmark 1918-1919*. Speciale, KU.
- Kragh, Birgitte 2003: "Til jord skal du blive.." *Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt nr. 9, udgivet i samarbejde med Aabenraa Museum.
- Kretzmer, Knud 1960: *Den Sønderjydske Fond, 1918-1960*. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Koop, Bukhard 2007: *Interneret i Danmark under første verdenskrig*. Skilling, DAKA forlaget.
- Laquer, Thomas W. 1994: "Memory and Naming in the Great War" i Gillis, John R. (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, s. 151-167.
- Lidegaard, Bo 2003: *Overleveren 1914-1945. Dansk udenrigspolitik historie 4*. Gyldendal.
- Nora, Pierre 1984: "Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux". *Les Lieux de Mémoire. Tome 1, La République*. Editions Gallimard.
- Nørregård, Martin Bo 2002: "Den danske soldaterkirkegård i Frankrig". *Haderslev byhistoriske arkiv, Årsskrift 2002*, s. 20-31.
- Pau, Béatrix 2010: "La violation des sépultures militaires, 1919-1920". *Revue historique des armées*, no. 259, p. 33-43.
- Pedersen, Kenno 1990: "Krigergravene på Helsingør Kirkegård". *Årbog for Helsingør kommunes museer*. Helsingør Kirkegård og Helsingør Museumsforening.

- Pedersen, Kenno u.å.: "De franske krigergrave på Helsingør kirkegård". *Helsingør-historiske tidsbilleder*. Nordisk forlag for teknik og videnskab.
- Røde Kors (udg.), u.å.: *Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede Lande under og efter Verdenskrigen 1914-1918*.
- Rønne, Bent Vedsted, (red.) 2008: *Historien om Ehlershjemmet*. Udgivet af Ehlershjemmet og Historisk Arkiv for Haderslev kommune.
- Schelde-Møller, E. 1970: *Thorvald Madsen. I Videnskabens og Menneskehedens Tjeneste*. Kbh.
- Sommer, Anne-Louise 2003: *De dødes haver. Den moderne storbykirkegård*. Odense, Syddansk Universitetsforlag.
- Sørensen, Nils Arne 2005: *Den Store Krig. Europæernes første verdenskrig*. Gads forlag.
- Thomsen, P. P., 1975: "Krigsfangelejren ved Løgumkloster". *Sprogforeningens almanak*, s. 89-95.
- Vejlager, Johannes 1939: *Genforeningsmindesmærkernes historie*. Konrad Jørgensen Forlag, Kolding.
- Warring, Anette 2002: "Mindeceremonier og fortidsforvaltning". *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie*. Roskilde Universitetsforlag, s. 217-245.
- Winter, J. 1996: *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Winter, Jay 1999 (ed.): *War and Remembrance in the 20th Century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Warburg, Margit 2004: "Dansk civilreligion i krise og vækst." *Chaos. Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier* 41, s. 89-108.
- Warburg, Margit 2008: "Dannebrog: Waving in and out of Danish Civil Religion". *Nordic Journal of Religion and Society* (2008), 21 (2), s. 165-184.
- Zalewski, B. 1997: "*Den nærsynede barmhjertighed*": *Dansk Røde Kors' rolle i dansk udenrigspolitik 1876-1945, set i forhold til Røde Kors' principper om neutralitet, upartiskhed og uafhængighed*. Ph.d. afhandling, Historisk Institut. Københavns Universitet.
- Warburg, Margit, 2008: Dannebrog: Waving in and out of Danish Civil Religion, *Nordic Journal of Religion and Society* (2008), 21 (2), s. 165-184.
- Zalewski, B., 1997: "*Den nærsynede barmhjertighed*": *Dansk Røde Kors' rolle i dansk udenrigspolitik 1876-1945, set i forhold til Røde Kors' principper om neutralitet, upartiskhed og uafhængighed*. Ph.d. afhandling, Historisk Institut. Københavns Universitet.

Thousands of Wing-Shot Migratory Birds. Soldier Graves and Danish-French Places of Remembrance Approx. 1915-1925

During the months following the end of the First World War in November 1918, some 100,000 prisoners of war passed through Denmark on their way home from the camps on the Eastern Front. Some did not make it all the way, but died from exhaustion and the Spanish flu during their stay in Denmark. The present article deals with the part that these dead soldiers came to play in the formation of a remembrance culture in a country which had not itself taken part in the war. More specifically, it deals with the monuments which a small group of nationally-conservative men and women with ties to the armed forces and the social elite erected between 1919 and 1925 in remembrance of the dead French soldiers. To their minds, France had been the sole serious ally in the struggle for the return of North Schleswig to Denmark. For that reason, they were also behind two monuments in France to commemorate the fallen Danish-minded Schleswigers and the fallen Danes of the French Foreign Legion. Their national-conservative engagement and criticism of the policy of neutrality pursued during the war by the Danish government largely determined the creation and the form of the cemeteries.

Anne Mia Steno er Cand. Scient. Anth. og pt. ansat ved Dansk Folkemindesamling, hvor hun som et led i Folkemindesamlingens fokus på temaet *Tro og magi i hverdagen*, undersøger magisk og rituel praksis blandt moderne hekse i Danmark. Information om heksemiljøets udbredelse samt særlige kendetegn og fællestræk ved hekse i Danmark vil blive fremhævet i løbet af artiklen. Empirisk materiale til udarbejdelsen af denne artikel er indsamlet igennem deltagerobservation på forskellige hekselejre og under ritualer, digital deltagerobservation på internetfora og kvalitative interviews med hekse i en periode på 5 måneder.

PARALLELE VERDENER

– magisk og rituel praksis blandt moderne hekse i Danmark

På en galgebakke i Ravnholt ved Randers hidkalder en asatroheks gudinden Freja, så det næsten skælver i jorden og runger i den lille forsamling. Et stort kohorn med mjød bliver sendt rundt, og der udbringes i anledningen af Samhain, dagen og natten hvor sløret til de dødes verden er gennemsigtigt, skål og hilsner til afdøde slægtninge. De har trukket en cirkel, inden for hvilken de er beskyttede, hvis uventede og onde ånder tiltrækkes, og de har påkaldt de fire verdenshjørner for at samle energi til ritual¹.

Uden for en svensk skovhytte gør tre hekse sig klar til et ritual til fejring af heksesabbatten Mabon. Det er midnat, og månen er fuld. Kulden fra nedfaldne efterårsblade og sort muld trænger op igennem deres bare fødder, mens de iklæder sig syv rituelle smykker, syet sammen med nål og tråd af skovens blomster, grene og bær: fingerringe, armbånd, lændeklæder, kranse og halskæder. I panden har de med sort kohl malet en halvmåne, et symbol på månegudinden. Kinderne blusser, og øjnene skinner forventningsfuldt og spændt. De bevæger sig langsomt igennem syv porte til dødsriget, symboliseret ved små syltetøjsglas med levende lys, og ender på en ritualplads med et stort pentagram, sorte og hvide lys og en cirkel markeret med nedfaldne grene².

1 Baseret på interview med Loke & Freya. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse.

2 Feltdagbogsnoter d. 9.9.2011. Ritualfejring med heksecirklen Månesøstre. Skåne.

Heksen Maja Calendula i skoven for at indsamle urter og bær. (Foto: Anne Mia Steno).

Modsat mange menneskers forestillinger om at hekse hører fortiden til, eksisterer der i Danmark et spirende heksemiljø. Ovenstående empiriske nedslag er eksempler på henholdsvis et ritual forfatteren som deltagende observatør selv har været en del af, og et ritual forfatteren har fået fortalt af praktiserende hekse. De illustrerer på en og samme tid den diversitet, der er at spore i heksemiljøet i Danmark, og nogle af de elementer, der forener hekse: naturens do-

minerende rolle og den magiske praksis. Denne artikel vil bidrage til at afdække, hvad det vil sige at være heks i Danmark i dag, og herunder have et særligt fokus på den magiske praksis blandt disse hekse. Årsagen til at den magiske praksis er valgt som en katalysator er, at den synes at være et af de vigtigste definerende omdrejningspunkter for hekse i forhold til andre lignende grupper og fællesskaber såsom andre naturreligioner og nyreligiøse fællesskaber. Magisk praksis er på en og samme tid et emisk begreb og et analytisk greb. Hekse taler om og forholder sig til magisk praksis og en specifik magisk verden, som muliggør og ændrer. Sammen med den magiske praksis hører i denne kontekst rituel praksis, da mange hekse beskriver ritualet som en indgang og en port til den magiske verden. Derfor vil den rituelle praksis fremstå sammenvævet med den magiske, idet de to ifølge mange hekse hænger uløseligt sammen.

Analytisk ramme

I antropologiske studier af magi er magisk praksis med få undtagelser³ blevet opfattet som noget, der er et symbol på noget andet. Med symbol menes, at magien frem for at blive analyseret som en magisk praksis med en magisk virkning, er blevet analyseret som en usikkerhedshåndtering, og en måde at forstå og rumme ulykker, der indtræffer tilsyneladende ubegribeligt⁴. Antropologen Sir Edward Evan Evans-Pritchard har analyseret magisk praksis blandt Azande som en forklaringsramme med sin egen indre logik og som et værn mod svært begribelige farer udefra⁵. I nyere tid er det blevet analyseret som en selvteknologi og en måde at etablere handlingspotentialer i situationer, hvor intet andet kan stilles op. Magi fungerer i den sammenhæng som en redskabsmetafor, det moderne menneske fylder sin mentale værktøjskasse op med for at skabe en bevidsthed om, at alle uforklarligheder kan tackles og overkommes⁶. Alle disse perspektiver har relevans i hver sin kontekst, men de er i min optik ikke tilstrækkelige i forhold til forståelsen af magisk praksis blandt moderne hekse i Danmark. Det er de ikke, fordi de ikke rummer nuancerne i motivationerne for den magiske praksis og overser kropsligheden i magien. Her skal dog også holdes in mente, at antropologer som Malinowski og Evans-Pritchard har udgangspunkt i helt andre samfund og tider end det empiriske objekt i dette studie, hvorfor de her kort er nævnt som en kontekstuel reference og ikke som genstand for en direkte sammenligning. Formålet med denne artikel er at argumentere for, at det i forståelsen af magisk praksis blandt moderne hekse er nødvendigt at medtage tre dimensioner i den analytiske

3 Ex. Stoller & Olkes 1987; Greenwood 2000

4 Malinowski 1948; Sjørnslev 2010.

5 Evans Pritchard 1976.

6 Steffen & Tjørnhøj Thomsen 2004.

tilgang. For det første er det mit argument, at det indledningsvist er vigtigt at forstå magien på dens egne præmisser. Det betyder i denne sammenhæng at acceptere den præmis, at magi ifølge heksene selv er en faktisk del af deres ontologi og væren-i-verden. Det perspektiv inkluderer at forstå konteksten for den magiske praksis, og det betyder i denne sammenhæng særligt et fokus på de to parallelle verdener – den magiske og den profane verden – som heksene bevæger sig i. For det andet er det nødvendigt at spørge, hvad heksene bruger magien til og for det tredje at undersøge, hvordan magisk praksis er meningsfuld i en større social sammenhæng. Denne artikel vil primært beskæftige sig med den første dimension, som anskues som en forudsætning for de følgende. Jeg vil indlede med at opridse en kontekst for forståelsen af heksemiljøet i Danmark i dag og fremhæve særlige karakteristika ved moderne hekse.

Heksemiljøets udbredelse og organisering

Moderne hekse i Danmark anslås at udgøre cirka 500 mennesker⁷ og er et fænomen, der af forskere på området forventes at vokse støt⁸. Danske hekseinternetfora som: Troldmodehus, Cyprianus, Hedningerne og Cyppen summer af aktivitet, og heksecirkler uploader videoer af ritualer på youtube og deltager i hekseweekends landet over. I USA har Wicca, en religiøs retning inden for hekseverdenen, over 80.000 selvudnævnte tilhængere ifølge en stor undersøgelse fra 1980'erne⁹. Et tal som formentlig er væsentlig højere i dag. I England er der ifølge den amerikanske antropolog Tanja Marie Luhrmann "mange tusinde" praktiserende hekse – et antal Luhrmann i høj grad baserer på registrering af salg af magiske artefakter, bøger, og opslag i spirituelle butikker, hvor hekse søger andre ligesindede¹⁰. Heksemiljøet i Danmark er præget af et oprør mod "Sandheden" i ental og plauderer enstemmigt for den enkeltes ret til at danne sit eget verdensbillede. Netop derfor findes der et utal af forskellige retninger og strømninger inden for heksemiljøet. Blandt de større retninger kan nævnes: asatroheks¹¹, eklektiske hekse¹², urtehekse¹³, og

7 Tallet er forfatterens anslåede bud og baserer sig på registrering af aktivitet på chatrum og internetfora, deltagelse i hedensk sommerlejr og anslåede bud fra praktiserende hekse.

8 Religionssociolog Vivi Bøgelund mfl. i DR2 dokumentar: "Hotte hekse" 2005.

9 Adler i Luhrmann 1989, s. 5.

10 Luhrmann 1989, s. 3-7.

11 Asatroheks, er som navnet antyder hekse, der bekender sig til asatroen.

12 Eklektiske hekse er en emisk betegnelse for hekse, der lader sig inspirere af mange forskellige retninger og traditioner.

13 Urtehekse er en fællesbetegnelse for "køkkenhekse", "naturhekse" og visse "hedenske hekse" og hentyder til hekse, der primært beskæftiger sig med urter og planter i naturen i forbindelse med helbredelse og magisk arbejde.

wiccanske hekse¹⁴. Nogen skelner mellem religiøs overbevisning som eksempelvis asatro og hekseri som magisk praksis. For andre hænger det uløseligt sammen.

Størstedelen af hekse i Danmark praktiserer primært solitært, men flere er også organiseret i cirkler eller covens. En heksecirkel kan, afhængig af hvilken retning medlemmerne tilhører, være mere eller mindre hierarkisk eller løst organiseret. Wicca covens er organiseret omkring en præst eller præstinde. Maskuline og feminine energier er centrale elementer, hvilket understøttes af tilbedelsen af såvel gudinden som guden. Der findes tre grader, som den enkelte heks kan initieres i, og ritualerne ved disse initieringer er hemmelige. Før man initieres i 1. grad er man neophyt, en lærling, og denne status og periode gennemgås, for at både lærlingen og gruppen sikrer sig, at vedkommende virkelig vil være en del af cirklen. Centralt for hele cirkelns arbejde og magiske praksis er loven om "Perfect love and Perfect Trust", hvilket ideelt set betyder at alle i cirklen skal stole fuldstændigt på hinanden og nære ubetinget kærlighed til hinanden. Eklektiske hekse cirkler og andre mere frit organiserede cirkler har typisk to til seks medlemmer og mødes ofte en gang om måneden, hvor de fejrer sabbatterne og hylder årets gang. Det kan være rene kvindecirkler, eller der kan være mandlige medlemmer.

Baggrund

Begrebet heks har mange associationer. I historisk regi er heksen den sociale syndebuk, der blev holdt ansvarlig, når mælken var sur, i nogle tilfælde opsøgt når

14 Wicca blev i den form den eksisterer i dag grundlagt af englænderen Gerald Gardner, der i bøgerne: "Witchcraft Today" (1966 [1954]) og "The Meaning of Witchcraft" (1971 [1959]) beskriver sin egen initiering i New Forest Coven, en urgammel hekserode, eller coven, som en heksecirkel eller gruppe ofte kaldes. Her løftes sløret for nogle af hemmelighederne bag initieringen og de magiske besværgelser og ritualer, som ifølge Gardners har overlevet i hekseroderne fra før-kristen tid. Senere oprettede Gardner sit eget coven, som var inspireret af de ting, han havde lært i New Forest, og han skabte dermed retningen Gardniansk wicca, som sammen med Alexandriansk Wicca i dag er to af de mest indflydelsesrige traditioner. De to omtalte publikationer af Gardner er søgt opbygget som en antropologisk monografi, hvor Gardner som selvudnævnt antropolog går "native" blandt heksene og søger at afdække deres fællesskab, ritualer og motivationer med det formål at dokumentere en svunden og "primitiv kultur" (Gardner 1954, s.18-20). Der hersker tvivl om, hvorvidt det Gardner beskriver, er et udtryk for empiriske observationer eller i højere grad baserer sig på hans egne ideer og tanker. Tesen om den historiske forankring henter ifølge Gardner sin validitet i henvisning til antropologen og egyptologen Margaret Murrays værk: "Witch Cult in Western Europe" (1963 [1921]). Heri forsøger Murray blandt andet igennem en sammenligning af litterære kilder og beretninger fra et hav af forskellige lande og tidsepoker at bevise hekserodernes historiske forankring i det, hun omtaler som "the ancient religion" (Murray 1963, s. 19, 71-76, 161). Murrays tese er i akademisk regi blevet tilbagevist af flere historikere, primært kritiseres Murray for sit valg af data og materiale, som beskyldes for at være yderst selektivt, og hun kritiseres for at flette beviser, der understøtter hendes tese, sammen til en sammenhængende mosaik og udelade alt det, der modbeviser den (Blecourt, Hutton & Fontaine 1999, s. 31-36). Uanset oprindelse og historisk korrekthed har Gardners publikationer og derigennem indirekte Murray, haft stor indflydelse og udgør centrale og vigtige værker i det wiccanske heksemiljø.

Heksen Nanna StoneChild sejder og tager varsling i naturen. (Foto: Karina Øhlenschläger).

helbredet fejlede, og anklaget når ulykker indtraf¹⁵. I eventyr og moderne fiktion er heksen indbegrebet af en gammel krumrygget kone, der lokker børn i fordærv og brygger mistænkelige tinkturer i sorte kedler. I feminismens tegn blev ordet heks et mærkat for den nøgendansende livsnyder, der både tør og vil og er sin egen¹⁶.

På trods af det historiske slægtskab i ordet heks, mener de færreste moderne hekse, at de ting de praktiserer, har en direkte forbindelse til historiske hekse og magikere. For de fleste er der tale om en modernisering og "gendigtning", som en heks udtrykker det. Religionssociologen Rene Dybdahl Pedersen har kaldt moderne hekse og nyhedninge for en polyteistisk nutidsreligiøsitet, der "revitaliserer før-kristen europæisk religion såsom keltisk, germansk og norrøn religion og etnisk naturreligion"¹⁷. I forlængelse heraf argumenterer Pedersen for at 1960'ernes opgør med det etablerede samfunds værdier, kapitalisme, materialisme og traditionelle syn på kønsroller, har haft en afgørende betydning for det religiøse område i Danmark og har dannet grobund for en stigende interesse i alternativ spiritualitet, herunder new age og naturreligion¹⁸. Moderne hekse udgør i den sammenhæng en reaktion på – hvis ikke et oprør mod – kristendommens monoteisme, autoriteter og hierarkiske organisering. De udgør et fællesskab, hvor

15 Henningsen 1984, s. 118–119.

16 Se f.eks. Brøgger 1976.

17 Pedersen 2005, s. 133.

18 Pedersen 2005, s. 124–125.

forestillinger om fortidens menneskers værdier og respekt for naturen flourer og udgør et alternativ til samtidens forgængelighed, overfladiskhed og høje tempo. Som en køkkenheks og nyhedning udtrykker det: *"Man [vil] gerne have et tros-sæt, fordi man måske lidt føler sig svigtet af naturvidenskaben. Fordi lige siden oplysningstiden har de haft så rigtig travlt med at afskrive alt, hvad der ikke kan måles og vejes som overtro, men folk vil jo stadig gerne tro. Og så kombineret med at der har været et ungdomsoprør, hvor det gjaldt om at gøre op mod forældre-autoriteterne og opblomstringen af biodynamik og økologi i 70'erne, er det jo meget logisk, at der er nogen, der vælger en religion, der dyrker naturen og helheden. Altså i dagens samfund er status quo jo lig med tilbagegang. Vi skal have vækst, vækst, vækst. Personligt synes jeg, at det er meget problematisk i Biblen at, er det i første Mosebog? Hvor Gud siger til Adam, at mennesket skal herske over jorden og dyrene og planterne. Fordi, ud fra mit synspunkt er det den vestlige verdens store problem, at den har vi taget lidt for bogstaveligt: Vi har tænkt, vi har ret til at hive olie op af jorden og brænde kullet af og forurene med CO₂ i atmosfæren... På den måde kan det at blive heks eller nyhedning ses som en modreaktion. Ikke fordi vi alle sammen vil bo i selvbyggede jordhuler eller alle sammen være som bonderøven på dr2, men bare det at have respekt for naturen som man også har set nogle naturfolk have, i stedet for at have den der, Vi har bare ret til at gå ud og tage ting"*¹⁹.

Centrale temaer i ovenstående citat er respekt for naturen, et ønske om at vende tilbage til en svunden livsform med fokus på samvær og behovet for at tro i en tid, hvor videnskaben og rationaliteten ikke slår til, i forhold til at forstå hvorfor verden er, som den er. Netop sidstnævnte perspektiv er et eksempel på en tendens, som den amerikanske sociolog Richard Jenkins og den danske antropolog Inger Sjørnslev har fremhævet; at den moderne verden frem for at tage afstand til magisk tænkning i stigende grad "fortrylles", fordi mennesker på trods af den teknologiske og rationelle udvikling fortsat ikke kan finde svar på, hvorfor det går dem, som det gør²⁰. Rene Dybdahl Pedersens pointe om, at nyhedninge og hekse revitaliserer etnisk naturreligion, er tydelig i citatet, og etniske naturfolk bliver i denne kontekst synonyme med værdier som natur, balance og ro.

Flere steder er nutidens religiøse og spirituelle landskab blevet omtalt som et "eksistentielt supermarked", hvor det moderne menneske shopper rundt og sammensætter sin egen religion og livsfilosofi efter behov og behag²¹. Et hurtigt blik på moderne heksekultur og miljø kan måske understøtte denne tanke, da moderne hekse netop synes at være karakteriserede ved at enhver skaber sit eget verdensbillede og den enkelte opfordres til at gøre, hvad der "føles rigtigt". Men

19 Withy, 27 år, historiestuderende. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse

20 Jenkins 2000; Sjørnslev 2010, s. 13.

21 Pedersen 2005, s. 227.

det er i den sammenhæng vigtigt at bemærke, at mens religion for langt de fleste mennesker i Danmark i ligeså høj grad er et spørgsmål om tradition som om tro - herunder forstået at er man født kristen, så er der stor sandsynlighed for, at man vedbliver at være kristen – så er de fleste hekse og nyhedninge meget aktive og velfunderede omkring deres trosretning og livsstil. Mange hekse har en bred viden om andre religioner og trosretninger og baserer deres heksetro eller livsstil, som nogle hekse definerer det, på den viden. Det vil sige, at det at være heks er et aktivt valg og en identitet, som måske ikke står i entydig modsætning til den laissez faire mentalitet, der er forbundet med at shoppe rundt, men i hvert fald ikke nødvendigvis er lig med den. At være heks er en måde at forholde sig til verden på, og om end den synes bredt defineret med sit inkluderende fokus over for mange forskellige retninger og fortolkninger, så rummer en identitet som heks en kosmologi og overbevisning, som har en indre kerne og symbolik og er sammenlignelig med andre trosfællesskaber²².

Hvert år afholdes der i Danmark en tre dage lang messe kaldet ”Mystikkens Univers”, som har over 2500 besøgende pr. dag. På messen er der healere, clairvoyante, håndlæsere, krystalboder, foredrag om skytsengle, kristne frikirker og hekse. Her har jeg på egen krop erfaret, hvordan begrebet heks fortsat er en omdiskuteret og endda frygtet størrelse. I flere af de stande, hvor jeg berettede om mit forskningsprojekt: moderne hekse, blev jeg mødt af spontan bøn, bange ansigter og vilde øjne. Flere bad mig således om at søge råd hos Gud, inden jeg fortsatte mit studie, og forklarede hvordan de så sorte, onde ånder smygte sig rundt om mig, for at afholde mig fra at se Helligånden og lyset. Det er her ikke mit ærinde at beskrive disse gruppers frygt og motivation herfor, men blot at pointere, at hekse udgør en gruppe, der både vækker interesse og radikal skepsis. At være heks kan således ikke afskrives alene som et udslag af det moderne menneskes selvrealiseringsproces – der er mere på spil og det at være heks, udgør en position og en rolle i samfundet, som latterliggøres af nogle og frygtes af andre.

Men hvad er egentlig en heks?

Kendetegn ved den moderne heks

Moderne hekse er en svær kategori at identificere og afgrænse efter gængse standarder, men følgende beskrivelse er efter min overbevisning dækkende for langt de fleste: I nyere tid er en heks en, der læser tegn i naturen og sine omgivelser,

²² Pedersen 2005, s. 19.

Runesæt og energistav ligger til opladning i månelys. (Foto: Helle Christensen).

og for hvem naturen er besjælet og magisk og beboet af naturvæsner, kraftdyr²³ og ånder. Det er en kvinde eller mand, der tror på, at ved at forstå ens inderste selv, opnår man ikke kun viden om sig selv og omverdenen, men også kraften til at kontrollere og manipulere den²⁴. Aldersmæssigt er det ikke muligt at kategorisere en "typisk moderne, dansk heks" som ung eller gammel eller midt imellem, og de kan være beskæftiget inden for så forskellige erhverv og brancher som: tømrer, sygeplejerske, konsulent, historiker, kontorassistent, nummerolog og gartner. En afgørende forskel på fortidens hekse og moderne hekse er, at mens hekse i 1600 tallet blev udnævnt af andre, så udnævner moderne hekse i dag sig selv. Det at være heks er således ikke længere forbundet med beskyldninger og anklager, men er ensbetydende med et individuelt tilvalg i form af en livsstil og i nogle tilfælde en religion. Der er ikke nogen skabelon for, hvad det vil sige at være heks, og de regler og normer som man ofte møder i ældre magi er ikke en præmis i moderne magisk praksis. Det er i stedet den enkelte heks' egen fantasi, kreativitet og sindsstemning, der er afgørende for, hvordan et ritual udføres, eller

23 De fleste hekse har et kraftdyr. Et kraftdyr er et dyr, der tilhører underverdenen, men som også kan følge heksen i den "profane verden" og give hjælp og vejledning. Kraftdyret kan symbolisere noget man som menneske mangler, eller det kan symbolisere noget man selv er meget. Nogle har ét kraftdyr og andre har flere. Det er typisk meget stærke og kraftfulde dyr som bjørne, løver og ørne, men det kan også være eksempelvis kaniner og guldsmede. De fleste hekse kommer i kontakt med deres kraftdyr igennem trommeregjer, som er en form for guidet meditation.

24 Luhrmann 1989, s. 150.

Et eksempel på et husalter hos hekseparret Loke & Freya Trolldavn. (Foto: Anne Mia Steno).

en besværgelse fremsiges²⁵. Som jeg senere vil diskutere, er der visse regler og bestemte elementer, der går igen, men magien henter ofte inspiration fra forskellige steder og endda forskellige gudeverdener. Man kan således godt påkalde den indiske gudinde Kali og samtidig bære en Thors hammer om halsen. Personlige oplevelser og indtryk er blandet sammen til et farverigt potpourri, der giver mening for den enkelte²⁶.

Hekse er mennesker, der følger naturens og månens cyklus og ærer, respekterer og bruger naturen i forbindelse med magiske formål. Fordi naturen i sig selv anses som et helligt og besjælet sted, har moderne hekse i Danmark ingen templer eller huse, de går ind i for at lave ritualer eller tilkalde bestemte guder. Ritualer kan i stedet foregå ved en mose, en lysning i skoven med store sten beklædt i mos, eller ved en galgebakke som beskrevet i det indledende empiriske uddrag. Der trækkes ofte en cirkel i naturen, således at der skabes et rum i rummet, indenfor hvilket de fire elementer: vand, ild, jord og luft påkaldes, og hvor det er muligt at tiltrække og bøje energier med et specielt formål for øje. Cirklen danner rammen for ritualet og den energi, der samles, men den menes samtidig at beskytte mod

25 Alver 2005, s. 41.

26 Den sociale anerkendelse fra andre hekse, som er nødvendig for at indgå i heksecirkler, vil ikke blive diskuteret yderligere her, men er relevant i forhold til forståelsen af de dynamikker, der gør sig gældende i forhold til inklusion og eksklusion i cirkler og grupper i heksemiljøet.

uønskede, udefrakommende negative energier. Som en eklektisk, wiccansk heks formulerer det: *"Jeg laver sådan en beskyttelsesring, boble, omkring mig. Jeg laver det altid sådan, at god energi godt kan komme ind, men ikke negativ, det vil blive bouncet tilbage, for at det ikke skal komme ind og blande sig"*²⁷.

De fleste hekse har et lille alter derhjemme, foran hvilket ritualer og magisk arbejde også kan foregå. Altrene er meget individuelt dekorerede, men rummer ofte såkaldte elementpåkaldere, som kan være et stearinlys for ild, et sølvbæger med vand for vandelementet, et pentagram for jord og røgelse for luft. Der er også ofte bestemte sten eller krystaller som ligger til "opladning" på altret, og der kan være gude- og gudindefigurer. Wiccansk inspirerede hekse har ofte en athame, det vil sige en rituel kniv som blandt andet bruges til at trække cirklen, og en wand, som er en form for tryllestav. Følgende citat illustrerer, hvordan et personligt ritual foran et hjemmealter kan foregå: *"Jeg foretrækker at have mit alter foran mig. Der har jeg et lys for de fire elementer og et for guden og for gudinden, og så påkalder jeg dem, og så har jeg selvfølgelig kastet min cirkel. [Så siger jeg for eksempel:] 'Østens lette sylfider jeg beder jer komme ind og deltage i dette ritual, lad den trefoldige lov ske' (...) Man er nødt til at rejse noget energi for at kunne overføre noget. Jeg har det bedst med at sidde og så tappe ind i den der store, universelle energi, og så har jeg en speciel sang, som jeg bruger, det er en meditationssang med en trommerytme, og der stiger trommerne. Jeg kan mærke et felt, en hvirvelstrøm af energi som snurrer op omkring mig, og på et tidspunkt er der så meget (...) Når jeg først har gjort det [samlet energi] fremsætter jeg formålet med ritualet, det virker oftest bedst, hvis man siger: 'Ved det her ritual vil jeg indvie denne amulet eller tilbede fuldmånen'. Dels så bliver man selv klar over ens formål, og det gør ens små hjælpere, nymfer også, så de ikke laver noget modeffektivt"*²⁸.

Troen på eksistensen af energi i alting er gennemgående i ovenstående beskrivelse. Ritualet og magiens virkning bygger på en overbevisning om, at alting er opbygget af energier, og at der eksisterer skjulte relationer mellem disse energier, som kan påvirkes og bøjes. Terra fortæller, hvordan hun "tapper" ind i en universel energi og samtidig selv rejser energi. I den sammenhæng er energi altså både noget, man skaber og noget, som allerede er. Energien omformes til magi, idet den anvendes til at opnå bestemte virkninger. Flere hekse har således fremhævet, hvordan det er handlingspotentialer i magien, der adskiller den magiske energi, fra energi som er til stede ved eksempelvis et asatrot blot, hvor energien også hidkaldes, men ikke bøjes og anvendes med et specifikt formål for øje. Det specifikke formål i det ritual, Terra beskriver ovenfor, er at indvie en amulet. Det

27 Terra, 24 år, historiestuderende. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse.

28 Terra, 24 år, historiestuderende. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse.

kan for eksempel være, fordi hun skal til eksamen og gerne vil have en amulet med sig, som igennem det magiske arbejde i ritualer er blevet "ladet op" med bestemte egenskaber og styrker. Terra refererer i citatet til "den trefoldige lov", som synes at være en gennemgående læresætning blandt hekse. Den trefoldige lov indebærer, at alt hvad man gør, herunder specifikt magisk arbejde, kommer trefoldigt igen. Det vil sige, at hvis man forsøger at skade andre, så vil energierne på grund af den trefoldige lov ramme en selv og denne gang med tredobbelt styrke. Den trefoldige lov fungerer således i praksis som en moralsk og karmisk lov, der forsøger at mane til besindighed og overvejelse af de langsigtede konsekvenser for de handlinger, man foretager sig. Indholdet i læresætningen ligger umiddelbart ikke langt fra kristne bud som: "Elsk din næste, som du elsker dig selv" og "Vær mod din næste, som du ønsker, han skal være mod dig" - men som en asatroheks forklarede, så er der stor forskel, idet det langt fra er alle, der respekterer og elsker sig selv i dagens samfund, hvorfor de læresætninger ifølge hende ikke er aktuelle. Mens ovennævnte bud fra 3. Mosebog baserer sig på kærlighed og et selvelskende menneskesyn, bygger de læresætninger, der går igen i danske heksemiljøer på, at man vil undgå at skade og forulempe andre og sig selv. Hekse deler ikke samme holdning til, hvad der er rigtigt, og derfor har de ikke læresætninger for, hvordan man skal gøre. Men de deler holdning til, hvad man ikke skal gøre, og at undgå at skade andre og sig selv er således et moralsk imperativ, som der er bred enighed om.

Jeg har nu i korte træk beskrevet centrale elementer ved det at være heks og vil, som beskrevet i indledningen, fortsætte ved at beskrive, hvordan heksenes magiske praksis kan forstås som et emisk begreb. Det vil jeg gøre ved at tage udgangspunkt i et ritual – fejring af heksesabbatten Mabon – som en case i forhold til at analysere, hvordan den magiske praksis bliver tydelig i en rituel sammenhæng og er meningsfuld for heksene. Følgende empiriske afsnit er et uddrag fra mine feltdagbogsnoter, da jeg i en weekend fulgte heksecirklen Månesøstrenes fejring af Mabon. Jeg har igennem indsamlingen været positioneret som en udenforstående forsker, der igennem tid og samvær opbyggede en tillid, der betød, at jeg fik adgang til deres magiske verden og ritualer under den forudsætning, at jeg deltog i ritualerne og det øvrige samvær på lige fod med dem. På lige fod henviser her til at bære samme beklædning og deltage i dans og sang.

Parallele verdener

Det er en blæsende eftermiddag, og vi er netop kommet tilbage til den røde træhytte efter en lang gåtur i skoven. Månesøstre har samlet blade, grene og bær i lilla, røde og grønne nuancer. Resten af dagen syr de med nål og tråd forskellige smykker af de indsamlede bær og grene. De laver fingerringe, halskæder, kranse

Markering af de syv porte til dødsriget i forbindelse med Mabonfejring. (Foto: Anne Mia Steno).

til hovedet, lændesnøre, ankelkæder og armbånd. Syv forskellige slags smykker hver. Hexe Hedenlil fortæller, at de vil ikklæde sig smykkerne og ofre et smykke ved hver af de syv porte ned til dødsriget, som symbolsk er optegnet på ritualpladsen med døde grene: "Naturen er også på vej ned i det, vi kalder dødsriget. Til en hvileperiode. Man trænger også til hvile nu, man går ind i sig selv, ro, ned i sit ... det lyder voldsomt, når man siger dødsriget, men sandheden er jo, at vi lever og vi dør, vi lever og vi dør, vi lever og vi dør. Og det samme gør naturen også på en måde, og det er en hvileperiode, man har brug for. Det tror vi, alle mennesker har brug for, og derfor er det et rigtigt stærkt tidspunkt at lave en udesidning på. Hvor vores ritual også går ud på, at vi følger solen til dødsriget. Lige omkring Mabon eller jævndøgn, får vi kortere timer fra dag til dag, så der er solen på vej ind i dødsriget, og vi følger så med. Og det er en del af det, vores ritual kommer til at handle om: At vi klæder os af mentalt og fysisk for at gå ned i dødsriget sammen med solen og naturen. Naturen går i dvale i vinteren, bladene falder af træerne, der bliver dækket med rimfrost og sne (...). Der kommer en pude ind over, og vores ritual handler om, at den del gør vi også. Så vi i hele vores vinterperiode kan få slappet af med alle de ting, vi ellers tumler med. Så vi kan være klar til foråret, så vi sådan ... vores åndelige og vores mentale flow følger meget naturen, altså den fysiske natur. Hvornår er solen højest på himlen? Hvornår er den lavest? Og hvornår springer det hele ud?". Månesøstrene forklarer, at aftenens ritual er en

kombination af et fuldmåneritual og fejring af hekseabbatten Mabon. Mabon er den sidste sabbat og ligger d.21. september. Her fejres fuldførelsen af høsten, der begyndte ved Lammas. Dag og nat er i balance, og det er et tidspunkt, hvor Guden forbereder sig på at gå til dødsriget. Naturen trækker sig i denne tid stille og roligt tilbage og gør sig klar til vinterens hvile. Det er en tid for balance og refleksion, og en tid til at nyde høsten af årets arbejde. Det er en dag og en nat, som er oplagt at spå på, lige som det er en god tid for magi vedrørende beskyttelse, held og sikkerhed. Og så er det også en tid til at takke guderne for naturens gaver og årets høst. Kalenderen siger godt nok ikke helt d.21. september endnu, det er d.10. september, men Månesøstrene forklarer, at de må tilstræbe at være så tæt på de oprindelige datoer som muligt, men at det ikke altid lykkedes, fordi de jo har andre pligter "i den profane verden" og kun mødes en weekend hver måned, fordi de kommer fra hver deres landsdele i Danmark. Nanna StoneChild forklarer, at de, mens de laver smykkerne, fletter de ting, følelser og erindringer, som de gerne vil af med ind i smykkerne og dermed symbolsk efterlader i dødsriget. Da fuldmånen står højt på himlen, går vi i tavshed op til en lille høj ved skoven, hvor Månesøstrene tidligere på dagen har forberedt en ritualplads. Det er helt mørkt, en sky dækker månen, da vi når frem. Jeg kan mærke små sten, grene og fugtig jord under mine bare fødder. Hexe tænder en samling af urter og planter, som er bundet sammen til en pind. Den afgiver meget røg og bidrager med sin duft og røg til at skabe en mosebrygstemning. Vi har alle sammen en røgelsespind i hånden. Langsomt går vi ned gennem en passage markeret med levende lys, syv i hver side. Vi afklæder os smykkerne, et ved hver af de syv porte, som er symboliseret ved glaskrukker med levende lys, og vi ender nede ved dødsriget med ringen af døde grene med et pentagram i midten og et sort og et hvidt lys. Nanna StoneChild og Maja Calendula spiller på deres trommer, og vi begynder at danse rundt om lysene og pentagrammet, mens vi chanter en melodi om gudens færd til dødsriget og gudindens savn. Efter lidt tid bevæger vi os op mod udgangspunktet på højen igen. Månesøstrene stiller sig på en række, et sted hvor der er udsigt til månen, som fortsat er pakket ind i en sky. De begynder at hyle som ulve op mod månen. Det er en meget inderlig lyd, og målet er at få månen til at vise sig. Vi står sådan et stykke tid, og bagefter tager vi de medbragte kapper på og går tilbage til hytten. Der er en nærmest beruset stemning med boblende latter og frigjort kvindefællesskab²⁹.

Der er mange ting på spil i ovenstående uddrag, men jeg vil fokusere på de forskellige elementer, der er karakteristiske for et ritual, for derigennem at nærme mig den magiske verden. Som Luhrmann og Greenwood har pointeret, skaber hekse og andre magikere en anden tid og et andet rum i deres ritualer³⁰. Adskil-

29 Feltnoter fra deltagelse i ritualweekend med Månesøstrene i Skåne d. 9–11. september 2011.

30 Greenwood 2000, s. 2–3; Luhrmann 1986, s. 140.

lelsen og afgrænsningen til dette andet rum er ikke kun forestillet, men fysisk og konkret i den forstand, at der laves en cirkel, som i eksemplet ovenfor med døde grene, som ritualet foregår indenfor³¹. Derudover er det almen praksis at tage armbåndsure af, efterlade mobiltelefoner og i nogle tilfælde iklæde sig særligt rituelt tøj, som kun bæres ved ritualer, eller at være nøgen. Månesøstrene markerer ritualet som et særligt andet rum igennem nogle af de nævnte måder: Ritualet udføres skyklad, hvilket vil sige, at man er nøgen. Formålet med nøgenheden er at fornemme og sanse naturen mere intenst og at markere indtrædelsen i en anden verden. En verden, hvor det at foretage sig en aktivitet i kollektiv nøgenhed, hverken er forbundet med tabu, seksualitet eller flovhed, men tværtimod er en måde at ophøre med at være et afgrænset subjekt og i stedet være en del af naturen og et spirituelt fællesskab. Som også Luhrmann pointerer, gælder der andre regler inden for sådanne fællesskaber (end mange andre fællesskaber såsom på arbejdspladsen og til familiemiddage), og det er tilladt at være både vild, løssluppen og sårbar – det styrker ligefrem ens position. Afgrænsningen i ritualet ekskluderer den eksterne verden, skriver Luhrmann, og understøtter hemmeligholdelsen som blandt andet foreskriver, at man ikke må fortælle andre udenfor, hvad der sker inden for i cirklen³². Hemmeligholdelse er imidlertid ikke så centralt for Månesøstrene, som optager optakten og forberedelserne til ritualet og laver videoer, som de uploader på youtube til inspiration for andre hekse. Selve ritualet filmes dog ikke, da det er forbeholdt de indviede medlemmer. Selviscenesættelsen i optagelsen peger i retning af den sociale dimension i ritualet og synliggør de relationer, der eksisterer i forhold til andre hekse i miljøet: Månesøstrenes aktiviteter forholder sig til et netværk af relationer og forbindelser i heksemiljøet. I Luhrmanns studie af moderne hekse i England har hun fundet det gennemgående, at heksene har andre navne i cirklen og tilmed har en anden identitet, hvilket ifølge hende yderligere illustrerer, at de lever i to verdener. Inden for denne lukkede og intime verden eksisterer der en reciprosal tillid, hvor der er fokus på, at man giver og tager³³. Månesøstrene har ”heksenavne”, der relaterer sig til deres praksis. Som eksempelvis ”Nanna StoneChild”, der er gruppens jordelement og har en særlig forbindelse til sten. Men disse navne komplementerer deres ”verdslige” navne og udgør ikke en komplet anden identitet. Andre igen tager navn efter deres kraftdyr, som den asatroheks, der kalder sig Monika Lilleulv, fordi hendes kraftdyr er en ulv. Og nogle hekse kalder sig slet og ret deres verdslige navn i alle sammenhænge. Markeringen af, at hekse træder ind i en anden verden i ritualet, skal derfor snarere forstås igennem den rolle, de påtager sig, end hvad de kalder sig. Ved de fleste ritualer er påkaldelsen af elementerne og de fire verdenshjørner

31 Cirklen kan dog i nogle tilfælde, særligt for solitært praktiserende, være imaginær og tegnes i luften.

32 Luhrmann 1986, s. 140.

33 Luhrmann 1986, s. 141–158.

Heksecirklen Månesøstrene laver en elementpåkaldelse inden et ritual påbegyndes. (Foto: Maja Dichmann).

fordelt på heksene i cirklen, og ved dramatiserede ritualspil invokeres de enkelte medlemmer af cirklen i forskellige roller.

Central for analysen af, hvad der foregår i ovenstående ritual, er forståelsen af den bagvedliggende kosmologi: ideen om den anden verden³⁴. Der eksisterer ifølge heksene selv to parallelle verdener: den profane og den magiske, og heksene manøvrerer og bevæger sig konstant imellem de to. Som den britiske antropolog Edmund Leach pointerer, er den profane verden beboet af dødelige mennesker, der lever i en tid, hvor hændelser sker lineært, og hvor uheld kan indtræffe. Den anden verden derimod er beboet af udødelige, kraftfulde væsner, som eksisterer i fortid, nutid og fremtid, og som besidder styrken og kraften til at overkomme enhver udfordring. Formålet med et ritual er således at etablere en forbindelse til den anden verden, hvorigennem disse væsners eller energiers kraft kan gøres tilgængelig for mennesker³⁵. Igennem et ritual, der foregår i en anden tid og et andet rum, kan den anden verden spejles, og de regler der gælder der, kan overføres til denne verden. I det perspektiv bliver det meningsfuldt at flette smykker med eksempelvis bekymringer og stress og efterlade dem i skoven langs en lysning. Det er meningsfuldt, fordi lysningen ikke bare er et hvilket som helst sted, men en spejling af porten ned til dødsriget. Meningsfuldt for heksen, fordi ellers svært begribelige følelser og tanker gøres konkrete og tilstedeværende i en fysisk genstand – et smykke lavet af blade og grene – og der markeres en afstand til disse følelser, ved at de efterlades i den anden verden. Luhrmann går, som tidligere nævnt, videre end det og konkluderer, at ritualer fungerer som terapi i den forstand, at den enkelte identificerer sig, eksempelvis med en Gud eller Gudindes sorg: Hvis Gudinden gennemgår en forandring efter sorgen, er det lettere at forestille sig, argumenterer Luhrmann, at man selv vil gennemgå en forandring. På den måde har man mulighed for at konfrontere sine følelser igennem andre og igennem et fysisk ritual, hvor man handler på det. Samtidig eksternaliseres

34 Greenwood 2000.

35 Leach 1976, s. 81–82.

problemet således, at det er lettere udefra at beskue og diskutere problemet³⁶. Luhrmanns ide med det terapeutiske element i ritualet er interessant, særligt eksternaliseringen i ritualet, men det er mit argument, at konteksten for ritualet i Luhrmanns optik for hurtigt afskrives som et symbol for terapi, frem for at der fastholdes et fokus på, hvordan magien er meningsfuld i sin egen ramme. I den sammenhæng er det vigtigt at pointere, at det her hverken er mit formål at retfærdiggøre eller affærdige eksistensen af magi, men at beskrive den kontekst, hvormed magisk praksis bliver meningsfuld for den enkelte.

De to klassiske ritual antropologer Emilie Durkheim og Alfred Radcliff-Brown har argumenteret for, at ritualer styrker kollektivet og den sociale integration, mens Victor Turner har advokeret for, at ritualer på en og samme tid kan være kollektive og rumme private og ubevidste betydninger³⁷. Mens Turner byggede sine teorier på studier af Ndembu stammen i Zambia, var hovedformålet for Durkheim og Radcliff-Brown at grundlægge en generel strukturfunktionalistisk tilgang, og de argumenterede for nødvendigheden af at forstå samfundet igennem strukturelle mekanismer på tværs. Det har derfor næppe været hverken Turners, Durkheims eller Radcliff-Browns formål at teoretisere om hekse i en dansk kontekst, men ikke desto mindre er det muligt at drage paralleller mellem deres teoriapparat og moderne hekse i Danmark: Ritualer som Mabonfejring hos Månesøstrene integrerer og styrker ikke et stort kollektivt fællesskab udadtil, men det styrker sammenholdet og fællesskabet indadtil. Man bekræfter et fællesskab, et søsterbånd, som de omtaler det, og en fortrolighed til hinanden. Der er mange symboler på spil i ovenstående ritual, og i tråd med Turners pointe om symbolers multivokalitet kan disse symboler have flere forskellige betydninger³⁸. Røgen og disen fra de tykke røgelsespinde kan både repræsentere sløret mellem to verdener, som i ritualet åbnes for hinanden. Det kan symbolisere "den anden verden" eller slet og ret skabe en "rigtig stemning", som en af heksene forklarede. Det sorte og hvide lys i midten af cirklen kan være et symbol på Guden og Gudinden, det feminine og maskuline, men det kan også være et mere generelt symbol for balance mellem godt og ondt, og nat og dag. De syv smykker som Månesøstrene har lavet, har hver især deres egen personlige betydning, og to forholdsvis ens hovedkranser kan derfor symbolisere to forskellige følelser som: at være dårlig til at sige fra og det at have stress. Ritualfejringen hos Månesøstrene rummer således både et element af kollektivt at styrke cirklen og tilliden indadtil og et element af personlige ønsker og symboler.

De amerikanske antropologer Roger Keesing og Andrew Strathern har argumenteret for, at religion først og fremmest *forklarer, validerer og styrker*³⁹. Den forklarer i den forstand, at den giver svar på essentielle spørgsmål, som hvorfor

36 Luhrmann 1986, s. 156.

37 I: Keesing & Strathern 1998. s. 319; Grimes 1990, s. 143–145.

38 Turner 1966, s. 52.

39 Keesing & Strathern 1998, s. 304–305.

det går os, som det gør, og den validerer, idet den rummer en form for kontrollerende universel magt, der opretholder moralsk orden og giver derigennem ellers uforståelige hændelser mening. Endeligt styrker religion i det enkelte menneske en følelse af håb og sikkerhed for, at kriser og sygdom sker af en bestemt årsag. Det er langt fra alle hekse, der kalder det at være heks for en religion, men de tre egenskaber ved religion, nemlig at den forklarer, validerer og styrker, er relevant i forhold til forståelsen af, hvad der er på spil i et ritual som ovenfor. Som Hexe forklarer i uddraget, er naturens gang det, at bladene falder af, og alting går i vinterdvale, en måde at forstå livets gang. Mennesker har brug for hvileperioder og forklaringen på, hvorfor man nogle gange er træt og trænger til at slappe af og ”koble fra”, hentes i naturen. I den kontekst er det ikke uforståeligt eller mærkeligt at være træt og uden energi, men netop en naturlig ting. Det er en del af en cyklus, som vender igen. Fællesskabet til naturen styrker heksene i, at alting sker af en årsag, og at ting ”tager den tid de tager”.

Magi – bevægelser på tværs

I det ovenstående har jeg med udgangspunkt i en case med et ritual forsøgt at skabe en ramme for forståelsen af, hvordan magisk praksis er meningsfuld ifølge heksene selv. Det billede, der tegner sig er, at magi er det at kunne manipulere eller ”bøje” energier med det formål at ændre og påvirke virkeligheden. Det er med andre ord kunsten at forårsage forandringer i overensstemmelse med sin egen vilje. Grundpræmissen er, som Luhrmann skriver, at: *”Mind can affect matter, according to desired ends”*⁴⁰. I den sammenhæng fremhæver mange hekse tidsligheden i magien som særlig vigtig: De forklarer, at deres magiske arbejde strækker sig langt ud over selve ritualet, og at opnåelsen af det magiske ønske kræver en stærk vilje både før, under og langt tid efter selve ritualet. Magisk arbejde hviler altså på antagelsen, at tanken kan påvirke handling og derudover på, at alting består af energi, som har skjulte interne relationer, som kan påvirkes. Som en asatroheks bemærker: *”Jeg tror, alt består af energier: Vi består også selv af forskellige sammensætninger af energier. Man kan sammenligne det med, at alt er opbygget af forskellige atomer, som er sat sammen i forskellige kemiske konstruktioner, og alt det er energi og de er jo over det hele. Sten er opbygget af det, luften er opbygget af det”*⁴¹.

Den opfattelse, at alting består af energi, og at disse energier kan handle på og interagere med hinanden på afstand, kan forstås med antropologen Sir James Frazers begreb: sympatisk magi, som rummer det relationelle (deraf navnet sym-

40 Luhrmann 1986, s. 132,139.

41 Lilleulv, 34 år, sygeplejerskestuderende. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse.

patisk) element i magien og er en fællesbetegnelse for det, han kalder lighedsmagi og berøringsmagi. Lighedsmagi eller homøopatisk magi, som han også kalder det, er en betegnelse for magi, som virker igennem noget, der ligner det, det skal virke på. Et eksempel herpå er at lave en dukke, der ligner en person, man gerne vil påvirke. Berøringsmagi eller kontagiøs magi, som det også kaldes, virker ved, at man anvender ting i det magiske arbejde, som har været i berøring med eksempelvis en person, man gerne vil påvirke. Det kan eksempelvis være et stykke tøj eller en hårlok. Begge disse former for magi bygger på en antagelse om, at ting, vi omgiver os med, eller rettere energierne i ting, har en skjult relation og kan påvirke hinanden, og det kalder Frazer for sympatisk magi⁴².

Frazer var en evolutionistisk skrivebordsantropolog, som byggede sine antagelser på litterære kilder indsamlet fra hele verden. Et af hans hovedargumenter var, at menneskets mentale og kulturelle tilstand udvikler sig evolutionært over tre stadier: fra magi til religion til videnskab og, at magi således er en fejlagtig praksis, som kun bedrives af tilbagestående og naive, primitive folk. Lighedsmagien begår den fejl, skriver han, at formode at ting, der ligner hinanden, er de samme. Berøringsmagien begår den fejllantagelse at tro, at ting der har været i kontakt med hinanden, altid vil være i kontakt med hinanden⁴³. Selvom Frazer kan kritiseres for sit ensidige og unuancerede projekt med at indskrive magisk praksis i en evolutionistisk udvikling, er hans beskrivelser af de forskellige magiformer fortsat aktuel. Ideen om, at alting kan påvirke hinanden, er central i mange hekse kosmologiske opfattelse, og lighedsmagi såvel som berøringsmagi, der praktiseres den dag i dag i Danmark. Modsat Frazers eksempler har de færreste moderne hekse i Danmark ondsksfulde hensigter med den magi, de foretager. Den energi, der omtales i citatet ovenfor, er i sig selv hverken god eller ond, men neutral – den er. At omtale magi som enten sort eller hvid er derfor ikke meningsfuldt for de fleste hekse: energien i sig selv er bare, det er hekseens hensigt og formål med at manipulere energierne, der kan have en skadelig eller gavnlig effekt. Som en asatroheks forklarer: *"Jeg arbejder ikke i det her lysunivers, hvor man siger, der er lys magi og mørk magi, god og ond, det arbejder jeg ikke i. Jeg tænker i gråzoner. Så snart du manipulerer med noget, så vil du, uanset hvordan du gør det, så vil det ikke kun have effekt på dig selv, det vil også have effekt på din omverden på en eller anden måde"*⁴⁴. Magisk arbejde foregår i en gråzone, siger Lilleulv, og den forklaring dækker mange udtalelser fra andre hekse. Netop på grund af denne gråzone fremhæver samtlige hekse, jeg har talt med, at det er yderst vigtigt, at man formulerer sit formål meget præcist og nuanceret. Den magiske "metode" er således, at man bringer sig selv i en særlig form for bevidst-

42 Frazer 1993 [1922], s. 10–14.

43 Frazer 1993 [1922], s. 12.

44 Lilleulv, 34 år, sygeplejerskestuderende. Interview forefindes i Dansk Folkemindesamlings håndskriftsarkiv: DFS 2012/003 Moderne Hekse.

hedstilstand, igennem forskellige virkemidler som eksempelvis monoton sang, dans, ikklædning af bestemt tøj, sætter en fysisk og psykisk cirkel om det, der foregår ved fysisk at markere en cirkel og ved psykisk at skærpe bevidstheden og formulere en præcis vilje, som også efter ritualet skal fastholdes.

Magiens bagvedliggende kosmologiske opfattelse baserer sig på, at virkeligheden udgøres af forskellige energifelter, der tilsammen udgør en stor helhed. I den forbindelse har også ting og artefakter som amuletter, athames⁴⁵, wands⁴⁶ og elementpåkaldere en energi eller kan "lades" med energi ved at ligge på et alter i fuldmåne eller ved, at heksen overfører energi fra sig selv til tingen, jævnfør berøringsmagi.

Konklusion – hekse i dag og deres magiske praksis

Eksempler på magisk praksis er i det ovenstående blevet analyseret i sin egen ret, det vil sige som noget, der ifølge heksene selv eksisterer som en faktisk størrelse, og den er blevet sat i en kontekstuel ramme. Det perspektiv skulle gerne have sikret, at læseren har erhvervet en forståelse for, hvordan magi kan være meningsfuld i sig selv, og hvordan magien også eksisterer som en kropslighed: en prikken og sitren i kroppen. Som en dybtfølt urkraft, en hvirvelstrøm og elementernes møde med kroppen.

På et praktisk niveau, kan det ikke fornægtes, at magi, som blandt andre Malinowski pointerer, ofte anvendes i tilfælde af utryghed og uroligheder for fremtiden. Det er, når usikkerheden er størst, at mennesker tyr til magi, skriver Malinowski⁴⁷, og det perspektiv er relevant i forhold til forståelsen af moderne hekkes magiske praksis i konkrete situationer såsom "Klarer jeg denne jobsamtale?" eller "Er jeg alvorligt syg? Men mens Malinowski primært ser magi som en modreaktion, så er magisk praksis blandt moderne hekse ofte initieret ud fra et individuelt ønske eller spontant opstået behov. Hekse bruger ikke nødvendigvis magi som en reaktion på deres omgivelser, men snarere som noget, der agerer selv og har sit eget liv og sin egen begrundelse. I den optik er motivationerne for at bruge magi måske snarere at finde frem til (en styrket form af) sig selv, eller at "blive den man er". Flere hekse har således givet udtryk for, hvordan det at være heks er som "at komme hjem", og mange betoner den personlige frihed og muligheden for "at være sig selv" som stærke faktorer i heksemiljøet. Det er derfor mit argument, at motivationerne for at lave magisk arbejde for mange hekse hænger sammen med

45 Rituel kniv som særligt wiccanske hekse anvender

46 En form for tryllestav eller pind som kan udsmykkes med krystaller, snore og andre ting, som har betydning for den enkelte.

47 Malinowski 1948, s. 33–34.

ønsket om at konstruere en virkelighed, hvor man er den, man gerne vil være: Et ønsket jeg under ønskede forudsætninger.

I forlængelse af Malinowskis pointe har antropologerne Vibeke Steffen & Tine Tjørnhøj-Thomsen pointeret, at magi i en moderne sammenhæng fungerer instrumentelt og kan forstås som en særlig form for redskabsmetaforik og usikkerhedshåndtering i verdens omskiftelighed⁴⁸. Det perspektiv er relevant i forhold til, at der igennem magien i hekseverdenen sættes ord på uforklarligheder, og det bliver muligt at ændre og påvirke sin situation. Som månesøstrene der sætter lighedstegn mellem et rituelt smykke og følelsen af at være dårlig til at sige fra. Men magi er langt fra kun relateret til usikkerhed og langt fra altid en forståelig og enkel redskabsmetaforik. Magiske handlinger udreder og ordner ikke kun, de kan også skabe forvirring, kaos og frustration. Det kan gå galt. Flere hekse har således fortalt mig om, hvordan de har oplevet at blive smidt ned af trapper, eller har oplevet tilstedeværelsen af onde ånder omkring sig efter et mislykket ritual.

Antropologen Inger Sjørlev har pointeret, at mennesker har brug for forklaringer på, hvorfor det går dem, som det gør, og i den sammenhæng kan magien tilbyde forklaringsrammer, når de rationelle forklaringer holder op⁴⁹. Det er sandt, at magien og heksefællesskabet giver mening for den enkelte og er en måde at forstå og opfatte verden. Men magien er for moderne hekse mere og andet end en usikkerhedshåndtering og en måde at forstå det uforståelige. Det er en kosmologi, en verden af energi, som kan bøjes og påvirkes. Moderne hekse arbejder med magi er således meget fjernet fra både historiske hekseanklager om djævleryd på koste og populærlitterære beskrivelser af ildkugler, der flyver rundt i luften. Magi er for moderne hekse, som jeg har vist, snarere en samling af energier som gennemstrømmer alting og skaber forbindelser mellem ellers adskilte ting og fænomener. At være heks i dag er noget man udpeger sig selv som, og det opfattes derfor i modsætning til tidligere som et positivt tilvalg frem for et nedsættende og farligt mærkat påsat af omgivelserne. Det at være heks er relateret til en tæt forbindelse med naturen i form af varselstagnung, udesidninger og ritualer, og det giver den enkelte heks en fornemmelse af igennem magisk praksis at kunne påvirke og ændre både sig selv og omverdenen.

Litteraturliste

Alver, Bente Gullveig 2008: *Mellem mennesker og magter. Magi i hekseforfølgelsesnes tid*. Spartacus Forlag. Oslo.

48 Steffen 2010, s. 59; Steffen & Tjørnhøj-Thomsen 2004.

49 Sjørlev 2010, s. 13.

- Blecourt, Willem De, Hutton, Ronald & Fontaine, Jean La 1999: *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe*. Volume 6. The Twentieth Century. The Athlone Press. London.
- Brøgger, Suzanne 1976: "Hvad skal vi med Hexe?". *Brøg 1965/80*. Forlaget Rhodos. København, s.334-336
- Evans-Pritchard, E.E. 1976: *Witchcraft oracles, and magic among the Azande*. Clarendon Paperbacks. Great Britain.
- Frazer, Sir James 1993 [1922]: *The Golden Bough*. Wordsworth Reference. Great Britain.
- Gardner, Gerald B.1966 [1954]: *Witchcraft Today*. Arrow Books. London.
- Gardner, Gerald B.1971 [1959]: *The Meaning of Witchcraft*. The Aquarian Press. London.
- Greenwood, Susan 2000: *Magic, Witchcraft and the Otherworld. An Anthropology*. Berg. Oxford.
- Grimes, Ronald, L. 1990: "Victor Turner's Definition, Theory, and the Sense of Ritual". *Victor Turner and the Construction of Cultural Criticism*. Ashley, Kathleen (red.) Indiana University Press. United States of America, s. 141-147.
- Henningsen, Gustav 1984: *Fra heksejagt til heksekulte. 1484-1984*. Gyldendal. Danmark.
- Jenkins, Richard 2000: "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium". *Max Weber Studies* 1, s.11-32.
- Keesing, Roger & Strathern, Andrew 1998: *Cultural Anthropology. A Contemporary Perspective*. Earl. McPeck. United States.
- Leach, Edmund 1976: *Culture and Communication: The Logic by Which Symbols are Connected*. Cambridge University Press.
- Luhmann, T.M. 1989: *Persuasions of the Witch's Craft. Ritual Magic and Witchcraft in Present-day England*. Basil Blackwell. Oxford.
- Luhmann, T.M. 1986: "The Magic of Secrecy". *Ethos* Vol. 17, nr. 2, Blackwell Publishing, s. 131-165.
- Malinowski, Bronislaw 1948: *Magic, Science and Religion and Other Essays*. A condor book. London.
- Murray, Margaret 1963 [1921]: *The Witch-Cult in Western Europe*. Clarendon Press. Oxford.
- Pedersen, Rene Dybdal 2005: *I lysets tjeneste. Nye religiøse og spirituelle grupper i Danmark*. Forlaget Univers. Danmark.
- Sjørlev, Inger 2010: "På genbesøg i magiske verdener". *Tidsskriftet Antropologi* Nr. 61. Foreningen Stofskifte, s.5-29.
- Steffen, Vibeke 2010: "Til konsultation hos ånderne". *Tidsskriftet Antropologi* Nr. 61. Foreningen Stofskifte, s.59-78.
- Steffen, Vibeke & Tjørnhøj-Thomsen, Tine 2004: "Teknologi, selvdisciplinering og magi". *Socialmedicinsk Tidsskrift* 6, s. 520-530.

Stoller, Paul & Olkes, Cheryl 1987: *In Sorcery's Shadow: A Memoir of Apprenticeship Among The Songhay of Niger*. University of Chicago Press. Chicago.
Turner, Victor 1966: *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*. Routledge & Kegan Paul. London.

Parallel Worlds - Magical Practice Among Modern Witches in Denmark

The purpose of the present article is to make a contribution to an understanding of what it means to be a witch in Denmark today. The article thus reviews the extent of the magical circle in Denmark and highlights special characteristics of the modern witch. The magical practice of the witches is elucidated and analysed through a ritual case, since the very magical practice appears to be characteristic of the witches and defines them in contrast to other similar new religious groups and communities.

The article advocates an analytical approach to magic; rather than studying magic as a symbol of something else, for instance as a way of handling uncertainty in difficult times, magical practice should be seen as an emic concept, and the way in which the witches exist in and understand this world. In this context, the understanding of the existence of two parallel universes is important: the profane and the magic universe, since it is the movements of the witches across the two that make magic possible and explain it. In continuation of this the questions are asked: What do the witches use the magic for, and how is magical practice meaningful in a wider social context? The article argues that the motivations and the subtle shades of the magical practice are overlooked if the analysis does not include the above questions and approach, and it underlines the importance of physicality in the magical practice.

TRADITION OG MODERNISERING PÅ LANDET I DANMARK 1660-1800

Oppositionsindlæg mod Steen Buscks disputats

Den 25. november 2011 forsvarede universitetslektor (em.) Steen Busck sin afhandling: *Et landbosamfund i opbrud, tradition og modernisering i Sundby sogn på Mors i tiden 1660-1800*, I-II, 1290 sider, forlaget Klim, for den filosofiske doktorgrad. Afhandlingen er en totalhistorisk undersøgelse af et lille samfund på Mors over næsten halvandet hundrede år. Den har som ambition at undersøge de økonomiske og materielle forhold, de sociale rammer, bønderne indgik i, og deres mentale univers, og at se sammenhænge mellem dem.

Ved forsvaret var de officielle opponenter professor dr. philos. (em.) Finn-Einar Eliassen og lektor dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen, mens der var opposition ex auditorio fra docent dr. phil. Karl-Erik Frandsen og professor (em.) dr. phil. Jens Engberg. Da bogens emne er så nært beslægtet med tidsskriftet Kulturstudiers emnekreds – kombinationen af lokal- og kulturhistorie med antropologiske/etnologiske metoder og teorier – har vi ønsket at bringe de tre fyldigste oppositioner.

Finn-Einar Eliassen er født i 1948 og er dr. philos fra Universitetet i Oslo på avhandlingen *Norsk småbyføydalisme Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca.1650–1800*, Oslo 1999. Han er nu professor emeritus i ældre tids historie og lokalhistorie ved Høgskolen i Vestfold samt adjungeret professor i byhistorie, Historisk Afdeling, Aarhus Universitet. Hans videnskabelige produktion har været koncentreret om den før-industrielle by og i særdeleshed om den nordiske 'småby'. Hans doktorafhandling var en analyse af byvæksten og fremkomsten af en bykultur langs den norske kyst. Studierne af småbyer og de tidligt moderne byers afhængighed af lokale, ofte feudale, ejendomsforhold og kulturer har Finn-Einar Eliassen videreført i international sammenhæng sammen med forskellige studier af byerne i den europæiske periferi. Medforfatter af *Norsk byhistorie: Urbanisering gennem 1300 år*, 2006.

„TENKE DET, ØNSKE DET, VILLE DET MED – MEN GJØRE DET! ...”

(Henrik Ibsen, *Peer Gynt*, Tredje Handling).

– Opposisjonsinnlegg ved Steen Buscks disputatsforsvar ved Aarhus Universitet 25. november 2011 med avhandlingen *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800*, 2011

Artikkelen er en lett bearbeidet versjon av forfatterens opposisjon mot Steen Buscks avhandling *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800* Århus 2011. Den gir doktoranden honnør for hans store og grundige arbeid med kildene, og roser avhandlingen som et glimrende lokalhistorisk arbeid, samtidig som den stiller spørsmålstegn ved forfatterens omtale av den som totalhistorie, mikrohistorie og case study. Artikkelen diskuterer også Steen Buscks moderniseringsbegrep og foreslår alternative løsninger på noen av avhandlingens problematiske sider.

Prolog: „Slikt noe gjør man da ikke!” (Hedda Gabler)

Som det internasjonale medlem av bedømmelseskommisjonen for Steen Buscks avhandling *Et landbosamfund i opbrud: Sundby Mors 1660-1800*¹ har jeg fått æren av å åpne denne sekvensen med redigerte opposisjonsinnlegg fra forsvaret ved Aarhus Universitet den 25. november 2011. Jeg må innrømme at det har vært en utfordring å omarbeide opplegget for en dialog ved selve disputasen (som vi kaller det i Norge) til en monolog, der doktorandens forsvar mangler. Teksten får dermed lett et skarpere og mer ensidig preg av kritikk, mens dialogen i auditoriet var preget av en åpen meningsutveksling og lett drillende fektninger om diskuterbare sider ved avhandlingen. La meg derfor begynne med å sitere fra bedømmelseskommisjonens vurdering av det foreliggende arbeide:

”Steen Buscks afhandling er resultatet af et stort og samvittighedsfuldt arbejde med et omfattende kildemateriale til de fleste dokumenterbare sider af et lokalsamfunds historie i enevoldstiden. ... (Han) har med sin afhandling leveret et meget betydningsfuldt bidrag til udforskningen af det danske landbosamfunds og kulturlandskabets historie. Hans store fortjeneste er, at han med en nærmest umenneskelig arbejdsindsats har formået at erhverve og videreformidle en meget grundig erkendelse af udviklingen af et enkelt sogns historie af perioden fra 1660 til 1800, bundet sammen af en gennemgående tese og tværgående analyser.

Det er særligt værdifuldt, at Steen Busck inddrager principielt alle aspekter af tilværelsen i Sundby i perioden og dens udvikling. Det gælder ikke bare de rent produktionsmæssige forhold, men også bønders og husmænds økonomi, handel og skatteforhold. Det er af stor betydning for afhandlingens kvalitet og videre spredning, at han også har kunnet behandle befolkningens demografiske og mentale forhold, herunder ikke mindst de religiøse strømninger, som viste sig med stadigt stigende styrke i 1800-tallet. Koblingen af de mange analyser er sammen med det konsekvent gennemførte helhedssynspunkt med til at åbne for mange nye erkendelser.

En tilsvarende undersøgelse er aldrig gjort før. ... (Mange af resultaterne) vil helt sikkert blive stående, og det er uomtvisteligt, at ingen forsker, der vil lave noget lignende, vil kunne undlade at konsultere og tage stilling til Steen Buscks store arbejde, både med hensyn til de konkrete resultater og overordnede tolk-

1 S. Busck: *Et landbosamfund i opbrud: Tradition og modernisering i Sundby sogn på Mors i tiden 1660-1800, Bind 1 og 2*. Aarhus: Forlaget Klim 2011. (På bokomslaget har undertittelen blitt forkortet som i teksten ovenfor.)

ninger og forklaringer. Den bringer utvivlsomt forskningen et væsentligt skritt videre.”

Denne vurdering ligger fast, uansett de kritiske merknader som vil fremkomme nedenfor. Og la meg for egen regning få tilføye at Steen Busck gir uttrykk for gjennomgående kloke og reflekterte syn på en lang rekke teorier, metoder, modeller og enkeltstudier innenfor historiefaget og beslektede fagområder. Disse representerer et langt livs refleksjoner og erfaringer som lærer og forsker, og hans store arbeide skal derfor – og ikke bare på grunn av den enorme arbeidsinnsats – sees som et livsverk og noe av et faglig testamente, slik jeg leser det. Avhandlingen er velskrevet, poengtert, pedagogisk, med både humor og ironi. Som nordmann kommer man mer enn én gang i tanker om Ibsens dramaer: Her er islett av både *Peer Gynt*, *Brand* og *Vildanden*, og selve den gigantiske avhandling på 1200 sider pluss bilag kan få en stakkars kollega til å utbryte, med statsstipendiat i kulturhistorie (!) Jørgen Tesmans sluttreplikk i *Hedda Gabler*: „Men Gud seg forbarme – slikt noe gjør man da ikke!”

Første akt: „Sig selv nok”? (Peer Gynt)

Steen Busck åpner med å presentere sin avhandling som *totalhistorie*, *lokalhistorie*, *mikrohistorie* og *case study* (s. 3-5 og s. 12).² Nå er ikke disse begrepene synonyme, selv om de delvis kan overlappe hverandre i konkrete tilfeller og av og til – som her – blir brukt litt om hverandre.

La oss begynne med totalhistorien. Begrepet angir et ambisjonsnivå: „Sigtet er totalhistorisk”, sier Busck, og tilføyer, realistisk modifierende, „Så vidt mulig alle sider af utviklingen skal undersøges, både hver for sig og i sammenheng.” (s. 3) Heri ligger også mye av årsaken til at avhandlingen har blitt så omfangsrik. Med P. G. Wodehouse kan vi fastslå at forfatteren ”leaves no stone unturned, no avenue unexplored”. Steen Busck gjør det som en riktig polyhistor, for ikke å si omnihistor: Han kjenner de mange „bindestrekshistorier” og er dyktig til å utnytte sine rike kilder til å tegne et mangefasettert bilde av Sundby Morsamfunnet fra topografi og demografi via samfunnsmønstre og økonomi til kultur og mentalitet. Totalhistorien er likevel langt fra uproblematisk. Siden den beror på at man utnytter de eksisterende kilder til det ytterste, blir fremstillingen alltid mer deskriptiv enn analytisk. I tillegg blir historikeren i høy grad prisgitt de kildeproduserende og –bevarende institusjoner og personer og deres interesser. Det vil i Steen Buscks tilfelle si offentlige, statlige myndigheter og deres ønske om å kartlegge de økonomiske og menneskelige ressurser i et landbosamfunn med sikte først og fremst på skattlegging og militærtjeneste. Dermed er kildene tungt vektet til fordel for jordeiendom og tradisjonelt landbruk, noe som kan få

2 Alle sidetall i teksten referer til den publiserte utgaven av avhandlingen på Forlaget Klim, Aarhus 2011.

konsekvenser for studiet av andre sektorer av økonomien og samfunnslivet. Endelig kan den overveiende deskriptive totalhistorie lett gi et statisk bilde av et lokalsamfunn. Alt dette berører selve fundamentet for denne avhandling og er ting vi skal komme tilbake til.

Så kommer vi til lokalhistorien. Hva forstår Steen Busck egentlig med dette begrepet? Det synes for meg som om han legger en nokså snever og gammeldags definisjon av lokalhistorie til grunn, nemlig som en presentasjon av enkeltstående fenomener eller „elementer”, „revet ud af helt forskellige kontekster”, uinteressante for andre enn dem som bor der eller stammer derfra (s. 12-13) (hva Steen Busck selv i dette tilfelle faktisk gjør). I motsetning til dette presenterer han sitt eget arbeid som en undersøkelse av konstellasjonen av elementer og sammenhengen mellom disse, hvilket skulle være noe annet enn lokalhistorie. Det kan jeg ikke forstå. Jeg vil mene at nettopp fremhevelsen av disse konstellasjoner og sammenhenger er det som gjør Steen Buscks arbeide til en glimrende lokalhistorie, på høyde med de beste bygdehistorier for denne perioden som er skrevet for eksempel i Norge.

En av anklagene som Busck retter mot lokalhistorien, er at „lokalstudiet er født med et grunnleggende representativitetsproblem” (s. 5). Det må også bero på en misforståelse. Lokalhistorien er jo nettopp et enkelt steds historie (sted da forstått i vid forstand), og hvorvidt dette steds historie er representativt for noe som helst utover seg selv, er i seg selv et irrelevant spørsmål. Derimot kan og bør sammenlikning eller *komparasjon* være en del av lokalhistorikerens verktøykasse. Komparasjon anvendt i lokale undersøkelser kan i prinsipp ha to ulike siktemål: Enten å sette det studerte lokalsamfunn i relieff, for å identifisere det som har gjort det spesielt i forhold til andre lokalsamfunn av liknende type – og å søke å forklare dette. Eller med et overordnet siktemål, å vise variasjonsbredden i samtiden på ulike områder – og å søke å forklare disse variasjonene. På denne siste måten kan lokalhistoriske arbeider bli anvendt som byggestener for regional, nasjonal og generaliserende historie.

Nå hevder Steen Busck at han har et generaliserende siktemål, men han anvender ikke komparasjon med andre landbosamfunn i perioden 1660-1800 for å nå dette målet. Det har han kanskje ønsket, men påpeker (s. 4), korrekt nok, at det faktisk ikke finnes andre, lokale undersøkelser som i samme grad og omfang som hans tar opp i prinsippet alle aspekter av samfunnsutviklingen, og som dermed kunne sammenliknes punkt for punkt med den foreliggende. I stedet tillater han seg å „fylle på” med opplysninger fra andre landbosamfunn, tildels fra helt andre kanter av Danmark, når han mangler opplysninger om et fenomen fra Sundby Mors. Dette er egentlig det motsatte av komparasjon, siden det studerte lokalsamfunn dermed glir delvis ut av fokus, og det blir meningsløst å sammenlikne disse avsnittene med forholdene annetsteds, siden de nettopp stammer annetstedsfra. (Se nærmere om dette i Carsten Porskrog Rasmussens innlegg, nedenfor.)

Når han skal finne referanser for sin lokalhistoriske tilnærming, viser Busck til den engelske lokalhistorikeren W. G. Hoskins (s.10). Men det finnes jo faktisk en mer nærliggende referanse, nemlig norsk lokalhistorie, hvor mange av de spørsmål han baler med, er blitt debattert grundig og over lengre tid, så som komparasjon, generalisering, lokalhistorien som byggestener til rikshistorien (alle temaer som Steen Busck tar opp) og „lokalhistorie på lokalsamfunnets premisser”, for å sitere et omstridt slagord fra den norske debatt.³ Merkelig nok, siden danske og norske lokalsamfunn i enevoldstiden hørte inn under samme statsmakt, ser det ikke ut til at doktoranden har vurdert å trekke inn norsk lokalhistorie i sitt arbeid.

Mikrohistorie er den tredje pil i Steen Buscks kogger. Mens lokalhistorien defineres av selve undersøkelsesområdet, er mikrohistorien definert mer av analysemetodene, materialet og perspektivet – blikket, om man vil.⁴ Mikrohistorien er inspirert av antropologi og folklore og kan sees som en reaksjon rettet mot såvel kvantitative metoder som „den store fortellingen”. Den er nærsynt, individualiserende og deskriptiv, preget av såkalt ”thick description”.⁵ Steen Busck har selv behandlet forholdet mellom mikrohistorie og lokalhistorie i en artikkel.⁶

Det er lett å se at totalhistorie, lokalhistorie og mikrohistorie har visse felles trekk, men også at de peker i ulike retninger og som regel anlegger helt ulike perspektiver på sitt undersøkelsesobjekt. Størst sammenfall er det når studien gjelder et lite lokalsamfunn i en begrenset tidsperiode, som det er mulig – riktignok med en nesten overmenneskelig arbeids- og tidsinnsats – å studere både i et total-, lokal- og mikrohistorisk lys. Men samtidig innebærer denne tilnærmingen en sterkt deskriptiv og individualiserende tendens, som allerede i utgangspunktet kan sies å stå i et visst motsetningsforhold til doktorgradsavhandlingens krav om analyse, problematisering og syntese. „(H)ovedsagen er analysen”, som vår forfatter selv uttrykker det (s. 12). Steen Busck ønsker heller ikke å nøye seg med det individuelle, det enestående. Han avviser riktignok at en enkelt lokalstudie kan være representativ (s. 12-13), men sier samtidig at han „er i høy grad ude på at belyse det typiske” (s. 11). Tanken er at lokalsamfunnet Sundby Mors ikke er typisk, men at fenomenene som undersøkes, kan være det. Her trekker han sin fjerde pil opp av koggeret, nemlig en punktundersøkelse, et ”case study”: „Det er ikke udelukket, at min undersøkelse som et case study kan belyse visse typiske træk”, sier han (s. 11), men hevder så allerede på neste side at selv et case study lider under undersøkelsens mangel på representativitet. Likevel hevder han at målet er „at utforske en række typiske elementer, som de formede sig indenfor dette tilfældige sogns ramme”.

3 Winge 1995, spesielt 254–260; Alsvik 1997. Tretvik 2004; Sprauten 2007. Se også Heimen – tidsskrift for lokal og regional historie, 1922–.

4 Kaldal 2002, s. 84.

5 Burke 2004, s. 43–46.

6 Busck 1999, s. 47–61.

Steen Busck er ikke alene om denne troen på representative fenomener i et ikke-representativt lokalsamfunn; den deles av kjente mikrohistorikere som Clifford Geertz, Carlo Ginzburg og Emmanuel Le Roy Ladurie, som alle ønsket å si noe generelt og grunnleggende om den tid, det samfunn og den kultur som deres mikrokosmos var en (forøvrig unik) del av. Men det forhindrer ikke at deres – og i vårt tilfelle, spesielt Steen Buscks – postulat er dypt problematisk.⁷ Koblingen fra mikro- til makronivå forutsetter jo en identifikasjon mellom de to nivåene. Men siden denne identifikasjonen som regel (med Ginzburg som et hederlig unntak) verken blir begrunnet eller problematisert, får den gjerne karakter av besvergelse, som når Le Roy Ladurie kaller sin landsby, Montaillou, en dråpe i havet. Men som alle biologer er klar over, kan selv en enkelt vanddråpe jo ikke representere hele havet, og det er uklart hva som skulle være „havet” i Sundby Mors’ tilfelle – de danske landbosamfunn? de jyske? de nordjyske? de mors’ke? Såvidt jeg forstår mine danske kolleger i bedømmelseskomitéen, er vel Sundby Mors snarere et unntak, i hvert fall så langt, i enevoldstidens danske historiografi. Enkelte trekk, som jordleieforholdene, kunne snarere lede tanken nordover, mot det norske skyldeiesystemet.⁸

Det Steen Busck behøver, er et komparativt perspektiv.⁹ Men siden det altså ikke finnes andre lokalstudier av samme bredde og dybde, befinner vår mann seg i det vi kan kalle *pionerens dilemma*: Jo mer original hans undersøkelse er, jo vanskeligere er det å fastslå om det samfunn han studerer, representerer enestående eller „typiske” (det vil her si felles) trekk ved et distrikt, en region, et land eller kanskje *alle* jordbrukssamfunn i en viss periode. Og man kan jo ikke godt forlange at Steen Busck skulle ha nedlagt *mer* arbeid eller føyd til *enda* flere sider i sin allerede godt voksne avhandling. Men kanskje han kunne ha anvendt sin tid, sine forskerkrefter og sine boksider på en mer strategisk og målrettet måte enn det som nå er tilfelle? Det skal vi komme tilbake til.

En annen mulighet ville være å betrakte denne undersøkelsen som et *pilotprosjekt* for å finne ut hvor langt det er mulig å komme i retning av en totalhistorisk mikrostudie av et lokalt jordbrukssamfunn i enevoldstiden gjennom en maksimal utnyttelse av de foreliggende kildene. I så fall burde hullene i materialet vært synliggjort i stedet for å bli tettet med stoff fra andre danske landbosamfunn. Og hele avhandlingen skulle da ha munnet ut i en kritisk vurdering av kildematerialets rekkevidde, skjevheter og begrensninger. Men det ville så også ha gitt en helt annen avhandling enn den som Steen Busck har ønsket å skrive.

7 Burke 2005, s. 40–43.

8 Dørum 2001, s. 289–310 (jfr. replikkveksling mellom Maria Ågren og Knut Dørum, i samme, Bd. 102, 403–414).

9 Nå skal det sies at Steen Busck trekker inn ikke så rent lite komparativt materiale underveis i de enkelte deler og kapitler av avhandling. Men i likhet med meg i dette tilfelle gjør han det i fotnotene og ikke i selve „brødeteksten”, og komparasjonen får (derfor?) heller ingen plass i konklusjonen (men se note 1 (!) til s. 1136)).

Andre akt: „Den ideale fordring” (Vildanden)

Forfatteren understreker (s. 47, se også s. 1133) at avhandlingen ikke har en enkelt problemstilling, men mange. Han formulerer likevel en overordnet problemstilling, som lyder slik: „hvilke træk i Sundby sogns udvikling 1660-1800 kan betegnes som moderniseringsprocesser, og hvor stor en betydning havde de?” *Modernisering* er altså Steen Buscks nøkkelbegrep, han ønsker å identifisere kriteriene som kan brukes til å identifisere en slik moderniseringsprosess, og bruke dem til å måle graden av modernisering („hvor stor en betydning”) i Sundby Mors i undersøkelsesperioden. Til dette formål stiller han opp det han kaller „En model af bondesamfundet” (s. 24-43/44). Denne „modellen” består av tolv elementer: „Bondehusholdet”, „Selvforsyning og alsidighed”, „Det begrænsede marked”, „Redistribution. Merproduktet”, „Slægten”, „Landsbyfællesskabet”, „Godset”, „Stændersamfundet”, „Centralmagten”, „Patriarkalisme”, „Religion” og „Traditionalisme”.

I historisk og samfunnsvitenskapelig metode skal en modell gjerne forstås som en forenklet fremstilling av en komplisert virkelighet, der visse fenomener og forholdet mellom dem fremheves, ut fra forestillingen om at de er særlig viktige for forståelsen av det fenomen som skal undersøkes, og dermed også for forklaringen av det. Så også her. Men spørsmålet er om Steen Buscks „model” egentlig *er* en modell, eller sagt på en annen måte: Representerer den et *system* av elementer som står i forhold til eller forbindelse med hverandre, eller er det snakk om mer eller mindre frittstående enkeltfenomener? Befinner alle elementene seg i samme dimensjon eller på samme (teoretiske eller empiriske) nivå? Kan de alle relateres til hovedproblemstillingen? Etter mitt skjønn er svaret på alle disse spørsmålene: „i varierende grad”. Hovedproblemet er at de ulike elementene fremstilles ulikt – noen av dem representerer ekstreme idealtyper, andre er overordnede begreper, der realitetene befinner seg på glidende skalaer. Ett av fenomenene, religion, er i motsetning til de øvrige ikke engang problematisert, men fremstilles rent deskriptivt. I følge forfatteren selv er modellen „en tankemæssig fremstilling af to samfundsformer, et traditionelt samfund og et moderne”, men for denne leser står det som uavklart om modellen skal forstås som et forskningsredskap (hvilket man skulle ønske), et pedagogisk virkemiddel (som forfatteren synes å helle mot) eller en karikatur (som den står i fare for å bli). I tillegg er det uklart om modellen skal forstås som spesiell (dansk, tidlig nytid) eller allmenn. Igjen synes den å være en blanding av begge disse, på tross av Steen Buscks forsikringer om at han selv ikke tror på „den evige bonde”.

Når dette er sagt, skal det også innrømmes at forfatteren på hvert enkelt område av de tolv som modellen omfatter, leverer grundige og langt på vei overbevisende empirisk baserte fremstillinger av sentrale sider ved det Sundby Mors’ke landbosamfund i perioden 1660-1800, med inndragning av (såvidt man som ikke-dansk ikke-landbohistoriker kan bedømme det) et imponerende stort kildemateriale og en mengde relevant teoretisk, metodisk og komparativ litteratur. Men her

finnes skjevheter. Én er den nevnte, at kildematerialet er tungt vektet i favør av jordeiendom og tradisjonelt landbruk, mens handel og kommersialisering i vid forstand (også av landbruk og fiske) havner i skyggen. Siden hovedproblemstillingen er den eventuelle modernisering av et landbosamfunn, er dette en vesentlig svakhet, som burde vært problematisert – og motvirket. I stedet har Steen Busck heller ikke brukt de eksisterende kildene fullt ut på disse feltene. Han trekker bare inn få skifter i undersøkelsen, Formueskatten 1789 (som også dokumenterer ulike typer inntekt for deler av befolkningen) er slett ikke brukt. Tollregnskaper mangler, men Kommercekollegiets arkiv i Rigsarkivet er heller ikke benyttet. Ålborgs handel er ikke trukket inn i diskusjonen, på tross av at Limfjordlandet åpenbart har hørt til byens handelsomland. I tillegg mangler litteraturlisten sentrale arbeider om handel, som Ole Degns og andres artikler om markeder, ikke minst i det nørrejske.¹⁰ Summen av alt dette er at graden av markedsorientering kan ha blitt mangelfullt dokumentert, og at den modernisering som måtte ha funnet sted i Sundby Mors, lett kan ha blitt undervurdert.

Nå er ikke Steen Busck blind for skjevhetene i materialet. Han innrømmer (s. 1161) at „den mere eller mindre forbudte handel på Norge, Aalborg, Kvols og hertugdømmerne ligger i mørke, som også grandestævnets forhandlinger gør det”, og at det er en fare „for en vis forvrængning af perspektivet, et af de største af alle de repræsentativitetsproblemer, en undersøgelse som denne må bakse med.” Men han ser disse skjevhetene først og fremst som en fare for å overdrive statens rolle, ikke for å undervurdere moderniseringen. Forfatteren tolker dessuten (s. 1144) tingbokens taushet om grandestævnet som ”evidence of absence”, i strid med vanlig kildekritikk.

På et mer prinsipielt plan kan vi også stille spørsmålet om Steen Buscks skille mellom marked og redistribusjon (se s. 20, 34-35, 111) var reelt i den undersøkte perioden. Et nøkkelfenomen i denne diskusjonen vil være bøndenes skattebetaling. For det første: Hvordan skaffet bøndene penger til å betale skatter og andre pålegg? Derrest: Hvem betalte reelt og konkret bondens skatter og avgifter – og av hva? I Norge var det i stor grad kjøpmenn i byene som betalte – eller, formelt sett, forskutterte – skattene for bønder og fiskere, som så i sin tur måtte gjøre opp for seg ved leveranse av varer (tømmer, fisk), som gikk til avdrag på (sjeldnere til sletting av) gjeld i kjøpmannens bok. Fantes det noe tilsvarende i Sundby Mors, f.eks. med de ålborgske kjøpmenn eller lokale godseiere som „bank”? Det får vi ikke vite, men i så fall var jo marked og redistribusjon to sider av samme sak.

Et begrep Steen Busck bruker flittig, er „merprodukt”, som betegnelse på det bonden produserer utover eget behov, til dekning av skatter og avgifter m.m. Her kunne vår forfatter med fordel ha knyttet sin diskusjon an til Jan de Vries’ teori om „den industrielle revolusjon”, nettopp som en moderniseringsstrategi i siste

10 Degn 2001; Bækgaard 2005.

del av 1600- og ut gjennom 1700-tallet, der mange hushold utnyttet ledig kapasitet i arbeidsdagen og –året til å arbeide og produsere ut over „det nødvendige” for å skaffe seg flere og ofte nye forbruksgoder.¹¹

Tredje akt: „Intet eller alt” (Brand)

Vi har dermed kommet frem til dramets klimaks, der det spørsmål skal besvares som avhandlingen først og fremst handler om: Skjedde det en modernisering i landbosamfunnet Sundby Mors under de første 140 år av enevoldstiden?

Steen Buscks svar er et noe overraskende „nei”: Sundby Mors kan „endnu ved år 1800 betegnes som et traditionelt bondesamfund” (s. 1156). Denne konklusjon er desto mer overraskende siden forfatteren gjennom mer enn 1100 boksider har dokumentert at det hadde skjedd store forandringer i dette lille lokalsamfunn i de nesten halvannet hundre årene siden 1660. (At også disse forandringene trolig er undervudert, som vi nettopp har antydnet, skal vi i denne omgang se bort fra.) Hva beror så den negative konklusjon på?

Allerede tidlig i avhandlingen, og spesielt i sin modell, definerer Steen Busck *modernisering* som utvikling fra et „tradisjonelt” bondesamfunn til „det kapitalistiske samfund, forstået som en fuldt utviklet markedsøkonomi med den produktive kapital som grundlæggende økonomisk form”, (s. 43, jfr. s. 1133). Dette utgangspunktet må uten overdrivelse kunne kalles problematisk, for så kan man jo spørre om selv vårt eget samfunn er fullt ut moderne. Det forfatteren her gjør, er å stille opp mot hverandre to idealbilder, som hver for seg tenderer mot karikaturer, siden de er så rendyrkede at de vanskelig lar seg finne i den virkelige verden. En sammenligning mellom dem kan nok være pedagogisk verdifull, men denne „intet eller alt”-dikotomien er vitenskapelig ufruktbar. For den fullt utviklede markedsøkonomi var i hvert fall slett ikke noe alternativ i 1700-tallets Danmark. Etter Steen Buscks strenge krav vil, selv med en mild tolkning, en bondeøkonomi med mer enn 50% selvforsyning bli registrert som „ingen modernisering”. På 1700-tallet skal det godt gjøres å finne modernisering i agrare samfunn *noe* sted etter dette kriteriet! For å kunne bruke Steen Buscks definisjon til noe som helst må vi heller snakke om *grader av modernisering*.

Her kan vi tenke oss flere ulike løsninger, som alle sammen kunne og burde vært vurdert og forsøkt anvendt: For det første trenger vi en gradert, glidende skala, basert på forfatterens modell, som kunne operasjonalisere avhandlingens problemstilling. Vi trenger indikatorer på *hvor på skalaen* mellom tradisjonalisme og modernitet et gitt samfunn (som her Sundby Mors) befinner seg på ulike tidspunkt, og *hvor raskt* det i en viss periode blir modernisert. I tillegg må vi

11 de Vries 2008. (Dette er et poeng jeg ikke fikk tid til å trekke frem i den muntlige opposisjon.)

selvsagt også ha øynene åpne for at det høyst sannsynlig vil vise seg moderniseringstendenser på noen områder, men ikke – eller bare i mindre grad – på andre. Som Steen Busck selv dokumenterer, vil resultatet kunne bli et motsetningsfylt, men dermed også nyansert bilde av et lokalsamfunn. Sundby Mors-samfunnet var i mangt preget av tradisjonalisme og et ønske om stabilitet, men man omfavnet også det nye på ulike områder.

Igjen kommer vi tilbake til behovet for *komparasjon*: I stedet for å sammenlikne enevoldstidens Sundby Mors med (et idealbilde av) det moderne kapitalistiske samfunn, trenger vi sammenlikninger med andre danske (og kanskje utenlandske) lokalsamfunn i samtiden. Vi trenger kriterier for å avgjøre om vårt lokalsamfunn var mer eller mindre, tidligere eller senere modernisert enn andre bondesamfunn på 1700-tallet.

Epilog: „Den sterkeste er han som står mest alene”? (En Folkefiende)

Kunne så Steen Busck ha valgt en annen strategi for å unngå de store og grunnleggende problemene denne avhandlingen er beheftet med? Én mulighet har vi allerede skissert: Å forme avhandlingen som en pilotundersøkelse, der målet kunne vært å prøve ut grensene for en totalhistorie basert på kilder som i hovedsak finnes for alle danske landbosamfunn i perioden, og som kunne kartlegge hvor langt disse kildene kunne bære. Det har ikke Steen Busck ønsket å gjøre.

En annen, og mer nærliggende mulighet ville, etter denne lezers „uforgribelege” mening, være å samle seg om den foreliggende avhandlingens „egentlige” tema, nemlig *Statens vekst i et lokalsamfunn i enevoldstiden (frem til 1800)*. For det er dette det aller meste, og vel også de best dokumenterte og mest interessante delene, av Steen Buscks avhandling dreier seg om. Et slikt valg hadde ikke bare kunnet samle sentrale tråder i denne store veven og gi avhandlingen et fokus og en retning som kunne strammet den inn, redusert dens omfang og gitt den en nerve og et gjennomgående resonnement. En slik problemstilling ville også ha løst flere av de gordiske knutene som avhandlingen nå er preget av, spesielt representativiteten, skjevhetene i kildematerialet og det problematiske moderniseringsbegrepet. Og det vil selv nå være et åpenbart tilknytningspunkt og sammenlikningsgrunnlag for andre lokale undersøkelser av statens vekst på 16-1700-tallet.

Steen Buscks monumentale verk vil i fremtiden også være det åpenbare referansepunkt for andre lokale undersøkelser av landboforhold (i vid forstand) i tidlig nytid. Det vil neppe være realistisk, kanskje heller ikke ønskelig, å vente flere undersøkelser i helt samme skala og detaljeringsnivå som denne, og slik sett vil nok denne avhandlingen forbli i egentligste forstand enestående. Men også tematisk og kildemessig snevrere, mer målrettede studier av spesielle fenomener

i eller sider ved et lokalsamfunn under enevoldstiden vil måtte referere til Busck 2011. Fremtidige lokal-, landbo-, kultur- og økonomiske historikere vil ha stor nytte av å bruke den foreliggende avhandling som et utgangs- og orienteringspunkt, og å kunne sammenlikne sine egne resultater med Steen Buscks.

Og ”the taste is the proof of the pudding”: Uansett de innvendinger som her er fremsatt, står det fast at Steen Busck har levert en grundig, mangefasettert, velskrevet og interessant lokalhistorie, der han bruker sine store kilde-, teori- og metodekunnskaper til å skape et verk som fremtidige historikere vil sette pris på, bruke og henvise til i lang tid fremover.

Litteratur

- Alsvik, O. 1996: *Fagfelt og folkerørsle: Norsk lokalhistorie i det 20. Århundre*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Braut, E. (red.) 1997: *Blikk på lokalhistorie: Norsk lokalhistorie etter 1970*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Burke, P. 2004: *What is Cultural History?* Polity Press.
- Burke, P. 2005: *History and Social Theory*, Second edition. Polity Press.
- Busck, S. 1999: „Mikrohistorie og lokalhistorie”, i *Den Jyske Historiker* Nr. 85 (Temanummer Mikrohistorie, s. 47-61.
- Bækgaard, M. K. 2005: „De nørrejske købstadsmarkeder”, i: Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad. Danske Bystudier*, bd. 2. Aarhus Universitetsforlag, s. 137-172.
- Degn, O. 2001: „Fairs as periodical regional centres in Denmark, 1600-1900”, i F.-E. Eliassen, J. Mikkelsen og B. Poulsen: *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*. Odense Universitetsforlag, s. 140-161.
- Dørum, K. 2001: „Det norske skyldeie – et særnorsk fænomen?”, (dansk) *Historisk Tidsskrift*, Bd. 101, s. 289-310.
- Heimen – tidsskrift for lokal og regional historie*, 1922-.
- Kaldal, I. 2002: *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Samlaget.
- Sprauten, K. 2007: *Sted, tilhørighet og lokalhistorisk forskning: Lokalhistoriens form og funksjon i det 21. Århundre*. Norsk lokalhistorisk institutt.
- Tretvik, A.M. 2004: *Lokal og regional historie*. Samlaget.
- Winge, H. 1995: ”Local History”, in W. H. Hubbard, J. E. Myhre, T. Nordby and S. Sogner (eds): *Making a Historical Culture: Historiography in Norway*. Scandinavian University Press, spesielt 254-260.
- Vries, J. de 2008: *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge University Press.

English summary

Steen Busck's doctoral dissertation, *Et landbosamfund i opbrud* (A Rural Community Breaking etc.), is a detailed and well-documented study of the parish of Sundby Mors in Northern Jutland in the period 1660-1800. The author analyses all aspects of this small, rural community of some 200 inhabitants in the late eighteenth century – landscape, demography, social structure, economy, administration, culture and mentality, drawing on his wide knowledge and reading, as well as nearly all available sources in public archives, to produce a very solid local history of Sundby Mors in two volumes, with nearly 1200 pages. It is a monumental work, in more than one sense. According to Busck himself, the study should be a total history, local history, microhistory and a case study of an early modern agricultural community. Although overlapping to a certain extent, these labels point in different directions, but the author does not make an effort to distinguish between them. Claiming that his purpose is to find "typical" elements in a local society which he claims is unique, and using methods which are not comparative or synthetic, but rather descriptive and individualistic, he gets into difficulties when he tries to draw general conclusions.

Steen Busck's main question is whether the parish of Sundby Mors underwent any "modernisation" during the studied period. However, his definitions of a "traditional" and a "modern" society represent extreme models, which would be hard to find in the real world, and so he concludes that Sundby Mors failed to modernise, although he finds changes and developments in many different fields, which seem to warrant a more nuanced conclusion. Also, his sources, which are mainly official records, are heavily weighted in favour of traditional agriculture and resident population, more likely to show stability than change. And although Steen Busck draws on other local studies in analysing the different aspects of the local society and economy, he does not attempt any general comparisons, which might indicate whether Sundby Mors was more or less "modern" than other contemporary local societies, in Denmark or elsewhere. Admittedly, Busck faces "the pioneer's dilemma": the more original the study, the more unique it is, the less scope for comparisons. At present, and probably also in the future, Steen Busck's monumental study stands alone in its thoroughness and totality.

And "the taste is the proof of the pudding". Notwithstanding the critical comments presented above, Steen Busck has written a very solid, many-faceted, interesting and readable local history of a rural parish under absolutism, demonstrating, more than anything, the growth of the state's power in a local community. Future historians will appreciate, use and refer to his study with respect and admiration.

Carsten Porskrog Rasmussen. Født 1960. Lektor i nyere tids historie ved Aarhus Universitet. Dr. phil. 2003 på afhandlingen *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. Har desuden skrevet en lang række artikler om godser og landbrug i øvrigt fra midalderten til i dag, dog med hovedvægt på perioden 1500-1800. Har desuden beskæftiget sig med Sønderjyllands historie, adelshistorie, lokalthistorie og erhvervshistorie. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrug 1544-1830.

SUNDBY MORS MELLEM DYNAMIK OG TRADITION

– Opposition mod Steen Buscks disputats *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800*, 2011

Den 25. november 2011 forsvarede lektor emeritus Steen Busck sin disputats: *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800, 2011*, på Aarhus Universitet. Artiklen her er en bearbejdet og udbygget udgave af forfatterens officielle opposition. Den følgende tekst er en bearbejdet og noget udvidet udgave af forfatterens officielle opposition. Med udgangspunkt i Steen Buscks konkrete, empiriske resultater diskuterer den især to af hans bærende teser. Første del handler om Steen Buscks opfattelse af, at der før landboreformerne herskede et "traditionelt" bondesamfund, som var præget af kontinuitet, selvforsyning og ringe markedsdeltagelse. Forfatteren argumenterer for, at der faktisk var en del udvikling i både produktion og gårdenes fysiske udtryk fra 1660 til 1780, og at den konstaterede stilstand i antallet af hushold i høj grad var påført udefra. Videre søger forfatteren at vise, at markedsøkonomi betød en del mere, end Steen Busck mener, og han diskuterer kritisk de "bondebudgetter", Steen Busck har opstillet. Oppositionens anden del handler dels om godset som institution, dels om Steen Buscks opfattelse af, at privat ejendomsret og statsmagt voksede hånd i hånd og til sidst nedbrød godset. Forfatteren argumenterer her for, at det kan være en ganske god beskrivelse af forholdene i Sundby, men at det ikke var landsdækkende. Sundby repræsenterer et ekstremt yderpunkt mht., at jorden var fordelt under adskillige godser, og at de enkelte gårde hyppigt skiftede ejere. I egne præget af mere stabile

godser var der efter forfatterens mening snarere tale om, at den enevældige stat frem til landboreformerne øgede godsejerenes "offentlige" øvrighed, men samtidig indskrænkede deres "private" råderet over fæstejorden.

Steen Buscks disputats om Sundby er på flere måder et paradoks. Det ses allerede i, at den vistnok længste danske historiske disputats nogensinde handler om et lille sogn på Mors, som ifølge forfatteren selv havde omkring 200 indbyggere i perioden. Det hænger sammen med, at forfatteren har store ambitioner med sin bog. På den ene side er den en afhandling, båret af en helhedsopfattelse. På den anden side vil den være en totalhistorie, som kommer rundt om alle væsentlige sider af samfundet. Bogen gennemgår socialstruktur og økonomi, institutionelle rammer og mentale forhold. Den afsluttes med en række kapitler om dels en vækkelsesbevægelse, dels landboreformerne. Bogen bygger på et omfattende materiale og når på imponerende vis rundt om stort set alle kildegrupper, man med rimelighed kan forlange. Ambitionen om at nå "hele vejen rundt" er med til at gøre værket så voldsomt langt. Det betyder omvendt, at bogen blandt andet har den kvalitet at være en næsten encyklopædisk introduktion til en lang række sider af landbosamfundet. Noget har ret almen gyldighed for Danmark, andet ikke, men der er inden for næsten alle emner noget at hente, både i form af information og tolkninger. Jeg skal her som eksempel nævne, at bogen rummer grundige og glimrende analyser af amtets, herredstingets og sognefogdens roller gennem perioden. Kapitlerne, som for fleres vedkommende kunne – og måske burde – have været artikler i sig selv, viser klart, hvordan statsmagtens indflydelse steg, især sidst i perioden. De bevæger sig i ret høj grad uden for sognet selv, men kommer til at bidrage til en central tese om, at statsmagtens rolle var afgørende for udviklingen i bondesamfundet. Det er et eksempel på, at den totalhistoriske ambition i forhold til den tesestyrede side af værket har omkostninger, men også giver gevinster. Det sidste kommer dog allerbedst til udtryk ved, at selve bøndernes tilværelse analyseres fra mange sider. Den eneste anden bog, der har forsøgt noget tilsvarende i sammenlignelig grad, er Hans Henrik Appels disputats.¹

Der er dog andre paradokser i projektet, som rummer større udfordringer. Den ene har at gøre med den måde, Steen Busck får formuleret sin problemstilling på. Den bærende tese er, at Sundby sogn før landboreformerne var et "traditionelt" bondesamfund, præget af traditionalisme, selvforsyning, ret stor indadvendthed og et magisk-religiøst verdenssyn. Bogen handler dels om dette samfund, dels om forandringer i det. I den sidste sammenhæng er Steen Buscks nøgleord "modernisering". Det definerer han side 43: "*Ved modernisering forstås her udviklingen*

1 Appel 1999.

fra ovenstående model til en model af det kapitalistiske samfund, forstået som en fuldt udviklet markedsøkonomi med den produktive kapital som grundlæggende økonomisk form". (s. 43) Han skildrer så, hvilke forhold som skal ændres, for at dette kan være fuldført: husholdet skal spaltes i husholdning og virksomhed, markedsøkonomien skal afløse selvforsyning, pengene skal blive til kapital osv. I praksis holder Busck i høj grad det, han ser, op mod denne model, som regel med den konsekvens, at Sundby ikke lever op til disse krav og derfor må regnes for et traditionelt bondesamfund. Jeg finder ikke dette særligt frugtbart, fordi Buscks grundige, skarpsindige og nuancerede analyse af moderniseringen som *proces* ikke rigtig kan komme til sin ret inden for dette dikotomiske verdensbillede.

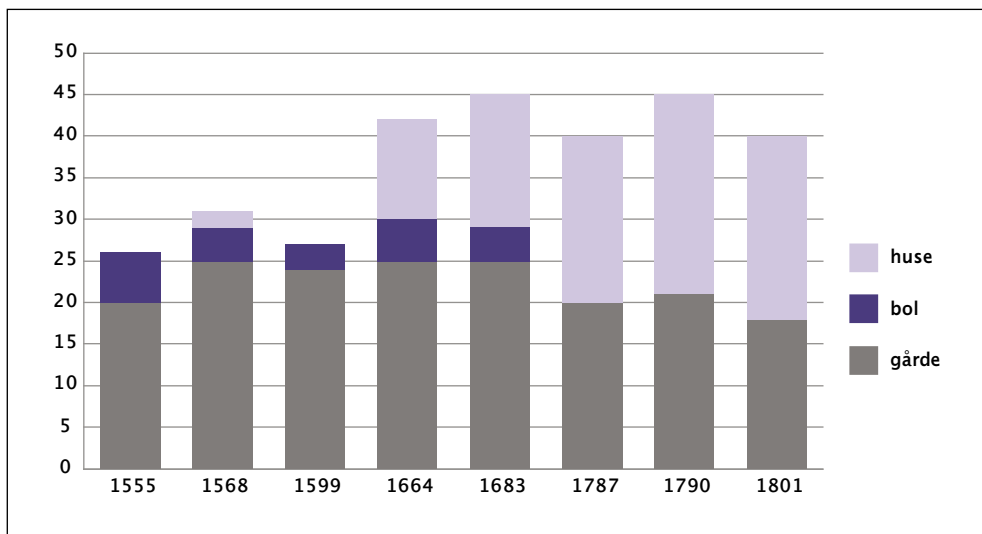
Forbundet hermed er endnu et dilemma ved afhandlingen, nemlig det, at Busck vil vise en i princippet generel udvikling ved et lokalstudie. Steen Busck er sig det bevidst, idet han adskillige gange taler om et repræsentativitetsproblem. Principielt synes jeg, at det er både ærligt og forfriskende, at Steen Busck vedstår, at han på den ene side naturligvis ikke studerer Sundby alene for dens egen skyld, og på den anden side ser problemer ved at generalisere ud fra én case. Han søger også i en del tilfælde at sammenligne sine undersøgelser med andre, men søger dog kun i forholdsvis begrænset grad at bruge sin case's placering i et bredere felt aktivt i undersøgelsen. Det er heller ikke let, fordi han langt fra på alle punkter har noget meningsfyldt at sammenligne eller positionere sin undersøgelse i forhold til.

Jeg skal i det følgende prøve at diskutere tesen med udgangspunkt i en række konkrete argumenter, kildesteder mv. Jeg vil især forfølge den på det materielle plan. Det kan retfærdiggøres ved, at det også er afgørende i argumentationen, som ganske vist inddrager mentalitet, men dog har udgangspunkt i en materialistisk model. Men desuden er der her en række tilfælde, hvor påstanden og dens underbygning med kildesteder og tolkning heraf kan afprøves nærmere.

Traditionalismen

Tesen om, at bondesamfundet grundlæggende var orienteret mod traditionalisme, bliver allerede sat i spil i kapitel 3, som ellers er en slags baggrundskapitel om sognets topografi. Efter at have konstateret, at ejerforholdene var yderst skiftende, mens dyrkningssystem og antal husstande var stabile, kommer forfatteren s. 105 med følgende markante formulering: *"En forklaring kunne være, at hvor bønderne selv rådede, holdt man fast ved det gamle, og hvor lodsejerne bestemte, skete der forandringer."*

Central for denne tolkning er udlægningen af husholdenes antal og sammensætning. Side 74 hedder det: *"Tallene efterlader det indtryk, at sognets beboere har ment, at der var plads til godt 40 hushold og ikke flere"*. Og på side 106 står: *"Knapheden på jord og andre ressourcer tillod med den traditionelt overleve-*

Figur 1: Hushold i Sundby 1555-1801.

rede, stabile teknologi kun et bestemt antal hushold af en vis størrelse og ikke flere. Dette havde vielsesalderen og børnetallet at rette sig efter". Det sættes meget naturligt i forhold til tesen om den nordvesteuropæiske familietype, hvor et ægteskab medførte dannelsen af en ny familie, men derfor også først kunne indgås, når der var adgang til en form for hjem og forsørgelse. At konsekvensen var en høj vielsesalder, er velkendt. På landsplan forhindrede det dog ikke, at befolkningen alligevel steg noget i løbet af 1700-tallet. Sært nok har forfatteren ikke selv undersøgt fødselsoverskuddet. Karl-Erik Frandsen kunne i sin opposition vise, at der 1720-1800 var et fødselsoverskud på over 100 personer.² Lidt af denne vækst kan være absorberet i, at de enkelte husstande blev større, men der må have været en betydelig afvandring. Det viser, at Sundbys indbyggere faktisk ydede deres gennemsnitlige indsats for at øge befolkningen med de ca. 50 %, der var den generelle vækst på landsplan, men ikke kunne holde på deres unge.³ Når Steen Busck flere steder skriver, at der manglede folk i Sundby, er det altså ikke, fordi børnene ikke blev født, men fordi de flyttede. (f.eks. s. 410-12, 468)

Forfatteren kan derimod klart vise, at antallet af hushold lå fast. Det sker i en tabel s. 73, som gengives grafisk som figur 1. Den viser et stabilt antal brugsenheder i perioden 1660-1800, hvilket dog dækker over en stadig mere markant opdeling i færre, men større gårde og flere huse med ingen eller meget lidt jord. Asbjørn Thomsen har nylig vist nøjagtig samme udvikling i tre sogne i Salling.⁴ Det medførte en efter jyske forhold ret hård stratificering med forholdsvis få gårde og forholdsvis mange huse, og det kan måske være med til at forklare afvandrin-

² Se Karl-Erik Frandsens bidrag i dette tidsskrift.

³ Johansen 2002, s. 44 og 80.

⁴ Romvig Thomsen 2011, s. 79-81.

gen. Men det stod bønderne vel ikke selv bag? Steen Busck skriver selv, at det var godsejerne, der styrede brugsstrukturen og lagde gårdene sammen. (s. 105) Igen svarer det fuldstændig til udviklingen i Salling. Hvis bondesamfundet overhovedet havde nogen mulighed for at påvirke antallet af brugsenheder, lå den i at bygge jordløse huse, og det krævede enten hele landsbysamfundets godkendelse eller et initiativ fra en gårdmand med mere eller mindre klar accept fra hans godsejer.

Samtidig er det slående, at tilstanden tilsyneladende kun gælder netop årene 1660-1800. Efter 1800 og selvejets indførelse var der en hastig vækst i antallet af brug, både i Sundby og de nævnte sogne i Salling.⁵ (s. 1115-17) Og før 1660 var der tilsyneladende også vækst. Steen Busck skriver ganske vist, at de lavere tal fra 1500-tallet skyldes, at kilderne ikke medtager gadehusene. Det er rigtigt for 1555 og 1599, men kilden fra 1568 nævner faktisk huse. Sikker på, at alle er med, kan man næppe være, men omvendt peger al eksisterende forskning på, at der generelt var markant færre huse i Danmark i 1550 end i 1660, og det ville være yderst usædvanligt, hvis et sogn som Sundby allerede 1555 eller 1568 rummede 12 huse. Samtidig er spørgsmålet, om de komplekse gårdparter, Karl-Erik Frandsen har fremdraget, kunne være en rest fra uformelle gårddelinger foretaget af bønderne.⁶ 1662-64 og 1683 var der tilsyneladende så mange øde eller sammenlagte gårdparter, at antallet af reelle brug og antallet af formelle gårde var nogenlunde det samme. Spørgsmålet er imidlertid, om der før 1660 har været en bonde på hver part og det reelle antal gårdbrug dermed højere. Kun en analyse af lensregnskaber fra før 1660 vil – måske – kunne give et svar. Men det er erfaringen fra store dele af både Sønder- og Nørrejylland, at det reelle antal gårdbrug var steget markant 1550-1650 ved uformel gårddeling. Jeg har nylig i anden sammenhæng argumenteret for, at initiativet til disse jyske gårddelinger synes at være kommet nedefra.⁷

Hvad husstandsstrukturen angår, er min opfattelse derfor nærmest den modsatte af Steen Buscks. Hvor og når godsejermagten var stærkest, tenderede i hvert fald antallet af brug med jord, som man kunne eksistere på, at ligge fast, mens der var noget større bevægelse i det mere bondestyrede samfund før 1660 og efter 1800. Traditionalismen var, når den fandtes, i høj grad påført udefra.

Når det gælder de enkelte gårdes mere fysiske udtryk, ser Steen Busck også traditionalisme. S. 105 står der: *"Byggeskikken fulgte her som andetsteds bestemte konservative normer i både plan, konstruktion og indretning"*. I sin gennemgang af bygningerne s. 95-97 viser Steen Busck ellers en række ændringer. Antallet af fag pr. gård sted fra 13-15 sidst i 1600-tallet til omkring 50 omkring 1786, og der blev flere længer pr. gård. Stuehusets (radlængens) indretning gik fra to rum – en stue og et frammers – mod en opdeling i to stuer, forstue, køkken, kamre og undertiden flere rum endnu, og stuens indretning ændredes fra lerbænk

5 Sammesteds.

6 Se Karl-Erik Frandsens bidrag i dette tidsskrift.

7 Porskrog Rasmussen 2011, s. 14-18.

og lerseng med sengesteder og bænke af træ og løse stole. I opvarmningen afløste jernovne lerovne eller ligefrem åbne ildsteder. S. 97 sammenfattes det på denne måde: *"Traditionalismen er tydelig, men heller ikke bygningshistorien viser noget fuldkommen statisk bondesamfund"*.

Jeg er mere enig i sidste halvdel af den sætning end i første halvdel for slet ikke at tale om den yderligere stramning i sammenfatningen s. 105. Forestillingen om traditionalisme synes især knyttet til, at højremskonstruktionen forblev dominerende, og at gårdens enkelte bygninger blev lagt i forlængelse af hinanden eller parallelt. Dette er et regionalt særpræg, som kan følges over lang tid. Der er heller ingen tvivl om, at en bondegård i Sundby 1786 ganske tydeligt fremstod netop som bondegård og markant anderledes end elitens boliger. Men ellers forekommer det mig, at gårdene var præget af markant udvikling i form af voldsom volumenforøgelse, tilpasning til et delvis ændret landbrug, øget funktionsopdeling og øget statusmarkering.

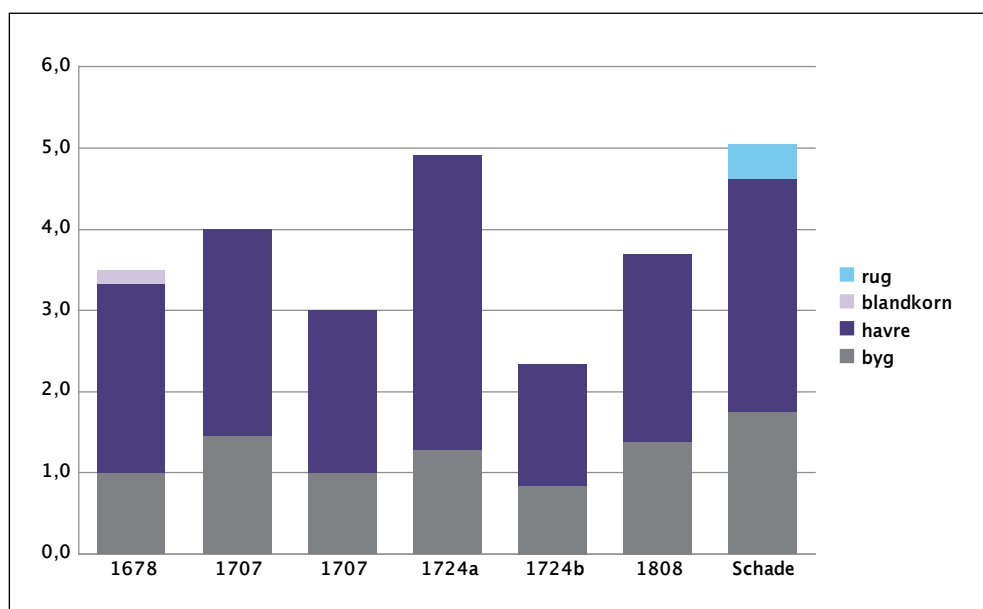
Landbruget

Også inden for landbrugets område finder Steen Busck stor kontinuitet. Han mener, at der nok var en kvantitativ vækst, men ikke en kvalitativ: *"Hovedindtrykket bliver en høj grad af traditionalisme og stabilitet helt frem til tiden omkring 1800 teknologisk såvel som befolkningsmæssigt"*, hedder det s. 1136. Mest udpræget gælder det ifølge Steen Busck på agerbrugets område. Ved en sammenligning af markbogen fra 1683 med udskiftningssagen hundrede år siden kan han meget overbevisende vise, at der var samme dyrkede areal, delt ind i samme fald og med samme dyrkningssystem med dets tredeling i "alsædsjord", som blev dyrket med korn år efter år, "brødjord", som normalt dyrkedes fire år og derpå hvilede lige så længe, og ekstensivt dyrket "vangjord", som kun blev dyrket med havre få år med lange mellemrum. Videre hævdes det med en præst som kilde, at dyrkningssystemet endda var uændret i 1802. Busck påpeger også, at der ikke skete noget videre med redskaberne. (s. 98-104, 105 og 214-19) Rent dyrkningsteknologisk har han utvivlsomt ret i, at der ikke skete alverden.

Selvom han hævder, at det dyrkede areal og brugen af det var ens i 1683 og 1783, mener Busck ikke, at man kan sige noget om kornproduktionen før 1750 (s. 139). S. 220-22 har han overvejelser over kornproduktionen i perioden 1720-1800, hvor han drøfter de tal, provst Caspar Schade opgiver i sin beskrivelse af øen Mors fra 1811. Steen Busck mener, at der da kunne være sket en vist produktionsforøgelse efter udskiftningen, men taler alligevel om, at man kan sætte udbyttet til lidt under Schades tal. Præcis hvilket (tidligere?) tidspunkt, det er, han "sætter" udbyttet for, fremgår ganske vist ikke her, men det synes at fremgå, at det er før udskiftningen, og senere opstiller han et skønnet kornregnskab for

en bestemt modelgård for året 1770. (s. 358) Her bruger han i praksis Schades tal for udsæd og et høsttal, som svarer til 80 % af Schades angivelser – og dermed en smule mindre end det, han selv foreslår s. 222. Heraf må kunne sluttes, at Busck mener, at Schades tal let korrigeret kan tilbageføres mindst til 1770.

Det er svært at vurdere kornavlens omfang, men Steen Busck anfører dog visse spredte kilder. Der er udsædstal i et skifte fra 1678, og Busck viser, at de snarest lå over, hvad man måtte forvente ud fra samme gårds areal og den angivne omdrift i markbogen (s. 130-33).⁸ Videre bringer han tal om udsæden fra besigtigelsen af to ryttergårde 1707 (s. 198 og 201). Disse kilder er i princippet beskrivelser af de faktiske forhold. Busck fremlægger tre andre kilder, hvor der rejses krav om en bestemt udsæd: dels de krav, staten rejste mod to forsiddere 1724 (s. 197-99), dels godsejrens krav mod dødsboet efter en fæster 1808. (s. 221). Schades tal er udregnet som udsæd pr. tønde hartkorn jord. Vi gør det samme med de andre, idet hartkornstal for de berørte gårde kan hentes i bilagsoversigterne; for 1678 benyttes dog for sammenlignelighedens skyld samme gårds nye hartkorn. Resultatet ses i figur 2:

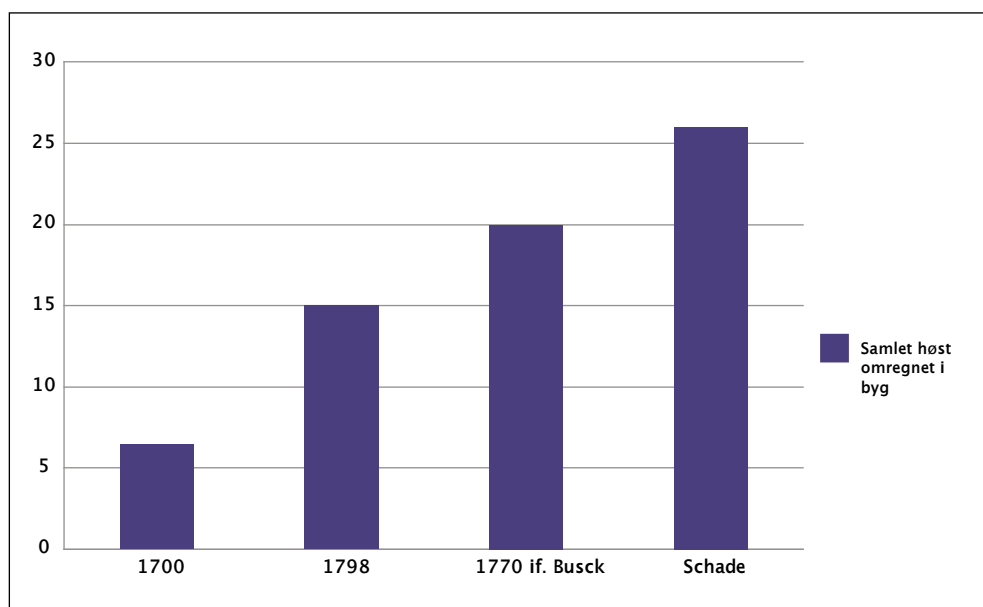
Figur 2: Udsæd pr. tønde hartkorn jordværdi.

Jeg er enig i, at de ældre tal viser et flimrende billede. Men ophavssituationen er, at kilderne fra 1724 og 1808 snarere må ventes at sætte udsæden for højt end for lavt. Alligevel ligger alle tal markant under Schades – det gælder også "1724a" (kravet mod Mikkel Smeds bo), hvis man regner i udsædshartkorn, hvor havre kun tæller halvt, da der her kræves meget havre, men markant mindre byg og rug end Schade anfører. Tallene svarere derfor til et mindre dyrket areal end Schades.

⁸ Af bilag fremgår, at gårdens nye hartkorn er 6 tønder, som der her er regnet med.

Det bliver endnu værre, når vi når til høsten. S. 164-67 gengives nogle oplysninger om tienden omkring år 1700. Steen Busck hævder ganske vist, at bønderne slap med at yde langt mindre, end de burde, så tienden ikke giver et retvisende indtryk af høsten, idet hverken kirke-, konge- eller præstetiende udgjorde den tredivtedel af høsten, de burde.

Lad os alligevel prøve at regne. Nogle akkorder gik ud på, at en typisk gård på omkring 8 tønder hartkorn ydede 1 tønne byg og 1 tønne havre i kongetiende. For kirketienden kendes for ét år et særlig højt tal på 36 tønder hartkorn af hele sognet, hvor kirken ellers måtte højes med 24 tønder. Begge dele giver, hvis man ganger med 30, en samlet høst på knap 6 tønder hartkorn (alt korn omregnet i bygværði) pr. tønne hartkorn jord. Fra 1798 får vi oplysning om den faktisk ydede præstetiende, som ifølge Steen Busck er den mest retvisende del af tienden. Endelig har vi igen Schade. (s. 220f). Tallene fra 1798 er alene opgivet i byg, så her er alt omregnet i bygværði pr. tønne hartkorn. Det gengives i figur 3:

Figur 3: Samlet høst omregnet i tønder byg pr. td. htk. jord.

Steen Busck vælger i sin opstilling s. 358 et tal, som ligger på 80 % af Schades, nemlig 20 tønder pr. tønne hartkorn. Det er sikkert rigtigt, at tiendetallene fra omkring 1700 er for lave, men de skal ganges med fire for at nå Schades tal og med $3\frac{1}{2}$ for at nå det tal, forfatteren regner videre på! Enten skal man regne med en voldsom vækst fra omkring 1700 til 1770, eller også skal man antage, at tiendetagerne nøjedes med en tredjedel af, hvad de havde ret til. Forfatteren viser, at tiendeejere ind i mellem truede med at tage tiende på marken for at få en rimelig akkord. (s. 166) Det er sikkert et udtryk for, at de blev snydt, men vel også for, at de ikke accepterede hvad som helst.

Jeg må være enig i, at det er svært at skønne om kornavlens faktiske omfang, men alt peger på, at der var vækst i perioden. Mellem 1683 og 1783 har Steen Busck faktisk selv påvist en intensivering af dyrkningen af nogle fald, men han gemmer oplysningen i en billedtekst s. 1261, som Karl-Erik Frandsen påpegede i sin opposition. Mellem 1683 og 1802/11 må der være sket yderligere vækst, om ikke andet i det dyrkede areal. Sognefoged Jens Aas fik ved udskiftningen stort set kun fik overdrev og udmarksjord. Steen Busck skriver, at han klarede sig godt, og at gårdens hartkorn siden blev sat væsentligt op. (s. 1032) Han må have dyrket mere jord op. Og mon virkelig præstens påstand om, at bønderne holdt ved det gamle dyrkningssystem er helt sand? Som minimum må folk som Jens Aas have udbredt de mere intensive dele af omdriften til en del udmarksarealer, for ellers ville han ikke have haft andet at leve af end havregrød. Busck nævner desuden s. 221, at bønderne kan have indført mergling og kløver. Det kan vel betragtes som driftsteknologiske forbedringer. Det gør så igen, at man *ikke* kan bruge Schades tal for tiden før 1800.

På kvægavlens område mener Steen Busck derimod, at der var udvikling. Endnu omkring 1700 finder han kun små spor af det studehold, som senere nævnes som egnens vigtigste markedsproduktion, men senest fra 1751 er tegnene meget klare. (s. 141, 189f, 203-7 og 362) I konklusionen dateres ændringen til "efter 1740". Det understreges dog, at ændringerne alene var kvantitative, for ellers fulgte man de samme metoder som før og byggede på de samme "arter" uden planlagt avlsarbejde. (s. 1135) Nu er det at indføre et markedsrettet studehold et sted, hvor man ikke havde det, vel ikke at bruge "de samme metoder". For anden halvdel af 1700-tallet argumenterer forfatteren for, at en typisk Sundbygård årligt tillagde to studekalve, som først blev solgt i deres fjerde år, så man typisk havde 6-8 undervejs. (s. 204) Det er efter 1700-tals forhold en forholdsvis markant specialiseret produktion, og selve det at indføre den er vel fornyelse, som oven i købet, som Busck også selv skriver, smitter gunstigt af på kornavlen i form af mere gødning. Det er vel også tænkeligt, at fodringen gradvis er blevet bedre.

Selvfølgelig er det ikke revolutionerende teknologiske spring, men hvis Sundby-bønderne formåede både at hæve kornudbyttet en hel del og samtidig indføre en omfattende studeavl i løbet af 1700-tallet, er der tale om en mærkbar forandring af deres landbrug. Så kunne de faktisk med den "nedarvede teknologi" øge den samlede produktionsværdi ret betydeligt. S. 235 skriver Steen Busck: *"Bondegården var bestemt ikke nogen stabil enhed og havde aldrig været det. Men stabiliteten var et ideal. Man tilstræbte en balance mellem agerbrug og kvægavl og mellem disse aktiviteter og alle andre aktiviteter"*. Principielt er det nok ikke forkert, men han synes selv i meget høj grad at vise, at balancen blev flyttet. Det forekommer mig, at den balance, man efterstræbte 1790, var ret anderledes end den, man havde praktiseret hundrede år før.

Selvforsyning kontra salgsproduktion

Med diskussionen af landbrugsproduktionen har vi taget fat på økonomien. Meget rosværdigt diskuterer Steen Busck begrebet økonomi og peger på, at økonomien både havde en selvforsyningside, en markedsøkonomisk side, og en redistributiv side i form af landgilde, tiende og skat. Den sidste har han en glimrende analyse af, hvor hele viften af ydelser fint kortlægges. Jeg kan ikke helt følge beregningerne af tiendens værdi s. 250ff, men ellers virker det meget grundigt og solidt. Steen Busck viser, at ydelserne havde et meget stort og stigende omfang, og at sammensætningen forskød sig afgørende, så godsejernes landgilde gik ned efter 1660, mens skatterne til staten steg. En fin pointe er det også at få medtaget de mere ”kommunale” ydelser til skole, fattigvæsen mv. i slutningen af perioden. Da var de samlede ydelser blev høje, men godsejerens andel forsvindende.

Til de andre dele af økonomien er kilderne mere usikre, som vi allerede har set mht. kornavl. Efter en række overvejelser og undersøgelser af spor vedrørende salg og forbrug konkluderer Steen Busck s. 358: *”Vi tør af undersøgelsen slutte, at selvforsyningsdelen af gårdens produktion var langt større end markedsdelen.”* Konkret søger han især at vise det ved det regnestykke over kornbalancen for en bestemt gård 1770, som jeg allerede tidligere har omtalt. (s. 358) Det gengives her som tabel 1.

Tabel 1: Konstrueret kornregnskab for en gård 1770, jf. Busck s. 358

Høst	160 td		
Anvendelse		Økonomisk karakter	
Salg	16 td	Marked	10 %
Tiender og kornskat	18 td	Redistributiv	11 %
Udsæd	32 td	Selvforsyning	
Husstandens forbrug	32 td	Selvforsyning	79 %
Foder	62 td	Selvforsyning	

Steen Busck når altså frem til en markedskvote på kun 10 % og en næsten otte gange så stor selvforsyningsandel. Det virker jo overbevisende. Nu er selve tallene ikke bare usikre, men efter min mening usandsynlige, fordi de stort set bygger på Schade. Men derudover er jeg uenig i selve opgørelsesmetoden. Det opstillede regnestykke er en analyse af kornflow, og hvis man uden videre bruger det, er resultatet givet på forhånd. Landbrug kræver, at en del af høsten gemmes til udsæd og en del af dyrenes afkom til avl. Man kan selvfølgelig købe sit sædekorn, men som andet end lejlighedsvis indkøb af partier for at forny genmassen hører det hjemme i det 20. århundrede. Hvad der er et valg, er anvendelse af korn til foder, men det er vel ikke særligt primitivt? Busck nævner selv, at foderet også er en investering i studene, som var gårdens ”spidsprodukt”. (s. 358) Med et moderne

udtryk kunne man sige, at man ved at bruge kornet som foder til kvæg lavede et slutprodukt, der lå højere i værdikæden. Hvis foder skal regnes for selvforsyning, bliver det absurde resultat let, at dansk landbrug blev mere *primitivt* af at gå over fra kornsalg til svineproduktion sidst i 1800-tallet. Efter min mening bør foderet og udsæden holdes ud som dele af produktionsprocessen, så man alene ser på egetforbrug til menneskelige behov kontra salg og redistributive ydelser.

Gør man det, fremkommer der et andet resultat. S. 294-95 har Steen Busck en vurdering af, hvad en typisk gård kunne sælge. Den bygger på forskellige spredte udsagn i kilderne. Han regner med korn for 35 rigsdaler, to stude for 30, andre animalske produkter for 10 og diverse for 5, i alt 80. Forfatteren har ret stærke argumenter for studene, kornsalget bygger på et par eksempler, og de øvrige skøn virker ikke helt urimelige. Det husholdningsforbrug af korn, der regnes med, ville have en værdi af ca. 60 rigsdaler. Mængden er i øvrigt sat noget højere end den sønderjyske bonde Anders Pedersen Sandemands skøn fra 1766.⁹ De dyre stude slagtede man ikke selv, men man nøjedes med svin og får. Regner vi med tre af hver – og meget mere kan det vanskeligt være med det anførte husdyrhold – ville det have en værdi af 10 rigsdaler. Mejeriprodukter fra tre-fire køer kan ikke være meget mere værd. Sætter vi værdien af uld mv. til 10 rigsdaler, når vi 90 – altså lidt mere end værdien af det solgte. Nu er der masser af usikkerheder i disse regnestykker, men med udgangspunkt i Steen Buscks egne forudsætninger er vi ikke langt fra, at værdien af de produkter, gårdens beboere selv personligt brugte på én eller anden måde, og værdien af de solgte produkter, er nogenlunde lige stor. Det er efter min mening en mere retvisende måde at se på balancerne i, hvad bonden indrettede sin bedrift efter, end bruttoopgørelsen af kornflowet.

Også for andre samfundsgrupper mener jeg, at Steen Busck overvurderer naturalieindtægten i forhold til pengeindtægten. S. 372 hedder det: *”Tjenestefolkene fik pengeløn, men deres vigtigste eksistensgrundlag var det underhold de fik, som medlemmer af gårdens husstand”*. Størrelsen af pengelønnen for en karl var omkring 1770 angivelig 10-16 sletdaler eller 7-11 rigsdaler (s. 467). Busck har tre forskellige tal for en voksens kornforbrug pr. år på hhv. 3, 4½ og 6 tønder. (s. 223)¹⁰ Den sønderjyske bonde Anders Pedersen Sandemand regnede med 4 tønder, så lad os regne med 4-4½ tønne.¹¹ Det svarer til 7-8 rigsdaler. De animalske fødevarer kan næppe sættes til mere end 3 rigsdaler. Det giver fødevarer for 10-11

9 Poulsen og Biehl Hansen 1994, s. 128. Anders Sandemand regner med 12 tønder rug, 4 tønder byg, 7 td. boghvede og tilsyneladende 17 tønder havre, men det sidste må være en fejl, da han kun regner to skæpper havre pr. person, hvilket svarer til halvanden tønne, da han på alle andre punkter ganger sit angivne forbrug pr. person med 6-7.

10 I andre sammenhænge foretrækker Steen Busck det højeste tal på 6 tønder korn pr. karl pr. år. Det stammer imidlertid fra myndighedernes krav mod en forsidder, og alt tyder på, at kravene i netop det tilfælde blev skruet op. Det er samme bo, hvor myndighederne også rejste krav om en enestående høj udsæd.

11 Poulsen og Biehl Hansen 1994, s. 128.

rigsdaler i alt – svarende til den høje ende af spændet for pengelønnen. Busck har ret i, at kosten var den vigtigste del af lønnen – men kun lige akkurat.

Salg og prisdannelse

Busck hævder imidlertid ikke bare, at selvforsyningsdelen var vigtigere end salgsdelen, men også at selve salgsdelen kun delvis afspejler egentlig markedsøkonomi. Bøndernes vigtigste pengeudgifter var skat og landgilde, som begge skulle betales til godsejeren, og han mener, at det i høj grad skete ved, at bønderne leverede naturalier til godsejeren. (side 189, 193 og 297). Det kan han i nogen grad sandsynliggøre for studenes vedkommende, hvor han viser, hvordan herregårdene typisk overtog studene til den endelige fedning, og at der er sammenhæng mellem herregårdens studeproduktion og antallet af underliggende bøndergårde. (s. 268, 364) En indberetning fra amtmanden over Vestervig amt 1735 taler om, at bøndernes stude afsættes dels til sædegårdene, dels på Holstebro marked. Han anerkender altså, at denne form for lukket kredsløb fandtes, men selv for studene var den ikke enerådende. Og alle andre produkter blev ifølge samme amtmand afsat i købstaden, på markeder eller til prangere og opkøbere, der dukkede op ved de mange småhavne ved Limfjorden. (s. 263-65). Busck viser selv, at man på Mors fandt bondekøbmænd, landprangere og småhavne, og han har spredte belæg for salg fra bønder både i købstaden og ved disse småhavne. (s. 186-89, 278-93) Derimod har han ingen belæg for, at bønderne skulle have afhændet andre produkter til godsejerne end stude. Tvært imod påviser han, at godsejerne sidst i 1600-tallet tvært imod konverterede kornlandgilden til et pengebeløb. (s. 149, 167). Bønderne *kan* stadig have betalt i korn, men hvorfor skulle man så konvertere? Han viser endda, at en stor del af bønderne fra Sundby selv betalte skatten kontant på amtsstuen i Thisted. (s. 157 og 249) Hvis disse bønder overhovedet har solgt deres stude til godsejeren, må de have fået kontanter, som de så kunne betale skatten med. Jeg synes, at Steen Busck her prøver at presse sit materiale i bestemt retning, og det er dobbelt ærgerligt, fordi det karakteristiske ved Sundby sammenlignet med de fleste andre steder efter alt at dømme netop er, at bønderne *ikke* betalte skatten på godskontoret og i det hele taget havde mindre økonomisk relation med deres godser end fleste andre bønder. Det passer i øvrigt fint med hans egne analyser af relationen mellem bønder og gods.

Videre mener Steen Busck, at hvis bønderne endelig solgte, gjorde de det på et marked med en prisdannelse præget af ufleksible priser. Han har selvfølgelig ret i, at markedet var både begrænset og præget af mange reguleringer, men jeg er mindre begejstret for, at han gør den udbredte brug af kapiteltaksten som udgangspunkt for kornhandel til et udtryk for, at der ikke var tale om fri prisdannelse. Kapitelstaksten udtrykker for Busck en forestilling om den rette pris,

en slags moral economy. ”Også i Sundby satte man prisen efter kapitelstaksten. Prisdannelsen var ikke fri og styret alene af markedskræfterne selv. Kornhandel var stadig et spørgsmål om moral”. (s. 173f, 270-74, citat s. 272)

Jeg er ikke i tvivl om, at der fandtes forestillinger om moral economy, men jeg ser ikke brugen af kapitelstaksten i det lys. Den lå jo ikke fast, men blev hvert år fastsat ud fra en undersøgelse af markedspriser, og den svingede voldsomt fra år til år. Søren Bitsch Christensen har vist, at der også var god sammenhæng mellem kapitelstaksterne i de forskellige landsdele.¹² Men i øvrigt er det ikke klart, hvordan Busck forestiller sig, at kapitelstaksten skulle have reguleret markedet i ”moralisk” retning. Principielt kunne de gejstlige myndigheder sætte prisen under markedsprisen af moralske grunde, men Ålborg-købmændenes klage, som Busck citerer s. 172f, går på, at taksten var for høj. Hvis det imidlertid var tilfældet, lod den sig vanskeligt opretholde. Kapitelstaksten var i princippet et sælgerkartels pris, som Busck skriver, men der var dog grænser for dette kartels styrke, og der var intet EF til at bakke prisen op med interventionskøb. I praksis betød kapitels-taksten nok især, at de mange sælgere af små partier fik en markedsinformation, de ellers ikke ville have haft, og dermed et bedre grundlag for at forhandle med købmændene.

Bonderegnskabet

Én ting er imidlertid, hvor meget bonden gik på markedet med sine varer, en anden hvorfor. Steen Busck bruger flere gange formuleringen, at statens krav ”tvang” bonden på markedet. (bl.a. s. 192f) S. 357 opstilles et konstrueret regnskab for en gård omkring 1770. Det er i princippet samme gård, som det konstruerede korn-regnskab gælder, og det gengives her som tabel 2.

Tabel 2: Konstrueret pengeregnskab for gård i Sundby 1770 (efter Busck, s. 357)

Indtægter		Udgifter	
1 par stude	30 rdl	Landgilde	6 rdl 4 mk
Andre dyr	10 rdl	Skat	31 rld 1½ mk
Korn	35 rdl	Tiende	18 rdl 1 mk
Andet	5 rdl	Offer	2 rdl
		Tyendeløn	14 rdl
		Daglejere	4 rdl 3 mk
I alt	80 rdl	I alt	76 rdl 3 mk.

12 Bitsch Christensen 2001.

Ifølge dette regnskab gik kun fem procent af salgssummen til bonden selv, når de forskellige herskabs og de lønnede folks krav var indfriet! Her synes vi virkelig at have en bonde, der kun solgte det, han var tvunget til. Nu er tallene i det konstruerede regnskab hentet fra s. 294-96, hvor forfatteren mere grundigt argumenterer for, hvordan den konstruerede normalbondes økonomi hang sammen. Læser man redegørelsen der, opdager man, at Steen Busck i den senere opstilling har misforstået sine egne tal. S. 295 modstiller han nemlig et salg for 80 rigsdaler med *kontante* udgifter til skat, landgilde og løn på 50 rigsdaler. S. 357 modstiller han den *samlede værdi* af kontante og naturalieydelser, men han glemmer det dobbelte bogholderis princip om, at hvis naturalieydelserne skal værdisættes og tillægges under debit, skal de også under kredit. Buscks opgørelse s. 294-96 efterlader 30 rigsdaler til bonden til nødvendige indkøb, øvrigt forbrug og opsparing. Det er vist det, vi skal forholde os til, ikke opstillingen s. 357.

Nu er disse regnskaber konstruktioner, som rummer megen usikkerhed. Som Busck selv siger, er det stort set kun de faste udgifter og måske studebetaling, der er gode kilder til. Men selvfølgelig har han ret i, at skat, landgilde mv. var meget tunge poster i budgettet. Hvis de tidligere skøn over, at en "almindelig" bondes forbrug af egne produkter havde samme værdi som hans salg, er blot nogenlunde rigtige, følger heraf, at værdien af købte varer nødvendigvis må have været en del mindre end værdien af forbruget af egne produkter. Alt taler også for, at forfatteren har ret i, at den grundlæggende kost og de daglige gangklæder stort set var af egen fabrikation. (s. 226f, 229ff)

Steen Busck har da også principielt ret i, at skattestatens krav tvang bonden på markedet, og at intet andet udøvede så direkte et pres. Spørgsmålet er imidlertid, om det især var pisk eller gulerod, som fik markedsøkonomien til at udvikle sig i Sundby og omegn. For perioden 1660-1720 viser Busck overbevisende, at bondeøkonomien var nødlidende. Tingbogen vidner først og fremmest om gæld og restancer, handelsvolumen synes lille, og både lokale købstæder og godsejere klarede sig elendigt. (s. 191-95) Det kunne godt pege på, at markedsøkonomien i den periode mest var tvangsdrevet, men også, at det ikke just fik den til at blomstre. Busck sammenligner med Appels undersøgelser af Skast herred og viser, at Sundby i den sammenligning fremstår både fattig og lidet monetariseret. (s. 137) Nu er spørgsmålet imidlertid, om han sammenligner sted eller tid. Hans Henrik Appels bedste belæg for en blomstrende og monetariseret økonomi er fra tiden før 1657, og det samme gælder i øvrigt både Bjørn Poulsens og mine egne undersøgelser af Slesvig.¹³ Busck har forskellige spor af, at tingene faktisk også havde været bedre før 1660 på Mors. Markedet havde "trukket sig sammen", som han siger. (s. 175f, 191-96). Det er også slående, at han i 1667 møder en Sundbybonde, som havde penge til gode hos 15 andre bønder, men svært ved at få dem hjem. (s. 191) Det

13 Appel 1999, s. 119; Poulsen 1990a; Porskrog Rasmussen 2010b.

ligner det, jeg har fundet i Sønderjylland: et pengemarked, som havde blomstret før krigen, men brød sammen 1660.¹⁴ Her er det værd at bemærke, at skatterne var markant *lavere* før 1660. Det vil sige, at før 1660, hvor der var mindre pres, var bønderne mere på markedet, i hvert fald som købere, pengeudlånere og lånere.

Videre viser Busck, at bøndernes økonomi gradvis blev bedre. To boopgørelser over bønder, som blev sat fra gårdene 1724, rummer lige så store besætninger mv., som boet efter en bonde, der klarede sig normalt i 1678. Restancerne forsvandt stort set efter 1750, hvilket betyder, at bønderne har haft lettere ved at betale skatter og landgilde. (s. 242, 348, 359) Busck viser, at forbruget af købeting steg markant i anden halvdel af 1700-tallet. Bønderne forbrugte kaffe, te og tobak og tilhørende kopper og piber. Til hverdag gik man i hjemmевævet vadmél, men til fest i købetøj. Christen Nørs kone havde i 1758 havde en ganske stor garderobe af købt tøj af mange slags. Man fandt kakkelovne og hollandske tallerkner. (s. 227f og 230f og 233) Jeg er ikke uenig i Buscks vurdering af, at "*selvforsyning var stadig det grundlæggende*" (s. 233), men det er dog markant, at bonden i ikke ringe grad gik på markedet for at skaffe sig forbrugsvarer, som gav nydelse eller status. Busck lægger ikke desto mindre stadig afgørende vægt på skatterne. Side 247 skriver Busck: "*Det stigende skattetryk havde nu en ganske anden virkning, end det havde haft under den ældre enevælde. Det stimulerede Jeppe Jensen til at gå mere på markedet, end han før havde gjort, men uden at ødelægge hans økonomi*". Han tilføjer dog, at det desuden skyldes bedre konjunkturer og en mere moderat skattepolitik. Men for det første kan jeg ikke forstå, hvordan skatterne både kan være stigende og moderate? For det andet forstår jeg ikke, hvorfor dette nu skulle virke så positivt?

For mig at se, peger Buscks egne oplysninger på, at det det virkelige gennembrud for en bedre økonomi senest skete omkring 1750. (bl.a. s. 1137) Skattetrykets næste spring kom imidlertid først 1762. I stedet for at sige, at øgede skatter nu stimulerede markedet, kunne man antage, at økonomien forinden var blevet så udviklet, at den kunne klare de øgede skatter uden at bryde sammen. I det hele taget forekommer det mig, at der er en ringe positiv korrelation mellem skatter og bondens markedsøkonomi.

Handelsbønder og studebaroner

Indtil nu har vi holdt os til en "normalbonde", hvis markedsdeltagelse alene bestod i at sælge gårdens produkter og at købe en moderat mængde nødvendighedsartikler og andre forbrugsvarer. Men Busck viser, at sådan opførte alle bønder sig ikke. I årtierne omkring 1700 møder vi i bogen Christen Løchermand, som var in-

14 Porskrog Rasmussen 2010b.

volveret i en hel række transaktioner med andre bønder, en enke, som anklagedes for landprang, og et par bønder, som lejede ekstra jord og muligvis grundlagde den studeproduktion, disse gårde senere blev kendt for. (s. 187-90)

Efter 1720 bliver det meget mere markant. En gruppe bønder købte kirketien- den 1720. Ganske grundigt viser Steen Busck os, at der på fem – eller i virkelighe- den seks – gårde var en økonomisk aktivitet, som gik langt ud over det normalbil- lede, han ellers tegner. I første række står klanen fra gården Sønden Kirk. Christen Sønden Kirk kunne i 1715 udlåne 120 sletdaler til sin kusine. (s. 343) Hans ene søn, Christen Christensen, overtog den store Fårtoft Vestergaard og kunne i 1776 låne en godsejer det gigantiske beløb af 1.036 rigsdaler svarende til salgsværdien af 70 stude eller næsten 600 tønder korn – eller 13 gange den samlede værdi af det en typisk gård ifølge Busck kunne sælge pr. år! (s. 349) Sønden Kirk blev overtaget af broderen Søren. Dennes ene søn, Niels Sørensen, efterlod sig i 1783 et bo med aktiver for 1.425 rigsdaler. Eneste passiv var en fordring fra broderen Christen på 304 rigsdaler. (s. 268) Samme Christen havde i 1751 haft 24 kreaturer gående, og 1788 blev han sammen med sin nevø Søren anklaget for ulovlig han- del. Steen Busck kan i det hele taget finde en række, om end noget usikre, spor af handel fra gården. Søren Nielsens eget bo omfattede ved hans død 1797 både 14 salgsklare stude og meget store mellemværender med en række andre personer. (s. 204f, 286f og 348) Vi træffer altså denne slægts medlemmer i forbindelse med studeavl og studehandel, handel med korn og tømmer og pengeudlån.

En anden driftig mand var Christen Nør i Nørgaard. Da hans kone døde i 1757, var boet dels fuldt af købetøj, dels var der fem stude på stald. Men siden kastede han sig ud i studeavl og –handel i den helt store stil. I 1770'erne vides han at have købt 4 stude, og 1787 havde han hele 40 stude gående, deraf en stor del salgsklare dyr. De var helt klart ikke af egen avl, men købt til med henblik på viderefedning- og salg. Christen Nør havde dog kørt for lånte penge, som især hans godsejer havde leveret, og 1787 endte det med konkurs. (s. 202f og 282)

En lignende, men noget mere succesrig, type var fæstebonden Christen Peder- sen i Krogsgaard. Han vides at have handlet partier a 13, 16, 48 og 88 stude, som blev solgt til eller købt fra egnens herregårde. Han arbejdede dog også i ret høj grad for lånte penge, for ved hans død var aktiverne 1.125 rigsdaler, men passi- verne 819 rigsdaler. Der var både store tilgodehavender og store gældsposter som vidnesbyrd om en både driftig og dristig forretningsmand (s. 347f).

På to andre gårde finder Steen Busck store studeflokke i 1751. Selvejerbonden Jens Klitgård efterlod sig ved sin død i 1765 aktiver for over 1.000 rigsdaler, her- under 10 stude, og han havde en "tegnebog", hvori var opregnet hans tilgodeha- vender og gældsposter, som dog alle gennemgående var ret små. (s. 205, 285, 346)

Alt dette blotlægger Steen Busck omhyggeligt og grundigt, men når han skal tolke på det, er det som om, det nedtones. Tidligere i bogen har han minutløst gennemgået boerne efter to forsiddere i 1724, men vi får ikke en lige så grundig

analyse af ét af boerne efter slægten fra Sønden Kirk. Købet af kirketienden udlægges som en fjernelse af en feudal forpligtelse, selvom der ikke var tale om, at tiendeparterne endte med at blive delt ud efter hartkorn og annulleret, men tvært imod handlet og belånt. (s.251f) På pengemarkedet lægger Steen Busck vægt på, at der ikke nævnes renter i de fleste tilfælde, og han citerer grundigt en sag, hvor Christen Sønden Kirk havde lånt sin kusines mand et stort beløb uden renter. To generationer senere nævnes der ganske vist renter internt mellem de to brødre på Sønden Kirk, ligesom arvingernes fordring skal forrentes, men Busck lægger vægt på, at der ikke nævnes renter af øvrige gældsposter og tilgodehavender. (s. 342-51) Det kan man nu efter min mening ikke lægge ret meget i, da der ved et skifte ofte kun nævnes renter på arveparterne eller misligholdte lån. Derimod er det utvivlsomt rigtigt, at der ikke blev lagt renter til de mange restancer til godsejer og myndigheder.

Om vidnesbyrdene fra Sønden Kirk skriver Busck: "*En svale gør ingen sommer, én handel ingen købmandsgård*". (s. 288) Det er selvfølgelig rigtigt, men at vi kun kender én handel, er ikke overraskende. Denne bondehandel var ulovlig – i øvrigt et tegn på, at en "primitiv" økonomi til dels blev påført bønderne udefra – og derfor måtte bondehandelsmænd nødvendigvis gøre alt, hvad de kunne, for ikke at komme i de officielle kilder. Nu er bemærkningen egentlig overflødig, for Steen Busck tager det videre for givet, at der blev handlet på Sønden Kirk. S. 290 siger han imidlertid: "*Man solgte korn for tømmer og andre varer og regulerede hellere på skæppen end at røre den fastsatte pris, der igen var fastsat i forhold til den officielle kapitelstakst*". Det sidste dækker over, at parterne havde aftalt en pris under kapitelstaksten plus en halv skæppe opmål pr. tønne, dvs. en kompliceret afregning, hvor man i forhold til kapitelstaksten både satte tøndeprisen lavere og tøndestørrelsen 1/16 højere. Det er vel ikke udtryk for et helt moderne marked, men omvendt peger det vel på, at man kunne handle om prisen på flere måder. Mht. at der blev handlet korn for tømmer, er det sådan, at den oprindelige sælger krævede penge, mens det var folkene fra Sønden Kirk, der angivelig havde byttet kornet mod tømmer. Det vidner mere om, at de var involveret i mange slags handel, end at deres kunder byttede vare mod vare.

Nedtoningen af graden af markedsøkonomi på Sønden Kirk og nærmeste omegn skal ses i sammenhæng med, at Steen Busck allerede tidligere i bogen har vendt sig stærkt mod den tolkning af bønder som markedsorienterede, som især Bjørn Poulsen har stået for. Side 112-14 og s. 123-24 afviser Steen Busck desuden, at de slesvigske regnskaber, Bjørn Poulsen har analyseret, eller den såkaldte dagbog fra Christen Andersen i Nørre Tulstrup ved Viborg skulle være repræsentative. Det hedder s. 124: "*Heller ikke de få andre bønder, der skrev 'dagbog' i 1700-tallet, kan siges at være repræsentative for større dele af den danske bondebefolkning*". Men hvordan kan han vide det? Vi kan ikke vente nogen stor bevaringsprocent af bondedagbøger. Erfaringen er, at kilder især overlever, hvis

de har institutionelt udspring eller stammer fra højere stand. Langt de fleste bevarede regnskaber fra 1700-tallet er offentlige. Næsten alle landets ca. 500 godser må have ført regnskaber hvert eneste år, men bevarede regnskaber udgør kun få procent. Fra Mors, hvor der var 10-12 egentlige godser, er der slet ikke bevaret nogen ifølge Steen Busck (s. 157), og så vidt jeg ved, er der heller ikke bevaret købmandsregnskaber fra Nykøbing. Steen Busck viser jo øvrigt, at to bønder førte "tegnebøger".

Steen Busck mener i øvrigt ikke, at de sønderjyske bonderegnskaber overhovedet kan kaldes regnskaber, fordi de ikke er fuldstændige årsregnskaber. (s. 123) Det er der vist ingen, der har påstået, at de var, og for mig kan man godt have et "regnskab" over en del af sin økonomi, men det er selvfølgelig en strid om ord. Jeg har i øvrigt undersøgt en del flere af disse "regnskaber" fra sønderjyske bønder fra 1700-tallet. Det er typisk regnskaber over studekøb og -salg, pengeudlån og afregning med daglejere. I flere tilfælde havde studeomsætningen et omfang, som ligner det, alt tyder på, at de mest driftige bønder i Sundby gav sig af med.¹⁵ Kun med hensyn til renter af lån er der tilsyneladende en forskel, men spørgsmålet er, hvor reel den er. Mine kilder er netop i høj grad rettet mod at registrere renter, hvad Steen Buscks ikke er i samme grad.

Naturligvis kan handelsbønder og studematadorer ikke have været gennemsnitlige. Men de kan godt have udgjort et ganske stort mindretal. Netop i Sundby med udbredt studehandel og langt til købstæder af betydning tror jeg, at bondehandel var særlig udbredt. Steen Busck har det med at kalde enhver bonde, der afviger fra sin model, for ualmindelig. Det forekommer mig, at der var ualmindelig mange ualmindelige bønder i Sundby.

Samtidig tror jeg, at denne bondehandel havde mere fundamental betydning, end han gør. Han skriver s. 234: *"Men studeholdet synes, selv hvor det var størst som på Nørgård 1787, kun at være en udvækst på en ellers ret traditionel bondegårdsdrift. Også skiftet 1794 fra det stærkt markedsorienterede Sonden Kirk efterlader indtrykket af et alsidigt selvforsynende brug som kernen i det hele"*. Jeg er enig i, at selvforsyning stadig var vigtig, men jeg mener, at alle bønderne samtidig havde en markedsorienteret side, og den synes gradvis drejet mere og mere mod stude. Her investerede de en ikke ringe del af gårdens ressourcer i en produktion, som var rent markedsorienteret. Der er ikke tale om en modsætning mellem en bred selvforsyningsorientering og en snæver markedsorientering, men en ret markant kombination af begge dele. Fra Sønderjylland har jeg fundet en enkelt bonde, som faktisk førte et rigtigt årsregnskab. Det viser, at han typisk kun havde et beskedent overskud til salg af sin kornavl, sit mejeribrug og sit fårehold, men at han hvert eneste år samtidig tilkøbte stude og solgte dem og sit eget til-

15 Som eksempler kan nævnes: Landsarkivet for Sønderjylland, topografica 813 og 865; sammesteds, privatarkiv 588. Analyser af disse vil indgå i min kommende bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.

læg videre med betydelig fortjeneste.¹⁶ Selv den "normalbonde", Busck tegner et billede af for tiden omkring 1770, kombinerede en bred satsning af hensyn til selvforsyningen med en snæver af hensyn til markedet, og nogle har gjort den sidste meget stor.

Netop studeavl har historisk altid været forbundet med handel, som skal udøves personligt, fordi to stude kan være langt mere forskellige end to tønder byg. Handelsbønder er en påfaldende udbredt del af studeavlsorienterede økonomier. Asbjørn Thomsen finder en håndfuld meget rige bønder i sine tre sogne i Salling sidst i 1700-tallet og kan knytte flere til omfattende studehandel.¹⁷ Bjørn Poulsen har fundet studehandelsbønder i Sønderjylland i 1500- og 1600-årene, jeg har fundet dem i 1700-årene, og Hans Henrik Appel har fundet dem i Skast herred.¹⁸ De var centrale mellemlid mellem den enkelte bonde og et større marked.

Her er det ikke svært at komme til at tænke på en anden disputats om Nordvestjylland, Esben Graugaards om studehandlen. Han tager kronologisk fat, hvor Steen Busck slipper, og han tolker stort set studehandlen og studehandlerne stik modsat. For ham er det udtryk for en fri, udadrettet og markedsbevidst vestjysk befolkning, som var klar til at gå ud i verden, samme dag som begrænsningerne på studehandlen faldt bort 1788. I hans fortælling er staten skurken i billedet, hvor den hos Busck er om ikke helt, så dog den kraft, der driver historien frem.¹⁹ Mon ikke de har lidt ret begge to? Busck fortæller om en blomstrende studehandel før 1788, Graugaard om driftige handelsmænd i 1800-tallet, som ville have base på en gård, hvis agerbrug de drev ret traditionelt. Naturligvis tog moderniseringen til, men jeg ser den have længere, stærkere rødder end Busck og en svagere blomstring end Graugaard. Og Graugaard overdriver måske det vestjyske særpræg, men jeg synes, at Busck gør for lidt af det.²⁰

Spørgsmålet er, om vi ikke ca. 1750-1870 har temmelig forskellige moderniseringsveje for det danske bondebrug. På øerne og i Østjylland var det mest afgørende nok den agerbrugsteknologiske fornyelse, ikke bare i udskiftningen, men også i kløver og koppelbrug og siden nye redskaber, kartofler osv.²¹ I Nordvestjylland var det snarere kvægavlen og kommerialiseringen, der drev udviklingen frem. Hvilken af disse veje, der i højest grad inkorporerede traditionalisme på andre punkter, er der al mulig grund til at forske videre i, men ikke på forhånd givet. Sikkert er det nok snarest, at blandingen ikke var den samme.

16 Landsarkivet for Sønderjylland, topografica 865.

17 Romvig Thomsen 2011, s.112-29.

18 Poulsen, 1990b, s. 87-90, 134ff, 146-50 m. fl.; Appel 1999, s. 218-23.

19 Graugaard 2006; Porskrog Rasmussen 2008.

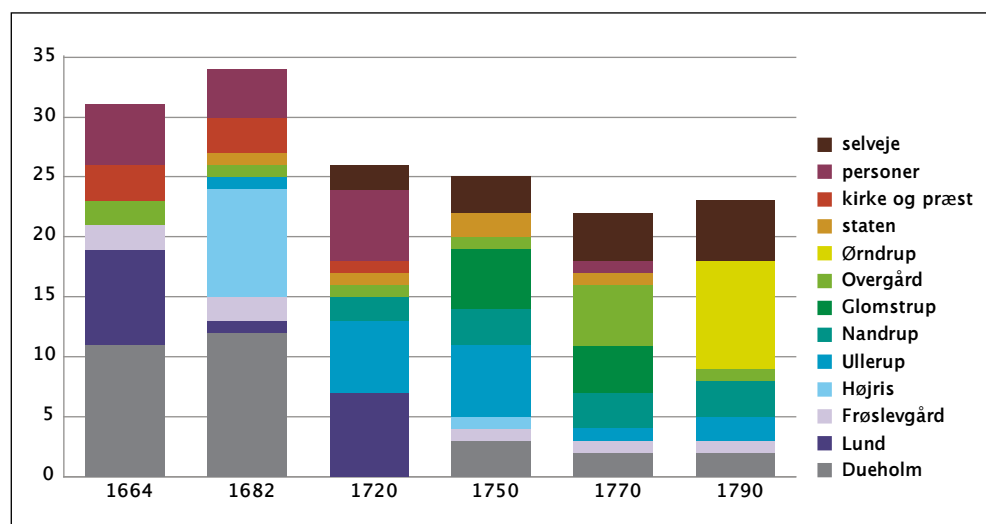
20 Porskrog Rasmussen 2008.

21 S.P. Jensen 1998.

Godssystemet

Indtil nu har jeg koncentreret mig om de Sundby-bønders forhold til egen bedrift og markedet, men det ville være at gøre Steen Busck dyb uretfærdighed, hvis man tror, at han bliver ved det. Tvært imod kommer han i enestående grad rundt om de mange forskellige sammenhænge, bønderne indgik i. Kun Hans Henrik Appels disputats nærmer sig at gøre noget tilsvarende.

En af disse sammenhænge, som Busck analyserer grundigt og godt, er godset. Han påviser, at godstilhørsforholdet var ekstremt løst. Bønderne i sognet var hele vejen igennem fordelt på forskellige godser, som ofte lå langt borte. Godstilhørsforholdet var i øvrigt ikke bare præget af fjernhed og opdelthed, men også af ekstrem omskiftelighed. Ikke én eneste gård hørte under samme gods fra 1670 til 1780'erne. Hvor voldsomt det er, kan ses af figur 4, som jeg har konstrueret ud fra Buscks bilag s. 1223-35.

Figur 4: Gårde og bol i Sundby 1664–1790, fordelt efter ejerforhold.

Godserne blev næsten mest forvaltere af de offentlige opgaver, og desuden viser forfatteren udmærket, at de også fungerede som værnere, som de skulle. Derimod fik godsejerne selv meget lidt ud af det hele. Hoveriet var næsten ikke eksisterende, landgilden lav og faldende, og indfæstning var der ifølge Steen Busck normalt ikke tale om. Skildringen er indgående og meget spændende. Det billede, Steen Busck tegner, er langt fra den godsdominerede verden, de fleste undersøgelser af dansk 1700-tal ellers tager udgangspunkt i og derfor et vigtigt supplement hertil. Selv har jeg aldrig set noget lignende. Steen Busck nævner selv sjællandske og djurslandske godser som en modsætning, men også i Midt- og Vestjylland fandt

man godser, der havde markant hoveri og var velarrunderede. Adam Schacke har fundet dem i Sydvestjylland, og Asbjørn Romvig Thomsen i Salling.²²

Busck søger selv i et vist omfang at placere Sundby i forhold til det øvrige Mors. Han gennemgår i grove træk alle godssers historie, og viser, at både ejerforhold og tilliggende var meget ustabile. Han er dog inde på, ejerforholdene synes at være mere stabile i sognene tæt ved hovedgårdene end i et strøgodssohn som Sundby, og han nævner Lund som et eksempel på et velarrunderet gods. (s. 623) Jeg har summarisk gennemgået de skifteprotokoller over de morsøske godser, som er registret af Knud Haaning, og set, hvor mange skifter hvert gods havde i hvert sogn på øen i perioden 1720-90, idet det dog skal bemærkes, at materialet har klart tyngdepunkt efter 1750. Det bekræfter grundlæggende Buscks billede, som endda kan skærpes yderligere. På den ene side er der i de fleste godssers skifteprotokoller skifter fra mellem en fjerdedel og halvdelen af øens sogne som en indikator på, at strøgods virkelig var meget udbredt. På den anden side er der otte sogne, hvor 80-100 % af de bevarede skifter er fra kun ét gods, og yderligere seks sogne, hvor ét gods tegner sig for 60-80 % af skifterne. I endnu tolv sogne tegner to godser sig til sammen for mere end 60 % af skifterne. Kun i seks sogne er skifterne endnu bredere fordelt. Blandt dem er Sundby. Faktisk er Sundby det af alle øens sogne, hvor koncentrationen af skifter på ét eller to godser er allerlavest.²³ Denne hurtige undersøgelse giver kun et løst indtryk, men tendensen turde være rigtigt. Mors var vitterlig præget af svage og ustabile godser, men selv i den sammenhæng repræsenterer Sundby den yderste grad af strøgods og ustabilitet, i hvert fald i den anden halvdel af 1700-tallet.

At Sundby repræsenterer et yderpunkt gør ingenlunde sognet uinteressant, men rejser vigtige spørgsmål. Er det forklaringen på, at der var så få sammenstød med godsejerne? Spillede det en rolle for studehandlens udvikling? Hvor meget betød det for, at bønderne var så selvstyrende og alt andet end ydmyge, som Steen Busck så fint viser i nogle af de kapitler, jeg ikke kan nå at omtale? Og er det omvendt forklaringen på, at det tilsyneladende ikke lykkedes godsejerne at få penge ud af disse bønder, selv da tiderne blev gode og bondeøkonomien blomstrede? Busck overvejer noget af dette, men det komparative potentiale er langt fra udtømt, og i det hele taget lægger undersøgelsen af Sundby i høj grad op til, at man tænker videre i de forskelle, der var inden for riget.

22 Schacke 2007, s. 208-16, 325-35 m.fl.; Romvig Thomsen 2011, s. 82-85 og 225-28.

23 http://knudhaaning.homepage.dk/godskifter_fra_mors_noerre_og_soehn.htm, konsulteret 20.12.21011. Alle skifter fra øen fra årene 1720-90 er i princippet medtaget og fordelt efter gods og det sogn, afdøde er regnet til. Materialet omfatter ifølge min optælling 1.176 skifter, hvad der omtrent svarer til antallet af gårde og huse på øen ifølge Chr. V's matrikel. For tiden før 1750 er materialet dog meget tyndt.

Staten og ejendomsmarkedet

Steen Busck kobler sin undersøgelse af ejendomsmarkedet i Sundby til en generel tese om, at staten og den private ejendomsret udvikledes parallelt. Udgangspunktet for hans analyse er situationen mellem 1680'erne og 1780'erne. Busck tager fint afsæt i Rosa Congosts påpegning af, at der i datiden ofte ikke fandtes én ret til et stykke jord, men en lang række, og han får udmærket fastslået gods-ejeren, fæstebondens og landsbyens komplekse og overlappende rettigheder. (s. 317-36) Når det kommer til godsejerens ejendomsret til jorden, sætter han det på spidsen i følgende formulering s. 323: *"Det var langt op i vores periode hverken jorden, gårdens anvendelighed som produktionsapparat eller dens rettigheder i byens ager, eng og overdrev... som blev solgt fra den ene godsejer til den anden, men alene dens herligheder, dvs. landgilden, hoveriet og de andre ydelser til godsejeren"*. Det afhænger af, hvad man lægger i det. Det er rigtigt, at godsejeren juridisk set var forpligtet til at bortfæste jorden til en bonde på vilkår, som delvis var lov- og sædevanebestemte, og kun kunne udnytte jorden gennem bonden. Men godsejeren kunne omstrukturere godset ved at opdele eller sammenlægge gårde, som det også skete i stor stil i Sundby, han havde i hvert fald juridisk herredømmet over successionen, altså overgangen fra én fæster til en anden, og både hoveri og indfæstning var variable ydelser, som godsejeren havde betydelig adgang til at fastsætte eller forhøje. Det fik de måske nok ikke meget ud af i Sundby, men det gjorde de andre steder.

Er uenigheden her et spørgsmål om nuancer, er den større, både når den gælder vejen til denne situation, og til dels også når det gælder vejen derfra. Over nogle sider trækker Busck forholdene tilbage i middelalderen. Da fandtes efter hans opfattelse ingen adskillelse af offentligt og privat og ingen ren ejendomsret til jord, som ikke var forbundet med magt over personer. (s. 609-16, 651ff m.fl.) Busck går her åbenlyst i rette med den liberale tolkning, som kom frem under oplysningstiden, og som lidt forenklet antog, at der langt tilbage havde klar adskillelse, en tolkning, som efter Buscks mening har sat sit præg på for megen landbohistorie. (s. 317f, 616-18, 649, 1159-61) Busck vender sig i den forbindelse stærkt mod den ret omfattende forskning, som taler om et middelalderligt jordmarked og mener ikke, at der på det tidspunkt kunne eksistere et sådant, ligesom han går imod den opfattelse, at værnet senere er føjet oven på jordlejerforholdet. (s. 318-38 og 609-16) Argumentationen består ud over principielle betragtninger mest i henvisninger til Ole Fenger og et forsøg på at tolke nogle dokumenter fra Mors. Efter min mening er det ikke nogen tilfredsstillende måde at forholde sig til

et så kompliceret spørgsmål på, og disse få sider af Steen Busck kan i hvert fald for mig på ingen måde overtrumfe den langt dybere forskning, Busck går imod.²⁴

Videre mener Steen Busck, at enevælden repræsenterer nogle skridt mod en mere moderne ejendomsopfattelse, mod en "objektgørelse" af jorden. Det er jeg ikke enig i. Han hævder, at den store matrikel repræsenterede et skridt mod en moderne opfattelse af fast ejendom, fordi alle agre nu blev opdelt og vurderet for sig. (s. 321). Han skriver desuden s. 1013, at man derved låste jordfordelingen fast, i hvert fald i en by med flere godsejere. Det forstår jeg ikke. Der skete masser af omlægninger over det følgende år, også i Sundby, hvor brugsstrukturen ændredes. S. 601 hedder det, at hartkornsansættelsen er et skridt mod moderne forhold, fordi den gård, der blev fæstet, nu blev beskrevet ved tal. Men siden højmiddelalderen er gårde i dele af landet omtalt i otting eller mark guld, noget som i Sønderjylland overlevede meget længe.²⁵ Det gælder ganske vist ikke Sundby, men det viser netop bare, at man ikke kan generalisere fra denne plet på Mors. I øvrigt var der 1660-82 sket ting, der havde gjort ejendomsbegrebet *mindre* moderne. Først og fremmest havde godsejerne mistet retten til at inddrage bondejord under hovedgårdene. Den havde de ikke brugt til meget på Mors før 1682, men det havde de andre steder.²⁶ Det er et meget afgørende skridt, som helt grundlæggende ændrede jordejerens ret til jorden. Efter min mening repræsenterer matrikel og lovgivning fra 1680erne ikke et skridt mod det moderne, men et højdepunkt for kompleksiteten i ejer- og brugsrettigheder.

Det gælder også det, Busck kalder den manglende adskillelse af offentligt og privat, idet staten som bekendt spændte godsejerne for sin vogn og satte dem til at forvalte skatteopkrævning og soldaterudskrivning. Herved opstod en styrket patriarkalisme, som imidlertid ifølge Busck mødtes med den modsætning, at godsmarkedet blev åbnet for alle, og jordejendom handlet hyppigere. *"Godsejernes myndighedsopgaver voksede, og de blev købt og solgt stadig hyppigere. Heri lå en væsentlig forskel til det moderne ejendomsmarked og et problem af grundlæggende samfundsmæssig betydning. Problemet blev mere og mere utåleligt, efterhånden som kravet om et klart skel mellem privat og offentligt på alle fronter meldte sig, men det fandt ikke sin endelige løsning før 1849"*. (s. 328). S. 336 hedder det: *"Staten og privatejendommen voksede nævnt op sammen. Jo mere privatejendommen voksede, jo flere statsaktiviteter var påkrævet, og jo mere staten voksede, des stærkere trængte den private ejendomsret igennem"*.

Jeg er ikke uenig i, at det efterhånden blev mere og mere uacceptabelt for bærerne af den voksende statsmagt, at den skulle være forvaltet af godsejerne, og det er jo også rigtigt, at disse embeds- og statsmænd samtidig blev tilhængere af mere

24 Mht. værnsforholdet henvises her kort til Netterstrøm 2003, særligt s. 10-15. For ejendomsmarkedet Poulsen 2003.

25 Prange 1980; Prange 1991.

26 Olsen 1975, s. 114f om forordningen af 1682.

”moderne” eller liberale ejendomsretsforståelser. For Sundbys vedkommende kan jeg også nikke til en gradvis nedslidning nedefra. Før 1660 havde de fleste af sognets bønder stabilt hørt under kronlenene Lund og Dueholm, men derefter blev gårdene som vist handlet hele tiden og på kryds og tværs.

Dette skift er imidlertid ikke landsdækkende. Hvis vi lægger vægt på tilhørsforholdet til et gods snarere end til, hvem der ejede godset, var det formentlig generelt mere ustabil 1536-1660 end 1660-1770. Tag bare mageskifterne mellem krone og adel, som gjorde, at mindst 15-20 % af landets jord gik fra konge til adel og lige så meget den anden vej – for ikke at tale om de gårde, der gik frem og tilbage flere gange.²⁷ Læg hertil arvedelinger, som splittede godser frem til slutningen af 1500-tallet, og hyppige mageskifter og køb og salg mellem adelige. Utallige undersøgelser af enkeltgodser har vist, at de tenderede mod at blive bedre arronderede og mere stabile i løbet af 1600-tallet for derefter kun at forandre sig meget lidt.²⁸ Er der en metodisk bias ved disse undersøgelser, har Adam Schackes og Erland Porsmoses undersøgelser godtgjort, at det var en generel tendens for større områder. Flere og flere landsbyer blev samlet på én hånd og godsernes tilliggende i det hele taget arronderet og stabiliseret.²⁹ Det er muligt, at omsætningshastigheden for hele godser gik op, men jeg tvivler. Der var et brølende adeligt ejendomsmarked i 1600-tallets første halvdel, og efter 1660 modsvares en hyppig omsætning af mange godser på Mors af den markante stabilisering, majoratssystemet medførte andre steder. Under alle omstændigheder må handlen med hele godser have været et mindre problem for modellen med den ”bortforpagtede statsmagt” end ustabilitet i gårdenes tilhørsforhold. Jeg ser derfor ikke den gradvis parallelle acceleration i statsmagts omfang og objektgørelse af jorden, som Steen Busck synes at finde, ikke generelt i hvert fald.

I forholdet mellem gods, bonde og stat ser jeg flere veje frem mod 1788 og den følgende udvikling. I steder som Sundby var det tæt ved at være et reelt problem for staten at få nogen til at overtage den forvalterrolle, der lå i at være godsejer, og det skabte masser af praktiske problemer for alt muligt fra vejvæsen til soldaterudskrivning, når enkelte gårde i samme by var fordelt på flere godsejere og hele tiden skiftede ejer. Her var sammenblandingen af det private og det offentlige *utålelig* i den forstand, at den ikke fungerede rent praktisk for en stat, der blev mere ambitiøs. Her kom der vitterlig samtidig en entydig, privat ejendomsret, idet fæsteforholdet hurtigt afløstes af bondeselveje, da først det kit, som varetagelsen af statslige opgaver og sammenhængen mellem hovedgårdens skattefrihed og fæstegodstilliggendet udgjorde for godssystemet, blev fjernet. På de mere stabile godser, som prægede store dele af riget, var det *utålelige* mere en politisk-moralsk

27 Bang 1918-20.

28 Der findes en lang række undersøgelser for enkelte godser, som det fører for vidt at nævne. For noget større områder er det beskrevet i Jens Villiam Jensen 1994.

29 Schacke 2007, bl.a. sammenfatningen side 363-65; Porsmose 1987, s. 128-41.

opfattelse hos landets akademiske embedselite, som inspireret af tanker udefra gik ind for en stærkere stat. Her måtte den sættes igennem politisk, og det endda på en måde, hvor man forhindrede den form for "objektgørelse" af jorden, som godsejerne efterlyste, nemlig den agrarkapitalistiske, men beskyttede bønderne.³⁰

Når Steen Busck derfor lader stat og privat ejendom vokse hånd i hånd, er jeg ikke ganske overbevist. For årene 1660-83 mener jeg faktisk, at staten øgede godsejernes "offentlige" myndighed, men svækkede deres "private" ret over jorden. Steen Busck viser, at der knap var et fungerende ejendomsmarked i store dele af hans periode. Det var der derimod før 1650, da adelsgods gav bedre afkast. Men han har ubetinget ret i, at den stadig voksende statsmagt blev en meget afgørende faktor for samfundsudviklingen. Og den gennemførte i sidste ende en bestemt form for ejendomsret til fordel for gårdmændene.

Afslutning

"Kapitalister blev de aldrig", siger Steen Busck om andelstidens Sundbybønder (s. 1161). Det er jeg enig i. Ikke bare Sundbys, men hele Nordens landbrug forblev domineret af bondegårde, der var husholdslandbrug og både rammer om produktion og forbrug. Meget af arbejdet kom fra familien og var ikke monetariseret, og reelt blev heller ikke selvejergårdene først og fremmest til et kapitalapparat, der skulle forrentes, i hvert fald ikke, hvis de ikke var hårdt belånt, hvad man generelt søgte at undgå.³¹ Men da Steen Busck har defineret den modernisering, han undersøger, som overgangen fra traditionelt bondesamfund til et kapitalistisk samfund, har han dermed skrevet næsten 1.300 sider om noget, som ikke skete!

At Sundby alligevel blev en del af det moderne samfund, fastslår han imidlertid selv på den allersidste side i bogens hovedtekst: *"Skønt kun et fåtal af sognets beboere var lønarbejdere i kapitalistiske virksomheder, og de fleste endnu arbejdede i små familievirksomheder, var sognet blevet en del af det internationale kapitalistiske verdensmarked"*. (s. 1162). Jeg er ganske enig, og man kan tilføje, at dette danske bondelandbrug ved Første Verdenskrigs udbrud var et af Europas mest produktive efter at have fordoblet planteproduktionen og firedoblet husdyrproduktionen på godt 50 år.³²

Dette ville nok have fået svagere sjæle end Steen Busck til at forlade den faste model for, hvad *det* traditionelle og *det* moderne samfund er og dermed definere den modernisering, han undersøger, bredere. Konsekvensen af, at han ikke gør det, er for mig at se, at Steen Buscks konklusioner mange steder i bogen bliver en ret gold konstatering af, at bondesamfundet i Sundby før 1800 ikke var mo-

30 Porskrog Rasmussen 2010a.

31 Porskrog Rasmussen 2011, s. 25f.

32 van Zanden 1991; S.P. Jensen 1982; S.P. Jensen 1989.

derne og kapitalistisk, som han indledningsvis har defineret det. Det gælder dog mest en række konkluderende afsnit og bemærkninger. For derudover har Steen Busck med utrolig ihærdighed og meget ofte meget indsigtsfuld læsning kortlagt, hvordan tingene var, og hvad der faktisk skete. Jeg har peget på, at han også i visse detaljer trækker det traditionalistiske kort i højere grad, end jeg synes, der er belæg for, men der er langt flere og længere afsnit, hvor jeg synes, at tingene bliver undersøgt, skildret og forstået på fornem vis. Busck har ret i, at tradition og selvforsyning var vigtige og altid bør huskes, han har overbevisende vist, at statens rolle var vigtig, og han har givet os et vigtigt billede af, hvordan det sene 1700-tals forandringer kunne forme sig. Både på det sidste punkt og adskillige andre bidrager hans undersøgelse samtidig til, at vi bør holde den måde, tingene skete på i Sundby, op mod, hvad der skete andre steder – og omvendt. Selv hvis man ikke er ganske enig i Steen Buscks model eller alle hans konklusioner, er der derfor masser at hente i hans bog.

Litteratur:

- Appel, Hans Henrik 1999: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense Universitetsforlag.
- Bang, Thomas B. 1918-20: "Kronens Mageskifter under Frederik 2.". *Historisk Tidsskrift*, 9. rk. 1, s. 1-42.
- Busck, Steen 2011: *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800*. Klim
- Christensen, Søren Bitsch 2001: *Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 - med hovedvægt på reformårene*. Utrykt Ph.D. afhandling, Aarhus Universitet.
- Jensen, Jens Villiam 1994: "Fra fæstegårdssystem til hovedgårdssystem". Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag, s. 123-142.
- Jensen, S.P. 1982: "Den teknologiske udvikling i landbruget". *Tidsskrift for Landøkonomi* 169:4, s. 149-162.
- Jensen, S.P. 1989: "Landbruget 1860-1914 – produktion og teknologi". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie 1810-1914*. Landbohistorisk Selskab, s. 243-350.
- Jensen, S.P. 1998: "Kobbelbrug, kløver og kulturjord". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift* 1, s. 36-59
- Johansen, Hans Chr. 2002: *Danish Population History, 1600-1939*. University Press of Southern Denmark.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert 2003: *At forsvare til rette. Værnsforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400-1513*. Landbohistorisk Selskab.

- Olsen, Gunnar 1975: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*. Landbohistorisk Selskab. (Reprotryk af opr. udgave fra 1957).
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2008: "Anmeldelse af Esben Graugaard: Nordvestjyske bønder som kreaturhandlere i Nordsørummet". *Historie* 2008:1, s. 219-222.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2010a: "An English or a continental way? The great agrarian reforms in Denmark and Schleswig-Holstein in the eighteenth century". Rosa Congost & Ruis Santos (eds.): *Contexts of Property in Europe*. Brepolis Publishers, s. 125-144.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2010b: "Gæld i Gram herred. Lån, kredit og pengeøkonomi i det nordlige Sønderjylland før og efter katastrofen 1657-60". *Historisk Tidsskrift*, s. 77-116.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2011: "Familie, brug, familiebrug. – Familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 1, s. 10-43.
- Porsmose, Erland 1987: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense Universitetsforlag.
- Poulsen, Bjørn 1990a: "'alle myne rent' Bondekredit i 15-1600-tallet". *Historisk Tidsskrift*, 15. rk. 5, s. 247-275.
- Poulsen, Bjørn 1990b: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*. Landbohistorisk Selskab.
- Poulsen, Bjørn 2003: "Land Mobility in Late Medieval Denmark". Simonetta Cavicchi (ed.): *Il mercato della terra. Secc. XIII-XVIII*. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini".
- Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen 1994: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. Landbohistorisk Selskab.
- Prange, Wolfgang 1980: "Das Otting im Amt Apenrade". *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 105, s. 137-151.
- Prange, Wolfgang 1991: „Die Mark Goldes in Angeln“. *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991*. Landbohistorisk Selskab, s. 197-211.
- Romvig Thomsen, Asbjørn 2011: *Lykkens Smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab.
- Schacke, Adam 2007: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Landbohistorisk Selskab.
- van Zanden, J.L. 1991: "The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914". *Economic History Review*, XLIV:2, s. 215-239.

Opposition to Steen Busck's Doctoral Thesis A Rural Community Breaking Up. Tradition and Modernization in Sundby Parish on the Island of Mors during the Period 1660-1800, vol. 1-2, Aarhus, 2011.

A central feature of Steen Busck's dissertation is the concept of a "traditional" rural community, which not until late in the period embarks seriously on a "modernization", which to the author is synonymous with the introduction of capitalism. The present opposition will discuss this theory, taking as its point of departure a number of concrete manifestations of it in Steen Busck's book. The emphasis is on the economic side, which also, when all is said and done, is the mainstay of Busck's theory.

Steen Busck attempts to demonstrate that the economy was relatively stagnant and oriented towards self-sufficiency, and that the market economy only penetrated slowly. The opposition discusses various indications of how agriculture developed during the period, and it is argued that there was a larger degree of development than is assumed by Busck. Simultaneously, the balance between self-sufficiency and market economy is discussed, including some of the farmers' budgets that Busck has constructed. The opponent argues that production was fairly evenly organized for self-sufficiency and for the market, and he draws attention to the enterprising cattle-dealers who have been found by Steen Busck but to whom he ascribes no decisive importance.

The last part of the opposition deals with the relationship between the landed estates, the property market and the power of the state. Here it is argued that Sundby was an atypical parish as far as the estate structure was concerned, since it was dominated by scattered farms which frequently changed hands, being sold from one landed estate to another. This implies that Steen Busck's theory of the property market helping to destroy the estate as an institution and paving the way for agricultural reforms and modernization may hold true for Sundby; but it is probably not representative on a national level.

Født 1940, cand. mag. (historie og geografi) 1967, samme år ansat ved Historisk Institut, senere docent. Speciale i dyrknings-, landbrugs-, administrations- og byhistorie, bl.a. udtrykt ved disputatsen *Vang og Tægt. Dyrkningssystemer i Danmarks landsbyer 1682/83* (1983), "Det danske landbrugs historie 1536-1750" i *Det danske landbrugs historie*, 2 (1988), *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet* (1994) og *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1-2, (1984).

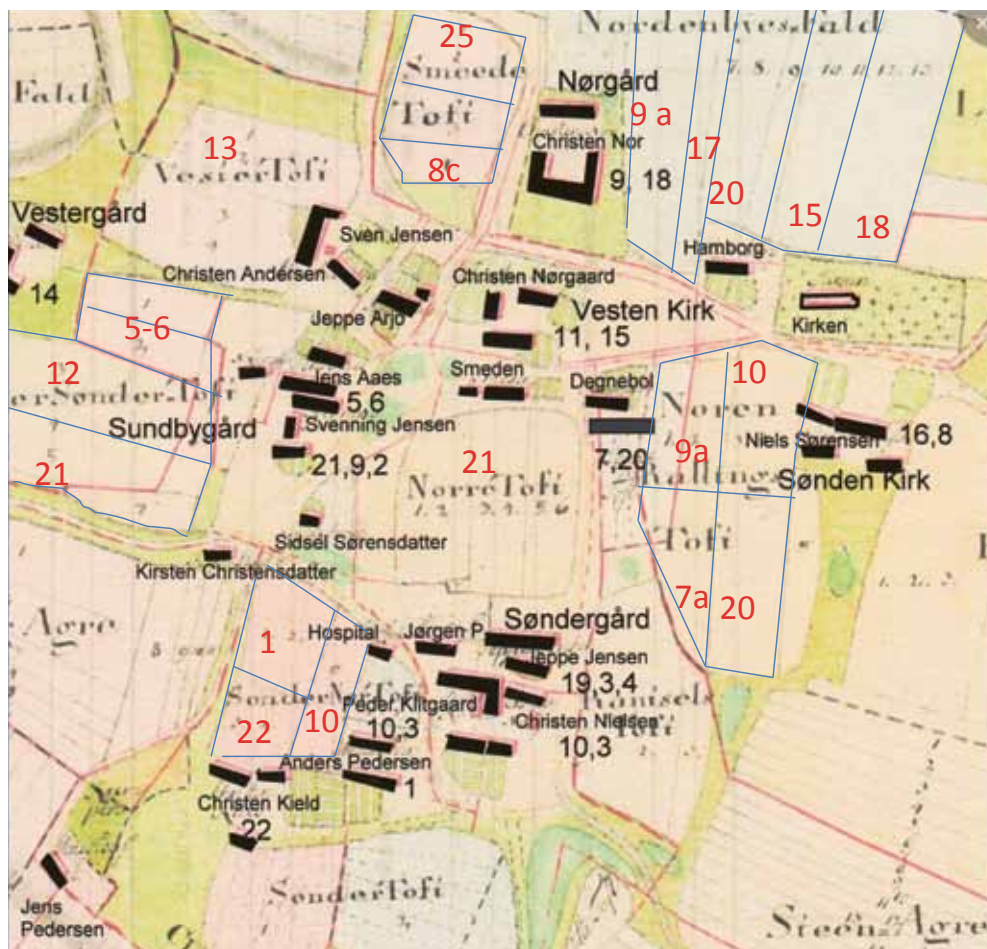
LANDSBYENS ANATOMI

En retrogressiv analyse af agrarstrukturen i landsbyen Sundby på Mors med udgangspunkt i opposition ved forsvaret af Steen Buscks disputats: *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1600-1800*, 2011

Artiklen er en udvidet version af Karl-Erik Frandsens opposition mod Steen Buscks disputats Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1600-1800, bd. 1-2, Aarhus 2011. Først foretages en retrogressiv analyse, der med udgangspunkt i udskiftningskortet fra 1782 kombineret med markbogen 1683 rekonstruerer de agrare strukturer i Sundby i 1683. På dette grundlag er det derefter muligt at sandsynliggøre, at Sundby i middelalderen bestod af 3 storgårde, der senere blev udstykket i bylinger og i hvert fald fra 1662 og frem til udskiftningen i 1782 udgjorde ca. 30 brug i et kompliceret fællesskab. Det er tydeligt, at fordelingen af jorden i udmarken er sket på grundlag af gårdenes tilhørsforhold til de tre bylinger.

Den 25. november 2011 forsvarede pens. lektor Steen Busck ovennævnte værk på i alt 1295 sider for doktorgraden ved Aarhus Universitet. Undertegnede var medlem af bedømmelsesudvalget og opponert ex auditorio, og denne artikel er dels et resultat af bedømmelsesarbejdet, som blev præsenteret ved oppositionen, og dels frugten af videre bearbejdning af såvel det primære kildemateriale som Steen Buscks omfattende behandling af kilderne først og fremmest præsenteret.

Figur 1.

teret i bilag 5: ”Ejere og fæstere af sognets gårde og bol 1664-1800” (s. 1236-1245,) uden hvilket denne undersøgelse ikke kunne være blevet gennemført. Denne oversigt gør det nemlig muligt at etablere forbindelsen mellem placeringen af gårdene på udskiftningskortet 1782 og matrikelnumrene 1688 og dermed fæsternes navne i markbogen 1683. Dette er helt afgørende for at kunne gennemføre en kartografisk analyse af den agrare struktur.

Figur 1 er et skannet udsnit af udskiftningskortet fra 1782 (Ældste Original, Kort- og Matrikelstyrelsen) (se bogens omslag), hvorpå der med sort er optrukket signaturerne for bygningerne, og med sorte bogstaver er gengivet de navne, der på kortet er anført ved hver gård. De sorte tal repræsenterer de matrikelnumre 1688, der iflg. Steen Buscks undersøgelser indgik i de pågældende gårde 1782. Endelig er med røde tal anført matrikelnumrene på brugerne i markbogen 1683 (næsten identisk med matriklen 1688), af de pågældende agre.

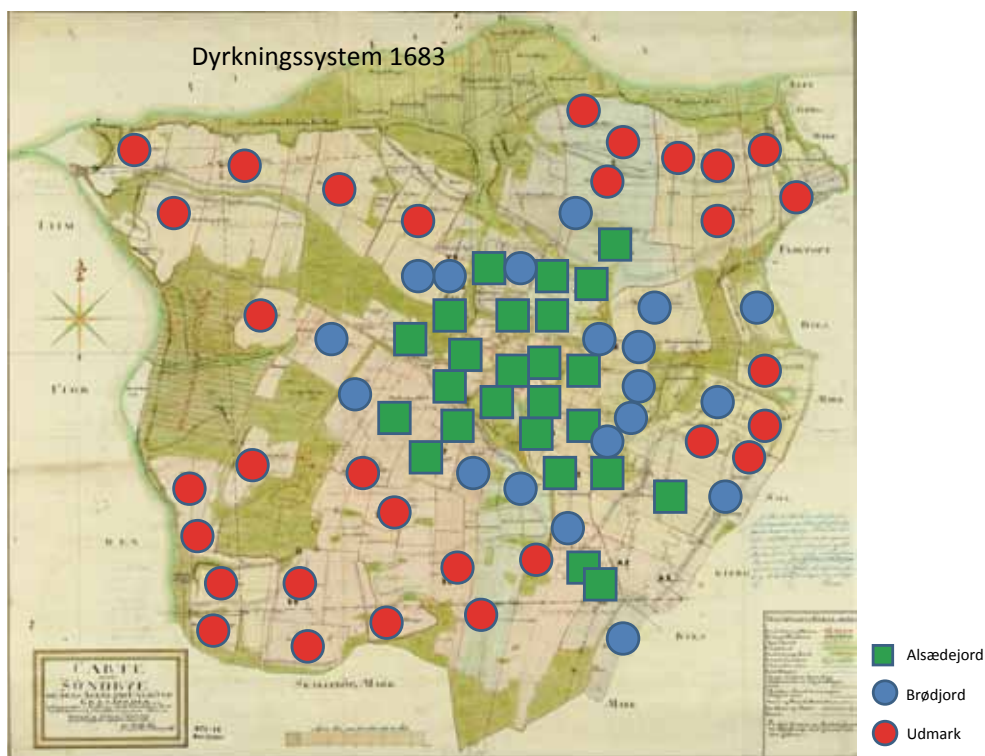
Det ses således, at de fleste marker med navnet -tofte blev brugt en enkelt eller flere bønder. Den centrale plads midt i byen: "Nørre Toft" blev således brugt

af matr. nr. 21 Sundbygård, hvis fæstere også brugte den sydlige ager i "Vester Sønder Toft".

Begrebet "Toft" har således i Sundby en helt anden betydning end på Øerne, hvor det oftest var en særlig ager ud for hver enkelt gård med bredder proportionale med gårdens andel af "bymålet" hyppigt målt i otting (1/8 af et bol).

Kortet fig. 1 viser også et meget karakteristisk træk ved Sundby, nemlig at flere fæstere med hvert sit matrikelnummer indgår i de enkelte gårde 1782, og at nogle (f.eks. nr. 3) indgår i flere gårde. Det forhold, at der var flere fæstere på en gård, medfører også, at begrebet "en gård" var noget andet i Sundby end på Øerne, hvor det normale var, at der var én fæstebonde pr. gård.

Dyrkningssystem og landskifte

Figur 2.

Kortet viser Sundbys dyrkningssystem i 1683, som tilsyneladende holdt sig uændret til udskiftningen i 1782.

På Mors ligesom nord for Limfjorden var det enerådende dyrkningssystem "Limfjordssystemet". Der var tale om en grundlæggende sondring mellem indmarken, der regelmæssigt fik gødning, og udmarken, der aldrig fik gødning udover, hvad de græssende kreaturer kunne efterlade sig. Indmarken var igen delt i

”alsædejorden”, der blev dyrket permanent med byg og havre uden systematisk hvile, og ”brødjorden” der blev sået et antal år f.eks. 5 år: 2 år med byg efterfulgt af 3 år med havre, hvorpå jorden hvilede i 5 år. Disse beskrivelser varierede ofte inden for det enkelte fald afhængig af boniteten, så hvis man skal tage beskrivelserne bogstaveligt, så var dyrkningsenheden den enkelte ager og ikke det enkelte fald.

Udmarken eller havrelandet var delt i tre ”vange”: Nørre-, Sønder og Vester Vang, hver bestående af et antal fald. Begrebet en vang bruges i Østdanmark som betegnelse for en indhegnet dyrkningsenhed, men findes kun sjældent i Vestdanmark. Der er ingen spor af hegn i bymarken i Sundby. De enkelte fald blev besået 4-5 år med havre og hvilede derpå i 10 år.

Det er bemærkelsesværdigt, at det for samtlige fald i Vestervangen og Nørrevangen er anført, at faldet er ”ubesået” eller ”hvilere”. Steen Busck mener, at dette er ensbetydende med dyrkningstvang, som ellers ikke findes i Vestdanmark. Jeg må nødtvungent indrømme, at det må implicere en eller anden form for styring af udnyttelsen af vangene, men derfra er der nu langt til den østdanske dyrkningstvang.

Hovedkilden til Sundbys struktur i 1600-tallet er markbogen fra 1683, der er en protokol over de opmålinger af hver enkelt ager, som blev foretaget af et hold landmålere, for at få en registrering og vurdering af agerjorden til hver enkelt gård over hele landet med henblik på en hensigtsmæssig og effektiv beskatning af landets største aktiv: landbrugsjorden. Det resulterede i det organisatoriske mesterværk, der hedder Matriklen af 1688, som var skattegrundlaget for påligningen af ejendomsskatter lige indtil Matriklen af 1844.

Som en illustration af, hvad markbrugen rummer, gengives herunder en side fra fald nr. 1: Langbjerg agre (figur 3.). I venstre kolonne findes en yderst detaljeret redegørelse for jordens bonitet og anvendelse. Dette fald var noget af landsbyens bedste jord: ”Middelmådig bygjord”, der blev brugt som ”alsædejord”, hvilket betød at den aldrig hvilede (lå brak), men den blev efter at have fået gødning sået med byg, vårrug og havre, og derefter med havre i to år, hvorpå rotationen begyndte forfra.

Den høje bonitets-vurdering hænger givetvis sammen med, at området er relativt jævnt med god lerjord og nogen muld i modsætning til markerne på bakkerne omkring byen, der har en jordbund af sand og grus.

Agrene blev i begge ender og i længden målt i sjællandske alen (à 63 cm), således at det var nemt at beregne agerens areal. Arealet (i tønde land à 14.000 kvadrat-alen) kunne under hensyntagen til jordens bonitet ved forskellige divisorer omregnes til værdimålet tønder hartkorn, der suppleret med oplysninger om græsning og høslet af myndighederne med en vis ret blev betragtet som et objektivt mål for den enkelte brugers skatteevne.

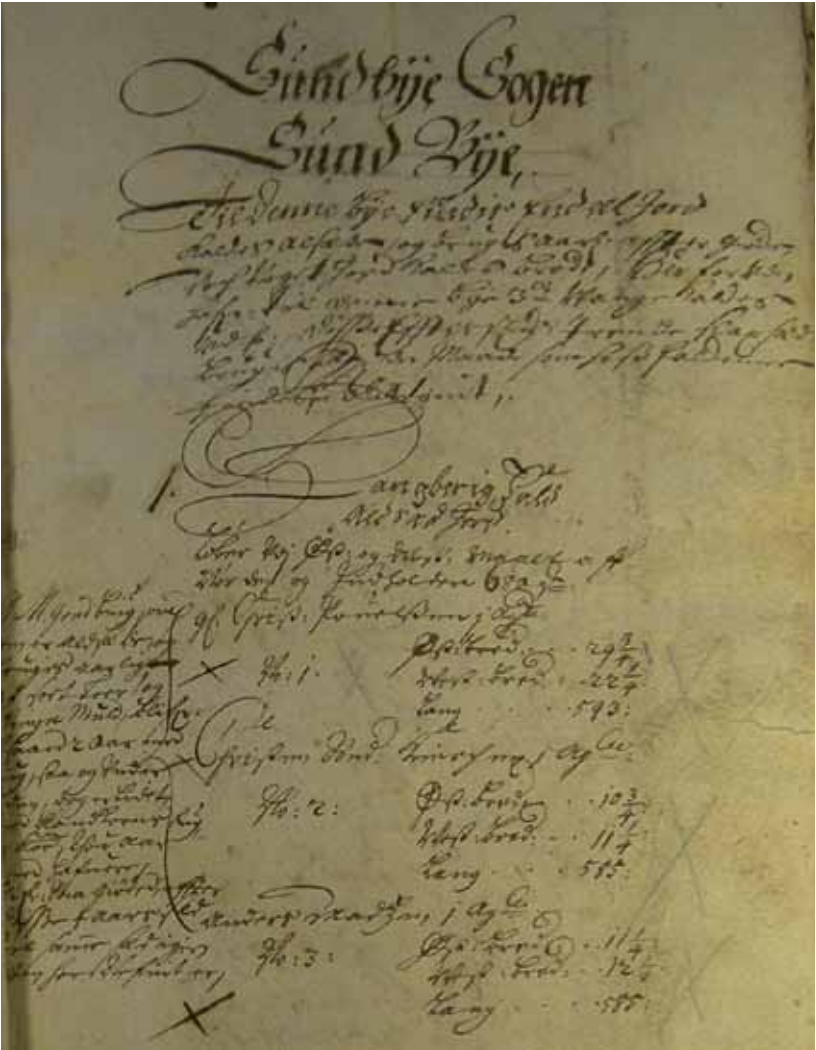

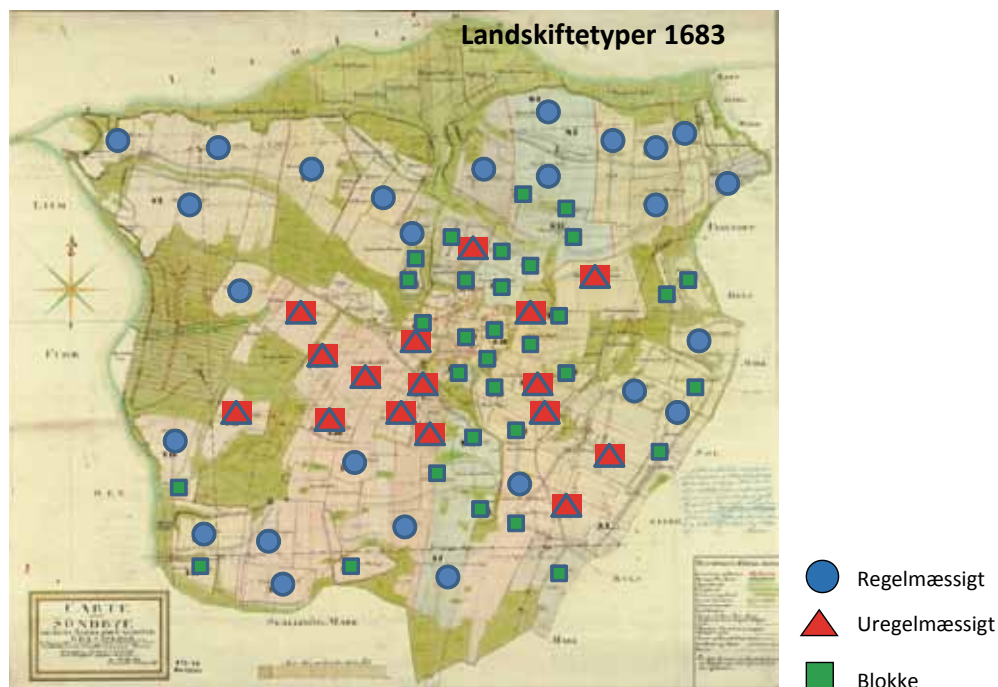
Figure 3.

Den anden hovedkilde til undersøgelsen er udskiftningskortet fra 1782, der er gengivet på bogens omslag og brugt som grundlag for mine kort. Kortet er opmålt og tegnet af landinspektør i Aalborg Stift Johan Christian Seip og er af overordentlig høj kvalitet.

I et brev fra kammerherre Adeler til Ullerup til amtmand Hauch den 14. november 1782 nævnes det, "at af den Landmaalinges Forretning, som Sundbye Beboere har givet dem", kan man se, at nogle agre på kortet tilhørte de forkerte gårde i forhold til markbogen. Det må betyde, at landmålerne har haft en kopi af markbogen fra 1683 med sig i marken ved opmålingen til opskiftningskortet. Det er derfor ikke så mærkeligt, at der er næsten fuldstændig overensstemmelse mellem navne på fald og mål på agrene i markbogen og på kortet. Steen Busck har altså et solidt grundlag for sin tese om, at der ikke skete nævneværdige ændringer i arealudnyttelsen i Sundby i de 100 år mellem tilblivelsen af markbogen og udskiftningskortet.

Landskiftet

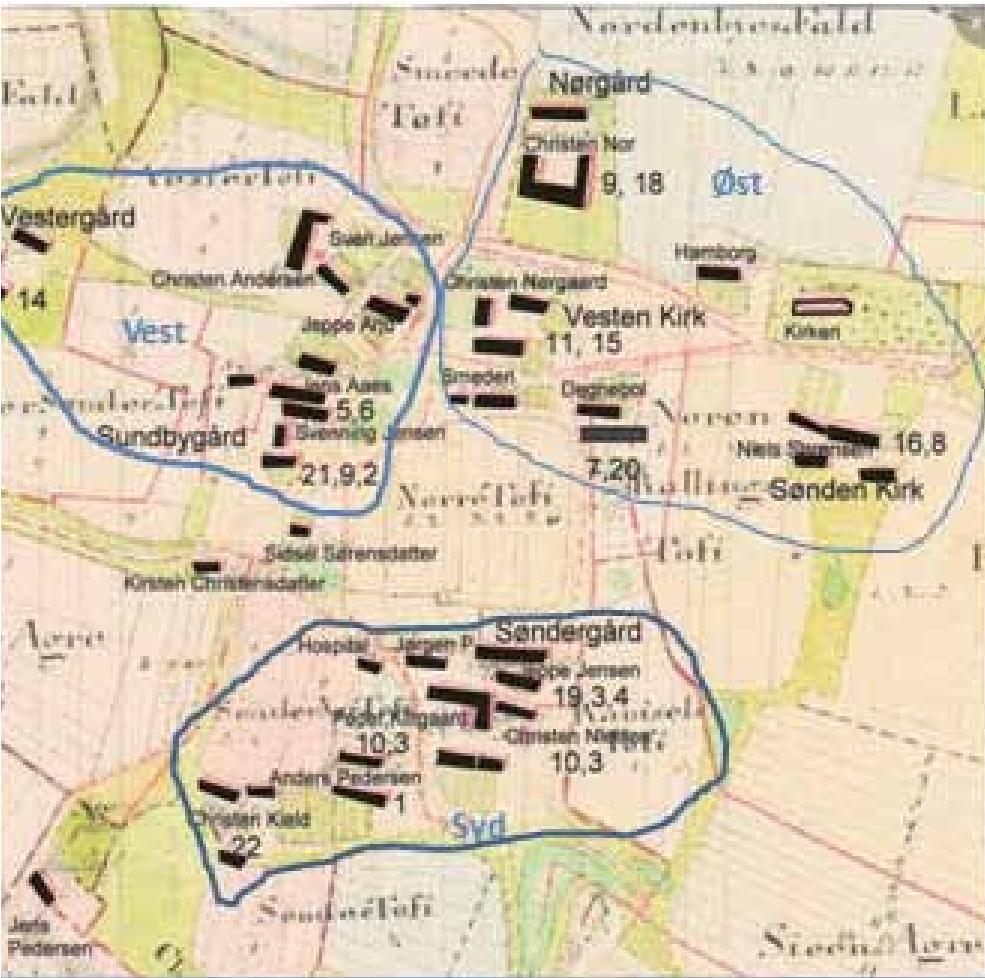
Med landskifte menes den rækkefølge, som agrene til den enkelte gård har i faldene. Steen Busck har observeret, at der var en markant forskel på landskiftet i indmarken, hvor det var helt uregelmæssigt og i udmarken, hvor det var så regelmæssigt, at der var tale om solskifte (den samme rækkefølge i hvert enkelt fald svarende til gårdenes beliggenhed i byen). Det var imidlertid meget mere kompliceret, hvilket nedenstående kort viser.

Figur 4.

Kortet viser tydeligt, at faldene omkring landsbyen (nogenlunde svarende til udbredelsen af alsædejorden) var blokformede, hvilket vil sige, at hvert fald kun bestod af agrene til en enkelt eller få gårde.

Brødjordens fald var næsten alle uregelmæssigt rebede både med hensyn til agrenes rækkefølge og deres bredde, hvorimod udmarkens fald var regelmæssige men i en ganske specifik betydning af ordet.

Figur 5. Bytomtens inddeling i bylinger.

Steen Busck nævner uden nærmere dokumentation side 75, at ”*Det højmiddelalderlige Sundby bestod sandsynligvis af tre meget store gårde omgivet af små brug. ... I senmiddelalderen blev de store gårde splittet op i mange mellemstore brug.*” Som en arbejdshypotese har jeg på kortet fig. 5 inddelt gårdene på udskiftningskortet fra 1782 i tre grupper, som jeg har kaldt ”bylinger” og benævnt dem efter verdenshjørnerne vest, øst og syd for at prøve, om de spiller nogen rolle i landskiftet. Heldigvis viste det sig at være tilfældet men kun for udmarkens vedkommende.

Ager nr	Bruger	Byling	Ager nr.	Bruger	Byling
1	20	Ø	13	10	S
2	Byens jord		14	14	V
3	20	Ø	15	12	V
4	20	Ø	16	21	V
5	7	Ø	17	7	Ø
6	8	Ø	18	2	S
7	13	S	19	17	Ø
8	19	S	20	25	Ø
9	10	S	21	9	Ø
10	1	S	22	15	Ø
11	22	S	23	18	Ø
12	5-6	V	24	20	Ø

Skematisk oversigt over Melsbjerg Fald (Vester Vangen nr. 5). I kolonnen Byling er med bogstaver markeret den byling, hvori den pågældende gård lå. Det ses meget overbevisende, hvordan agrene er rebet efter bylingerne, således at de gårde, der var naboer i byen, også havde deres jord ligget samlet i faldene i udmarken. Et tilsvarende landskifte findes i alle faldene i de tre Udmarks-vange (jf. fig. 4).

Der var altså ikke tale om solskifte, for så skulle agrene ligge i den samme rækkefølge i hvert fald, men det var et regulært landskifte, der kan kaldes for ”bylings-skifte”. Det svarer fuldstændigt til det østdanske ”bol-skifte”, men da bol i Jylland er en mindre gård, kan denne terminologi ikke anvendes her.

Gård- og fæstestrukturen

Som det ses på figur 3, er i markbogen ud for hver ager anført navnet på brugeren (hoved-fæsteren) af den pågældende ager. Disse brugere er opført på markbogens første sider, og det fremgår tydeligt, at der på de fleste gårde var flere fæstere (husstande). Dette var ikke specielt for Sundby, men var normalt i hele Vest-og Nordjylland, og fænomenet var også udbredt i Vestnorge og på Island. Det væsentlige er, at i selve markbogen optræder der kun én bruger pr. ager, mens der i matrikelprotokollen 1688 (og i forarbejdet Modelbogen fra 1686) nævnes flere fæstere på en gård, men det fremgår ikke, hvor mange tønder hartkorn den enkelte fæsters jord var vurderet til. Skatten blev pålignet den enkelte matrikel-gård, og så måtte brugerne tilsyneladende selv fordele byrderne imellem sig, hvilket nok kunne give problemer. For studiet af landsbyens infrastruktur bliver det ydermere kompliceret, at én og samme bruger kunne fæste andele i flere gårde, hvilket var ukendt på Øerne.

Denne struktur kan tydeligt genfindes i matriklerne af 1662 og 1664, og i syv tilfælde (matr. nr. 3, 5, 9b, 10a og 10b, 14b, 15) optræder den samme fæster i alle tre matrikler altså gennem 26 år. De i teksten anførte matrikel-numre er numrene fra matrikelprotokollen 1688, der også er anvendt på udtegningen af bytomten på udskiftningskortet fig. 1. Bogstaverne har jeg selv tildelt de enkelte gårdsparter.

Det er ydermere bemærkelsesværdigt, at der i 7 tilfælde er tale om familiefæste, således at en enke eller søn efterfølger den gamle fæster (1a, 11, 12, 13b, 14a, 19, 21b). Antallet af brugsparter i de enkelte matrikler kan med en vis usikkerhed opgøres således, idet der ses bort fra to bol brugt af mænd i Skallerup (nr. 23 og 24, Bækhøj Bol nr. 26 og Vildsund Færgesgård nr. 27).

Matriklen 1662: 30 brugsparter, heraf havde Christen Christensen bolet nr. 3, annexpræstegården nr. 20, (præsten boede i Solbjerg) samt gården nr. 15 "Vesten kirken" (navnet nævnes udtrykkeligt i protokollen). Niels Poulsen havde nr. 7 og 10c (sammen med to andre fæstere). Her var der dog nok tale om to personer med samme navn, idet der i matriklen 1664 optræder såvel Niels Poulsen som Niels Poulsens enke.

Specielt navnet "Christen Christensen" giver unægtelig problemer i undersøgelsen, da Steen Busck ikke har foretaget nogen familierekonstruktion af Sundbys beboere. Christen Christensens søn kom ofte til at hedde Christen Christensen, og datidens administratorer har tydeligvis også haft problemet, hvorfor den ene CC kom til at hedde "Vesten Kirken" (nr. 15) og den anden "Sønden Kirken" (nr. 16) og den tredje CC Kjeld (nr. 22), ligesom betegnelserne "unge" og "gamle" kan hjælpe noget, selv om de naturligvis varierede med tiden. Der er derfor en indbygget fejlkilde i undersøgelsen.

I matriklen 1664 var der 32 brugsparter. Problemet omkring Christen Christensen formindskes lidt, da det nævnes at gården nr. 15 "Vesten Kirken" bruges af CC "og den anden" CC. Den CC, der havde fæstet Annexgården nr. 20, var nok den CC, der 1688 står som fæster af "Sønden Kirken".

I matriklen 1688 var der 34 brugsparter fordelt på 29 brugere. Det skyldes, at matrikelnr. 8 blev "udstykket" til tre brugere: Christen Jensen, Christen Nielsen og Poul Christensen. Også nr. 7 blev efter 1683 delt mellem Christen Michelsen og Jep Christensen. Men det er vigtigt at erindre, at samtlige matrikel-gårde forsat blev registreret som én gård med sit samlede hartkorn.

Ydermere var fænomenet med, at én fæster havde flere gårde/gårdsparter, uvidet i 1688 i forhold til tidligere:

Poul Christensen: nr. 1a og 18

Christen Jensen: nr. 8a og 9a

Christen Christensen Sønden Kirken: nr. 16 og 20b

Unge Christen Poulsen: nr. 2 og 11.

Der var også enkelte gårde, der skiftede fæster mellem udarbejdelsen af markbogen 1683 og matriklen 1688:

Nr. 2 Jens Josephsen blev afløst af Unge Christen Poulsen,

Nr. 9a Christen Jensen af Christen Christensen

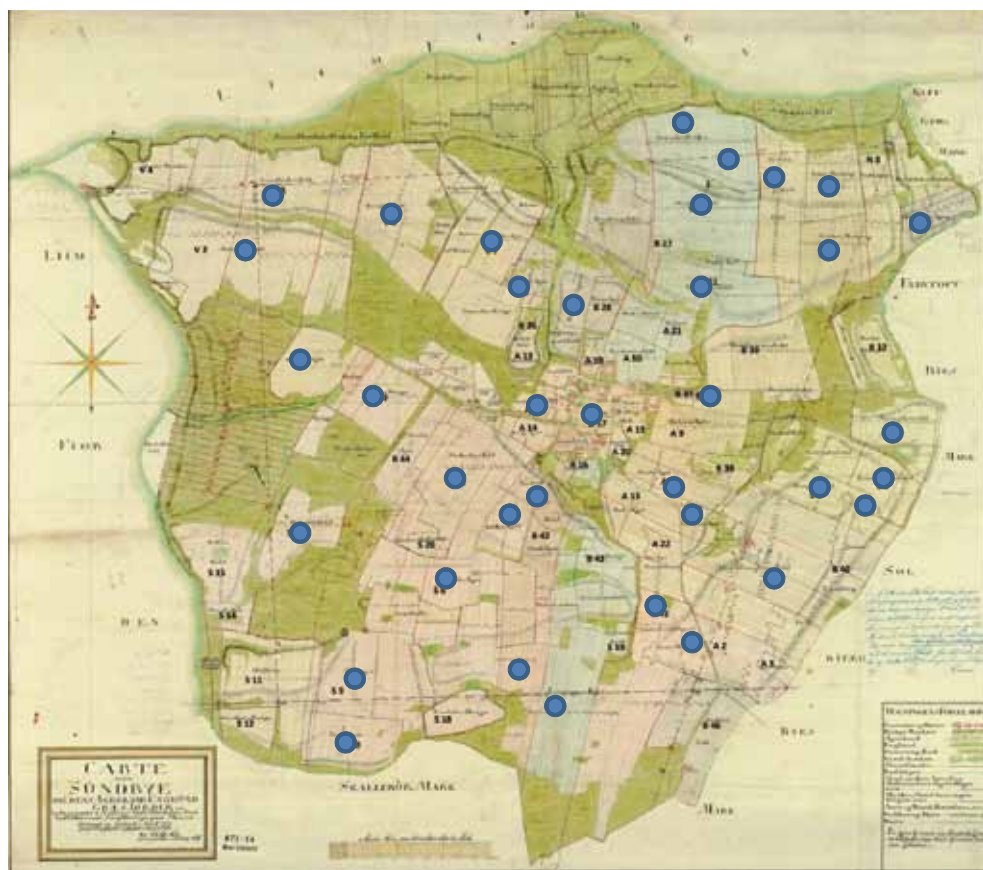
13a Søren Thøgersen af Joseph Mortensen

14a Thomas Jepsen af sønnen Jep Thomsen

Der var således en betydelig stabilitet i fæsterne i Sundby i årene mellem 1662 og 1688. Steen Busck skriver i indledningen til bilag 5 side 1236, at *"Fæsterne i 1688-matriklen var for manges vedkommende nye navne og meget unge mennesker, som måske kun har været opgivet for i givet fald at slippe for militæret. I mange tilfælde ses fæsteren fra markbogen 1683 at være fortsat som fæster efter 1688"*. Jeg synes, at det første og det andet punktum modsiger hinanden, specielt da det fremgår af ovenstående redegørelse, at kun 4 ud af 34 **ikke** fortsatte mellem 1683 og 1688. Da det også er vist, at 7 fæstere var på den samme gård i hele perioden mellem 1662 og 1688, samt at der i 1688 var to der blev kaldt "gammel", og to var enker, kan der ikke have været mange unge militærnægtere blandt fæsterne. Men det er en interessant påstand, som burde have været uddybet. Det må også bemærkes, at i de to tilfælde nr. 7 og 8, hvor der pludselig i 1683 optræder 2 hhv. 3 fæstere, kan der have været tale om et proforma fæste af en gårdspart. På den anden side set var det kun nr. 7a, Christen Mickelsen, der ikke samtidig havde en anden gård eller gårdspart.

Det nævnte bilag 5 anfører for hver enkelt af de nuværende gårde dens fæstere og ejere for hele perioden 1664 til 1800. Det har været et enormt arbejde, som tydeligt viser, hvor kompliceret brugermønsteret for de enkelte gårde var lige indtil udskiftningen i 1782. Derfor blev selve udskiftningen også meget kompliceret. For god ordens skyld skal læserne advares mod det tilsvarende bilag 1 (side 1224), hvor der desværre er sket en uheldig sammenblanding af flere forskellige kilder, hvilket bedømmelsesudvalget heller ikke opdagede, før bogen var trykt.

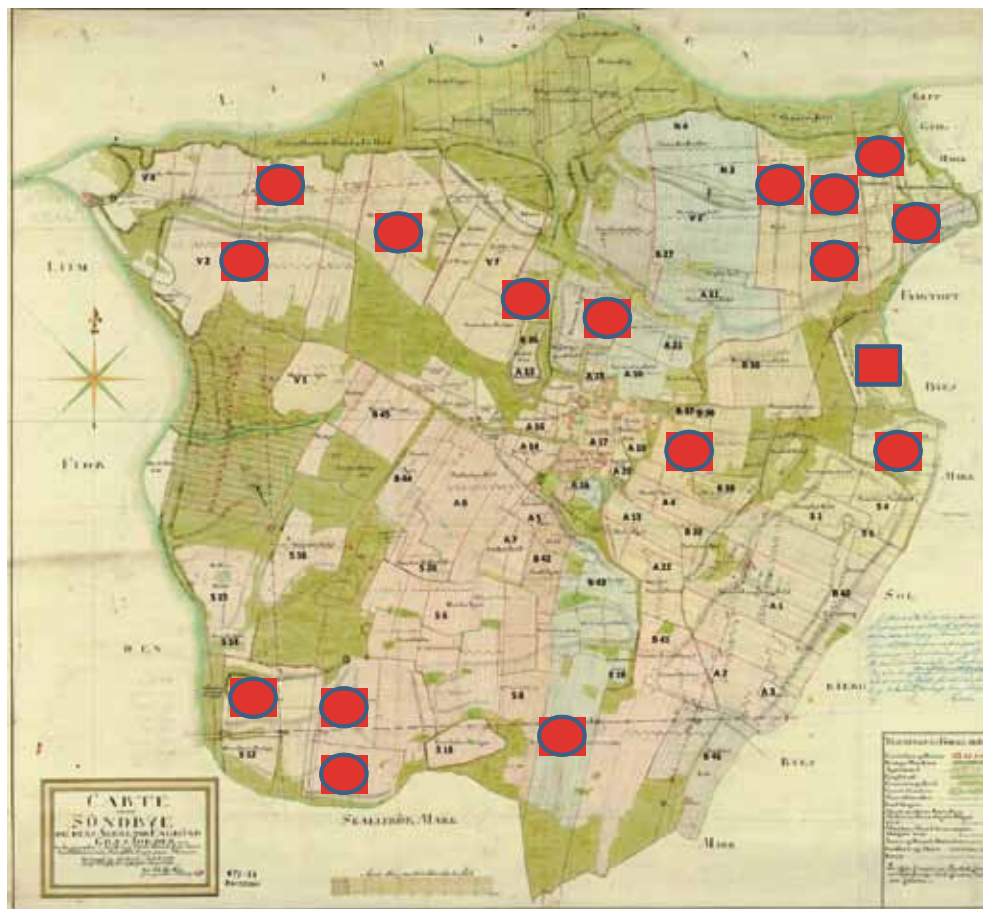
For at undersøge i hvilket omfang den analyserede brugsstruktur gav sig et rumligt udslag i den geografiske fordeling af agrene til hver enkelt gård/gårdspart, er foretaget nogle få kortlægninger af disse.

● I disse fald havde Sundbygård (matr. nr. 21) i 1683 én eller flere agre.

Figur 6.

Sundbygård var med 10 tdr. htk. Sundbys største gård. Den anføres i markbogens oversigt og i matriklen med to fæstere: Mads Christensen og Jørgen Jensen. Det er dog kun den sidstnævnte, der nævnes som bruger ved markbogens agre. I øvrigt anfører markbogens oversigt (fol. 3), Mads Christensens **enke**, men det har skriveren i 1688 nok glemt. Det er tydeligt, at Sundbygård havde sine agre spredt ud over hele bymarken. Steen Busck nævner s. 75 note 30, at Sundbygård var et særligt ejerlav, men det er der nu ikke noget, der tyder på.

■ Præsteholmen Fald. ● Fald hvori nr. 20 havde én eller flere agre.

Figur 7.

I Præsteholmen Fald (Brødjord nr. 32) havde annexpræstegården (nr. 20) al jorden. I de andre markerede fald havde annexpræstegården én eller flere agre. Sundby sogn var annex til Solbjerg, hvor præsten boede. I Sundby havde han en annexpræstegård, som sikkert var den gamle præstegård med tilhørende jord. Den fæstede præsten ud til forskellige bønder; i 1683 til Unge Christen Poulsen og Christen (Christensen) Søndén Kirken. Gården var 1688 ansat til 4-5-3 tdr. htk., hvilket var en middelstor gård. I markbogen er ud for de enkelte agre kun anført "Annexpræstegården" og ikke fæsternes navne, hvilket er unormalt.

Det er jo tydeligt, at bortset fra ganske få fald omkring byen, hvor agrene havde form af rektangulære blokke (stufjord), så havde gården kun jord i udmarken, hvilket er højst usædvanligt for præstegårde.

En tilsvarende undersøgelse er lavet for gårdene nr. 7, 8, 10, 15 og 16, og de viser næsten det samme billede som Sundbygård (fig. 6), altså med agrene jævnt fordelt over hele bymarken.

Konklusion

Den foreliggende undersøgelse har vist, at det ved anvendelse af en retrogressiv metode er muligt at skitsere Sundbys udvikling indtil 1782 således:

Højmiddelalderen: Byen består af tre store (væbner-) gårde omgivet af et antal mindre brug. Jorden dyrkes som alsædejord i blokke svarende til signaturen på figur 4.

Senmiddelalderen: De tre gårde udstykkes til ca. 20 gårde samt et mindre antal bol. Blokkene i alsædejorden fordeles på de nye gårde med én eller to gårde pr. blok, der er oppløjet til højryggede agre.

Brødjorden opdyrkes og inddeles i store fald, således at principielt alle byens gårde (med undtagelse af præstegården) får andel i hvert fald dog uden nogen systematik.

Udmarken opdyrkes og inddeles i store, regelmæssige fald, hvori byens gårde har andel men rebet efter de tre bylinger, således at naboer i byen har deres jord ved siden af hinanden i faldene.

I 1782 udskiftes jorden af fællesskabet og ”hver mand får sin lod”. Der finder gradvist en udflytning af gårdene sted.

Jeg må desværre afstå fra at tidsfæste faserne 3 og 4.

Sundby Mors er interessant, fordi vi takket være Steen Buscks store arbejde har fået et godt grundlag for at arbejde videre med landsbyens strukturelle udvikling såvel med hensyn til bebyggelsen som kulturlandskabet. Sundby er endvidere interessant, fordi det hidtil er det eneste eksempel på en detailanalyse af en landsby med Limfjordssystemet som dyrkningssystem.

Det er indlysende, at Sundby har en hel række fundamentale træk, som markant afviger fra de østdanske landsbyer. Problemet er naturligvis, hvor typisk er Sundby for de vstdanske landsbyer? Spørgsmålet kan kun besvares, hvis andre giver sig i kast med tilsvarende undersøgelser. Det er mit håb, at Steen Buscks bog og mit beskedne bidrag kan inspirere andre til at lave sådanne. Jeg lover gratis råd og dåd ved henvendelse til frandsen@hum.ku.dk.

Litteratur

Brevet fra kammerherre Adeler til amtmand Hauch citeret i afsnit A findes i Landsarkivet for Nørrejylland: Dueholm, Ørum og Vestervig amter. Landvæsenkommissionens akter. 1776 ff.

De anvendte metoder og kilder er grundigt beskrevet i

Karl-Erik Frandsen 1983: *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Disp. Esbjerg, BYGD.

Bogen kan gratis erhverves ved henvendelse til forfatteren.

De specielle agrarhistoriske begreber er beskrevet i *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk* 1991 bd 1-2. Kbh.

Opposition to Steen Busck's Doctoral Thesis *A Rural Community Breaking Up. Tradition and Modernization in Sundby Parish on the Island of Mors during the Period 1660-1800*, vol. 1-2, Aarhus, 2011

The present article is an extended version of Karl-Erik Frandsen's opposition to Steen Busck's doctoral thesis *A Rural Community Breaking Up. Tradition and Modernization in Sundby Parish on the Island of Mors during the Period 1660-1800*, vol. 1-2, Aarhus, 2011.

Initially, a retrospective analysis is carried out. Taking as its point of departure the enclosure map of 1782, and combining it with the village land register of 1683, the analysis reconstructs the agrarian structures of Sundby in 1683. On this foundation it is subsequently possible to render it convincing that during the Middle Ages Sundby consisted of three large farms, which were later parcelled out into embryonic villages and which at least from 1662 and until the enclosure in 1782 consisted of approx. 30 farms in a complex open-field system. It is obvious that the distribution of land in the outlying fields in 1782 was carried out on the basis of the affiliation of the farms to the three embryonic villages.

Translated by Jørgen Peder Clausager

ANMELDELSER

Hellspång, Mats & Frederik Skott (ed), 2010: *Svenska etnologer och folklorister*. ACTA ADADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI CIX.
Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Uppsala.

Kan bestilles direkte fra akademiet eller fra *Swedish Science Press* til
sv.kr. 250 + porto.

”Ett ämnes historia är dess företrädares”, står der på bagsiden af foreliggende bog, og i disse år, hvor forskellige fag mere eller mindre frivilligt fusioneres ind under store, tværfaglige universitetsinstitutter, er der al mulig grund til at standse op for at tegne vejene, ad hvilke de forskellige fagdiscipliner og forskningsfelter har udviklet sig igennem de sidste ca. 100 år.

Nils-Arvid Bringéus, der i årene 1967-91 bestred professoratet i folkelivsforskning ved Lunds Universitet, har taget initiativet til publiceringen af biografier over ”bortgængne svenska etnologer och folklorister” med det formål at: ”...slå vakt om den etnologiska ämnesidentiteten... [och] sprida kunskap om dem som byggt upp den och tidigare arbetat inom detta forskningsfält.” Under Kungl. Gustav Adolfs Akademiens vinger nedsattes en redaktionskomité med repræsentanter for forskellige institutioner, forskningsretninger og aldersgrupper inden for det etnologisk-folkloristiske forskningsfelt.

Komitéen udvalgte 35 forskere med henblik på at kunne dokumentere forskningsfeltets omfang og udvikling fra 1800-tallets pionerer til 1900-tallets professorer og docenter. Det er der kommet en instruktiv håndbog ud af, som kun kan anbefales også til en dansk læsekreds indenfor fag som folkloristik, etnologi, historie, museologi, og dialektforskning.

Den svenske etnologisk-folkloristiske forskning har haft stor betydning for udviklingen i Danmark, såvel i relation til etablering af fagene etnologi og folkloristik som i relation til udviklingen og professionaliseringen af de kulturhistoriske museer. Med bogen i hånden får man et godt kendskab til nogle af de væsentligste repræsentanter for feltet.

Bringéus portrætterer *C.W. von Sydow* (1887-1952), den første docent i faget folkemindeforskning ved Lunds Universitet, hvor han blev knyttet til i 1913. Sydow havde i sin ungdom mødt præsten og folkemindeforskeren H.F. Feilberg på Askov højskole og på samme rejse stiftet bekendtskab med Axel Olrik i København, grundlæggeren af Dansk Folkemindesamling. Disse møder fik afgørende betydning for hans interesse for folkemindeforskningen generelt og eventyrforskningen i særdeleshed. Sammen med den finske forsker Kaarle Krohn og Axel Ol-

rik grundlagde han FFC, *Folklore Fellow Communications*, den ubestridt ledende folkloristiske skriftserie.

Også Åke Campbell får sin biografi skrevet af Bringéus. Campbell var elev af Sydow, men i sin forskning dyrkede han i stigende grad sin interesse for almuens materielle kultur, herunder kulturlandskabets forudsætninger for almuens næringsliv, og han bevægede sig ud i et forskningsfelt, der lå i grænseområdet mellem etnologi og kulturgeografi. Såvel hans bog om de skånske bygder, hvor han inddeler kulturlandskabet i slettebygd, risbygd og skovbygd, som hans grundige studie af koloniseringen af Norrland: *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning af nybyggarkulturen i Lappland för industrialismens genombrott*, indgik som selvfølgelig dele af pensum i den etnologiske undervisning ved Københavns Universitet i 1970'erne og ind i 1990'erne. Hans påvisning af centralmagts forsøg på at regulere rammerne for jordbruget i den norrlandske vildmark efter sydsvenske normer (dyrkning af korn i stedet for satsning på jagt, fiskeri og kvægavl) og de katastrofale følger heraf for nybyggerne, der i stedet søgte at udnytte de muligheder, kulturlandskabet faktisk tilbød, indkredser en central problemstilling i den etnologiske forskning, som også inspirerede etnologerne i Danmark. Et markant eksempel er Holger Rasmussens disputats fra 1968: *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*; en problematik, der tages op af flere svenske etnologer (Sigurd Erixon, Olof Hasslöf m.fl.) og i Danmark på sigt medvirker til udviklingen af livsformsteorien, som den præsenteres i *Det glemte folk* af Thomas Højrup i 1983.

Biografierne over Sydow og Campbell bygger i øvrigt på et grundigt forarbejde, idet Bringéus få år tidligere havde udgivet hver sin monografi om netop disse to forgængere i faget.

I 1930'erne og 1940'erne var såvel Sydow som Campbell i øvrigt stærkt involveret i et tæt nordisk samarbejde, der skulle forberede arbejdet med et nordisk kulturatlas, et arbejde, der også fik stor betydning for den danske etnologisk-folkloristiske forskning og for museernes indsamlingsarbejde.

Selvom Campbell var meget aktiv, var "fyrtårnet" i nordisk etnologisk forskning og samarbejde dog *Sigurd Erixon* (1888-1968), der indledte sin karriere i Uppsala med studier i filologi og arkæologi, men gennem ansættelsen som amanuensis ved Nordiska Museet, hvor han blev sendt på feltarbejde for at gennemføre optegnelser og indsamlinger om den gamle almuekultur i Kila by i Östergötland, havde han fundet sit kommende forskningsfelt. Han blev en "allätare" når det gjaldt at kortlægge og udforske folkekulturen, ikke blot blandt almuen på landet men også i byerne. Her tænkes fx på hans grundige studie af havnearbejderne i Stockholm. Han introducerede for alvor feltarbejdet som en væsentlig metode i etnologien og påviste, hvorledes historieskrivningens fokus på de skriftlige kilder, med deres love og forordninger, helt forbiså det faktisk levede folkeliv, der rummede livsformer, som ikke blev indfanget af de historiske kilder. Erixon blev

eksponent for bruddet med den evolutionistiske tankegang inden for forskningen, og han rettede i stedet blikket mod udbredelsesmønstre, kulturgrænser og innovationscentre, ligesom han tilnærmede sig funktionalismens arbejdsmetode med sine dybtgående bygdeundersøgelser. Det var krydsfeltet mellem det førindustrielle samfund og "den nye tids" ankomst, Erixon rettede sin opmærksomhed mod, hvad enten det gjaldt tømmerkonstruktioner, landsbyforordninger eller landbrugsredskaber. Erixon var en utrættelig igangsætter og engagerede sig ivrigt i at opbygge såvel nordiske som europæiske netværk og organisationer inden for forskningsfeltet. En af metoderne hertil var lanceringen af tidsskrifter, og forløberen for dagens *Ethnologia Scandinavica* og *Ethnologia Europæa* var tidsskriftet *Folk-Liv*, hvor Erixon – og også Campbell – var drivende kræfter. Biografien om Erixon er forfattet af professor Karl-Olov Arnstberg, Stockholm, som i mange år var en af Erixons nærmeste medarbejdere.

Det vil føre for vidt at detaljeret beskrive de øvrige portrætterede forskere, men danske forskere vil også have glæde af at læse biografierne om *Olof Hasslöf* (1901-1994); *Albert (Nilsson) Eskeröd* (1904-1987); *John Granlund* (1901-1982); *Börje Hanssen* (1917-1979); *Sigfrid Svensson* (1901-1984) og *Mats Rehnberg* (1915-1984). Artiklerne er forfattet af hhv. *Nils Nilson* (fhv. antikvarie, Kulturen i Lund), *Orvar Löfgren* (professor emeritus, Lunds Universitet), *Mats Hellspång*, (professor emeritus, Stockholm), *Birgitta Svensson* (professor, Nordiska Museet / Stockholms Universitet) og *Sven B. Ek* (professor emeritus, Göteborg). De nævnte forskere (de portrætterede, såvel som forfatterne!) har alle haft mere eller mindre tæt tilknytning til det danske forskermiljø og spillet en rolle for udviklingen af dansk forskning inden for såvel det etnologiske som folkloristiske felt. Først og fremmest fordi den etnologiske forskning i Sverige fik lærestole i emnet tidligere end i Danmark, men også fordi flere af dem fik direkte indflydelse på fagets/fagernes udvikling. Med sin afhandling om *Svenska västkustfiskarna* fra 1949 indvarslede Hasslöf en ny epoke i etnologien, hvor interessen for fiskeri- og søfartssamfund i stigende grad kom i fokus. Hasslöfs afhandling er tillige et godt eksempel på et funktionalistisk helhedsgreb på de svenske fiskersamfund med sin påvisning af "att fisket med dess naturföruttsättningar, redskabsutrustning, arbetsorganisation och ägoförhållanden har format fiskarbefolkningens hela kultur och sociala liv". Samtidigt tager Hasslöf også tråden op fra Campbells undersøgelser med sin påvisning af konflikten mellem centralmagts krav og den lokale opfattelse af fx ejendomsretten. Hasslöf fik indflydelse på såvel dansk museumsvesen som forskning, idet han i begyndelsen af 1930'erne udarbejdede en registrant for Göteborgs museer, som fik betydning for den senere danske "saglig registrant" (i daglig tale: den grønne registrant), som stort set alle danske kulturhistoriske museer anvender ved indføringen af genstande i samlingen. Hasslöf blev desuden i en periode i 1960'erne udpeget som professor ved Institut f. europæisk Folkelivs-

forskning efter Axel Steensbergs afgang, og inden Bjarne Stoklund blev udpeget som ny professor.

Nogenlunde samtidigt stiftede de danske etnologer også bekendtskab med *Börje Hanssen* (1917-1979) som i flere år var ekstern lektor ved instituttet. Hanssen blev aldrig helt accepteret i forskerverdenen, men han fik stor betydning for de yngre generationer af etnologer i såvel Danmark som Sverige. Han var fil.kand. i historie og statskundskab, og blev tidligt knyttet til udarbejdelsen af værket *Svensk Stad*, under ledelse af kunsthistorikeren *Gregor Paulsson* (1889-1977). *Svensk Stad* (1950-1953) fik stor betydning for metodeudviklingen i 1970'erne. Kortlægning af husholdsmønstre set i relation til brugen af rummet, hvad enten det drejede sig om en købmandsgård, en præstebolig eller en arbejderbolig, blev en veletableret metode i den etnologiske forskning, fx når det gjaldt indkredsningsen af forskellige livsformer i by og på land. Størst betydning fik Hanssen dog gennem doktorafhandlingen: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skån.* (1952) Afhandlingen afdækkede sociale og kulturelle relationer mellem det, Hanssen kaldte "aktivitetsfält", en metode der ligger tæt op ad den moderne s.k. aktør-netværk-analyse. Størst betydning fik hans problematisering af begreberne *pagan* og *urban* som hørende til hver sit geografiske område. Han påviste i stedet, hvorledes der fandtes *pagane livsstile* i byerne og *urbane livsstile* på landet, eftersom "et intimt växelspel oavbrutet rått mellan stadsnäringen och lantbruksnäringar så att förbättringar på ett område omedelbart har följts av nybildningar på det andra och vice versa". Hanssen var inspireret af *Annales-skolens* anvendelse af såvel det korte som det lange historiske perspektiv. Det svenske forskermiljø var ikke nådig mod Hanssen. Først i starten af 1960'erne blev hans forskning for alvor anerkendt af etnologerne, og han fik en docentur under John Granlund i Stockholm. Her blev han lærer for en hel generation etnologer, hvoraf flere fik stor betydning for etnologiens videreudvikling i Sverige. Og som omtalt indledningsvis fik Hanssen også stor betydning for metodeudvikling og forskning ved Institut for europæisk Folkelivsforskning ved Københavns Universitet i 1970'erne. Særlig tydeligt ses det i Palle Ove Christiansens disputats *A Manorial World* fra 1995.

Svenska etnologer och folklorister kan varmt anbefales til forskere og undervisere indenfor fag som europæisk etnologi, folkloristik, historie og museologi. Her får man en hurtig introduktion til nogle af de mest betydningsfulde svenske forskere inden for feltet, og man savner kun, at værket følges op med et bind 2 indeholdende biografier over nogle af de nulevende, men mindst lige så betydningsfulde, der alle i større eller mindre udstrækning har sat deres markante præg på den etnologiske forskning ikke kun i svensk men tillige i nordisk og europæisk sammenhæng. Tilsvarende værker vedrørende de øvrige nordiske forskerkredse ville ligeledes være ønskværdige, især fordi de nordiske forskningsmiljøer inden

for etnologi og folkløristik dannede tætte netværk – eller med Börje Hanssens ord: aktivitetsfelter, som gensidigt har påvirket og befrugtet hinanden især igennem det 20. århundrede.

Annette Vasström, Nationalmuseet.

